

Р. ВОҲИДОВ

**АЛИШЕР НАВОИЙ
ВА
ИЛОҲИЁТ**

ТОШКЕНТ – 2021

УМИДБАХШ ОДИМЛАР

Кейинги йилларда, хусусан, Республикамизнинг Мустақиллиги туфайли халқ ва Ватан тарихи, қадриятлари, бой илмий ва адабий меросга холисона ёндашиш, уларни яхлит тарзда илмий нуқтаи назардан, адолат мезони-ла ёритиш ва ҳақиқий эгаларига тақдим этиш соҳасида анча ишлар амалга оширилаётганининг гувоҳи ва шоҳиди бўлмоқдамиз.

Шу жиҳатдан жаҳон маданияти хазинасига ўзининг бебаҳо дурдоналари билан муносиб ҳисса қўшган Низомиддин Амир Алишер Навоий ижодига мурожаат қилиш ҳам табиий ва қонунийдир.

Улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Низомиддин Амир Алишер Навоий ҳазратларининг ҳаёти ва илмий-адабий мероси, кенг кўламли дунёқарашини ўрганишда нуфузли олимларнинг амалга оширган хизматлари қанчалик беқиёс бўлмасин, аммо бу уммонга тенг ижод соҳиби салоҳиятининг янги-янги қирраларини ўрганиш ва тадқиқ этиш, турли сабаблар билан назардан четда қолган мавзуларга эътиборни қаратиш эндиликда имкони бўлди. Чунки узоқ йиллар давомида ана шу даҳо сиймонинг меросига маълум “қолип”лар асосида ёндашиш натижасида унинг улуғлиги ва салоҳиятидан далолат бергувчи кўпгина масалаларга оз мурожаат қилинар эди, аниқроғи, улар четлаб ўтиларди. Ана шундай муҳим масалалардан бири Алишер Навоий ва илоҳиёт мавзусидир.

Кўлами кенг ва моҳияти теран бўлган бу мавзунинг айрим қирралари баъзи тадқиқотчиларнинг матбуотда эълон қилинган ишларида диққат-эътиборга олинди ва у ҳақда мулоҳазалар баён қилинмоқда. Ана шулар қаторида ўзининг кўпгина мақола ва рисоалари билан Республикамиз илмий жамоатчилиги назарига тушган, эллик ёшга қадам қўйиб, олтмишга томон интилаётган ҳамкасбимиз, Файзулло Хўжаев номидаги Бухоро давлат университетининг ўзбек адабиёти тарихи кафедрасининг мудир, филология фанлари доктори, профессор Раҳимжон Жўра ўғли Воҳидовнинг ҳам бу мавзуга мурожаат қилиб, мазкур рисолаи ўқувчилар муқоамасига тақдим этганини маъқуллаш лозим.

Ҳукмингизга ҳавола этилаётган рисолада Мир Алишер Навоийнинг “Хамса”сидаги “Ҳайрат ул-аброр” достони, улуғ шоирнинг яқинда ўқувчиларга маълум қилинган “Сирож ул-муслимин”; “Муножот” ва бошқа асарларидаги ўрганилаётган мавзуга дахлдор жойлар; Қуръони каримда мавжуд бўлган ривоятларнинг бадий талқини, ишқ ва унинг тушунилишидан баҳс юритилади ҳамда, бу баҳс Дилмурод Жаббор, рўзнома ходими Жаҳонгир Исмоил ўғиллари билан уюштирилган давра суҳбатида давом эттирилади.

Раҳимжон Воҳидовнинг баён услуби ўзига хос: у ўз мулоҳазаларини ҳиссиёт билан, шунга ниҳоятда берилиб кетиш билан ифода этади. Шуниси муҳимки, у ўз мулоҳаза ва тушунчаларини баён этишда собитқадам. Шу мақсадда у ҳамкасблари билан мунозарага кириб кетади, танқид қилади, баъзан таъзим ҳам қилиб қўяди. Сиз рисолаи ўқир экансиз, Раҳимжон Воҳидовнинг сиймосини кўз олдингизга келтираверасиз: ўз ихтисосини аъло даражада эгаллаган мутахассис, шу йўлда сочларига оқлик тушган бўлса ҳам андиша ва мулоҳазаларида йигитларнинг қайнаши, жўшқинлиги билинади; таҳлили илмий, баёни оммавий.

Шу жиҳатдан мазкур рисолада ёритилаётган ниҳоятда салмоқли ва масъулиятли мавзуга Раҳимжон Воҳидовнинг муносабати ҳам, уни талқин қилиши ҳам ўзгача. Туркий, форсий тилларни мукаммал билгувчи, араб тилини тушунувчи ҳамкасбимизнинг шу тилларда битилган қўлёзма ва босма асарлардан фойдаланиб ёзган рисоласи ўқувчиларга манзур бўлар деб ишонамиз.

Тўғри, кўлами кенг бўлган бу мавзу бир рисола доирасида батамом ёритилади, деб ҳеч ким кафиллик бермайди. Раҳимжон Воҳидов ҳам шу фикрда.

Шундай бўлса-да, изланишнинг илк натижалари кейинги кенг тадқиқотларнинг бошланишидир. Раҳимжон Воҳидов ўзи бошлаган бу ишни эндиликда қойилмақом қилиб давом эттирар ва қатор-қатор рисолаларни тақдим этар деган умиддамиз. Иншо аллоҳ!

Ботирхон ВАЛИХЎЖАЕВ,
Ўзбекистонда хизмат кўрсатган
фан арбоби, филология фанлари
доктори, профессор.
17.10.1993.

*Рисола падари бузрукворим – улуғ Ватан урушининг шаҳиди
Воҳид Жўра ўғли ва мушфиқ онагинам Ризвон Жума қизининг
порлоқ хотираларига бағишланади.*
Муаллиф

МУҚАДДИМА

Кутилмаган тасодиф баҳона бўлди-ю, мавзу билан қизиқиб қолдим. 1991 йилнинг ноябри эди. Одатий иш куни. Дарс айтиб чиқдим. Нафасни ростлаб, китоб-дафтарларимни қўлтиқлаб жўнамоқчи бўлдим, ичкариги хонадан кафедра мудирининг овози эшитилди. Олийгоҳимиз профессор – ўқитувчиларининг анъанавий илмий-назарий анжуманига мавзу айтишим керак экан. Бир неча дақиқа хомуш қолдим. Хаёлимда ғира-шира гаплар ғужгон урарди. Улардан бири тиниқлашиб кела бошлади. Лаҳза ўтмай тилимга калима келди. Айтиб юбордим: “Алишер Навоий ва “Қуръон”. Мудир елка қисиб, ёзиб беришимни талаб этди. Бир парча қоғозни олдимۇ ёзиб топширдим. Руҳим енгил тортгандай бўлди ва секин чиқиб кетдим. Чинакам кўрқув кўчага чиққач сезилди. Тизгинсиз сўроқлар, кўзойнакли одамларнинг истехзоли нигоҳлари мени чулғаб олди. Ваҳимага тушдим. Йўлни кесиб ўтиб, хонамга кўтарилдим. Кўзимга биринчи тушган нарса Қуръони каримнинг “Шарқ юлдузи” ойномаси турли сонларидан йиғиб олганим ва ҳамиша иш жойимда турадиган тўпламча бўлди. Шоша-пиша уни қўлга олиб варақлай бошладим. Қалбимда ширин бир туйғу кезарди. Анча дадиллангандай бўлдим. Кунлар оқа бошлади, “Қуръон”нинг Алоуддин Мансур таржимасидаги тугал нусхаси ойномада чоп қилинди. Қўлимдаги тўпламча ҳам анча “семириб” қолди. Бу, мен учун таянч эди. Ўшанга ақида қилиб, иш бошладим. Илоҳий китобдаги ояти карималар, Ҳазратнинг сатрлари қўшилиб, фикрий тиниқликни таъмин этдилар. Қўз ўнгимда баҳри кабир намоён бўла бошлади. Бошқа гапларни бир томонга қўя туриб, битта ҳақиқатга дил-дилдан тан бердим. Адабиёт тарихини Ислом таълимотидан беҳабар ҳолда ўқиш ва ўқитиш ўз-ўзини алдаш билан тенгдир. Қизил мафкуранинг бизнинг бошимизга ана шундай қаро кунларни, бадбахтликни солганини яна бир карра ҳис этиб, хўрлигим келди, кўзларимда ёш ҳалқаланди. Ўз-ўзим билан узоқ олишдим, йиллар давомидаги гуноҳларим учун тавба-тазарруъ қилдим. Улуғ бобомиз ҳазрат Алишер Навоийнинг сиймоларига сиғиниб, мадад сўрадим. Бундан кейин, тангри неча йил умр ато қилса, қолган кунимни ўтмиш хатоларимни ислоҳ қилишга сарфлаш учун аҳд этдим. Маъруза ўша йилдаги илк қададим бўлди. Уни иштиёқ билан тайёрладим. Бу ўртада “Чўлпон” нашриёти ойнома бошлаган савобли ишни давом эттирди. Қуръони карим яхлит китоб ҳолида ўқувчилар қўлига тегди. Тўғри, баъзи нафс бандалари шу табаррук китобни ҳам чайқов бозорига солдилар, оғизларига сиққан нархда сотдилар. Бундай нокасларнинг жазосини қодир Эгамнинг ўзи берсин.

Мени яна бир ҳаётий ҳақиқат ҳайратга туширди. Мавзу баҳонасида Исломга доир анчагина илмий асарларни кўздан кечиришга тўғри келди. Бармоқ тишламай, ёқа ушламай иложинг қанча. Дин бизникию, аммо уни ўрганган, тарғиб қилган бошқалар. Ҳофиз бизу, қўшиқни дўстларимиз айтиб келганлар. Бироқ шуни ҳам айтиш керакки, бир қатор рус шарқшунослари борки, уларнинг хизматлари эътиборга лойиқдир. Яқиндагина яна бир ибратли китоб рўшнолик кўрди. Асар Санкт-Петербургда жаҳоний шуҳрат соҳиби М. Б. Пиотровский томонидан бунёд этилган. Мўъжазгина бу китоб “Қуръоний ривоятлар”

(“Коранические сказания”, “Наука”, Москва – 1991) деб номланади. Забардаст олимнинг катта заҳматлари ҳосиласи бўлган асар зўр илмий қимматга эга. Китоб муқоваларида Қуръони каримнинг куфий хати билан кўчирилган нодир нусхаларининг суратлари берилган. Бунинг учун араб давлатларида фаолият кўрсатаётган касбдошларга мурожаат қилишга тўғри келган. Мазкур китобнинг қўлга киритилиши ҳам менинг мавзуга бўлган иштиёқимни кўтарди. Уни мутолаа қилишга тушдим. Тўғриси, тишим “ботмади”. Асосий манба – “Қуръон” данлоақалюзакихабардор бўлмай туриб М.Б. Пиотровский мулоҳазаларини ҳазм қилиш имкониятдан ташқари эди. Даврга, истиқлолга шукрона айтдим. Чунки, ўшалар туфайли шундай имконият яратилди, бу мўътабар илоҳий китобни ўзбек тилида ўқиш бахти насиб этди. “Қуръоний ривоятлар”нинг яна бир улкан қиммати шундаки, муаллиф аксарият ривоят ва ҳикоятларнинг манбаларини ойдинлаштириш, тўртинчи илоҳий Китоб /Қуръони карим/ дан жой олишга қадар бўлган йўлини ҳам кўрсатишга ҳаракат қилади. Шундай мулоҳазани ривоятларнинг бадий адабиётга кўчиш тарихи хусусида ҳам айтиш жоиз. Таниқли олимга таъзимимни ғойибона йўлладиму, дилимдан ширин орзулар макон тутди. Менинг навқирон юртдошларим ҳам истиқлол неъматларидан баҳраманд бўлиб, илдилари мустаҳкам, давр шамолларидан ҳайиқмайдиган шундай асарлар яратгусидир.

Мавзунинг ўзбек адабиётшунослигида ўрганилиши хусусида жиддий гап айтиш қийин. Изоҳлари аён. Нотўғри сиёсат, қатағонлар, замон чилдирмасига керагидан ортиқ шох ташлаган жайдари “партия солдатлари”нинг тазйиқлари биз билан ислом маданияти ўртасида жарлик ҳосил қилди. Уни кечиб ўтиш ҳаммага ҳам насиб этмади. Шундай бўлишига қарамай, турли воситалар орқали айрим асарларимиз манбаи “Қуръон” эканлиги тан олинди, дастлабки баъзи фикрлар айтилди. Оқсоқол адабиётшуносларимиз В. Абдуллаев, В. Зоҳидов, П. Шамсиев, Н. Маллаев, А. Қайумов, А. Ҳайитметов, Б. Валихўжаевларнинг тадқиқот ва суҳбатларидаги мушоҳадалар менга далда берди. Ўшаларнинг мададига таяниб қалам ушладим. Биламан, мушкулот, қудратим етмайдиган ўринлар анчагина. Аллоҳ раҳмли, меҳрибондир. Ёзганларим менинг бу йўлдаги дастлабки қадамларим. Агар Алишер Навоийнинг илоҳиётга сидқи, муҳаббат ва муносабати баҳри кабирга тенг бўлса, менинг айтганларимни кичик бир зарра сифатида қабул қилинг, азиз ўқувчим!

Рисоланинг бунёдга келиши ёлғиз менинг меҳнатим эмас. Унда пиру устозларнинг ҳиммат ва мадади бор. Уларга ҳамisha таъзимдаман. Қўлёмаларни ўқиб, билдирган холисона фикру мулоҳазалари учун синчков касбдошларга ташаккур изҳор этишга бурчлиман. Рисоланинг нашр харажатларини зиммаларига олган Ёғдудондаги Б. Бақоев, Р. Бақоевалар сардори бўлган кичик шахсий корхона жамоасидан чексиз миннатдорман. Холис ниятли бу инсонларга Аллоҳнинг нури ёғилсин!

БУРУН БИЛКИМ, ЭРУР ШАРЪ ИЧРА АҲКОМ...

Ҳар қандай ижодкорнинг “дафтари аъмоли” унинг ўз асарларидир. Манзум ёхуд мансур асарлар ўз муаллифининг қалб фарзанди. Уларда ўша таъб соҳибининг руҳи яшайди, “томир”ларида қони кезади. Хулқу атвори, фарзоналигию дунёқараши, шукронасию изтироблари, орзую дардлари – мураккаб руҳий олами ўзини кўрсатиб туради. Лўнда айтилса, ижодкорнинг кўламдор таржимаи ҳоли, “дафтари аъмоли” ўз бадий, илмий, тарихий яратмалари бағрига “сочилади”, макон топади. Айни ҳақиқат Ҳазрат Алишер Навоийга ҳам тўла дахлдордир. Ўша ноёб дафтарнинг бир саҳифаси «Муҳокамат ул-луғатайн»ни варақлаймиз: “Бу хоксорга сабо авоилидаким, оғиз ҳуққасидин бирор гавҳар зоҳир бўла бошлар, ул гавҳарлар ҳануз назм силкига кирмайдур... чун мазкур бўлғон қоида

билаким, адо топти майл форсий сари бўлди. Аммо чун шуур синнига қадам қўюлди, чун Ҳақ субҳонаху ва таоло ғаробат сари майлни зотий ва диққат ва душвор писандликка шуруъни жиббий қилиб эрди, турк алфозиға дағи мулоҳазани лозим кўрулди”¹.

Буюклик, навоиёна мўъжиза туфайли шу кичкина иқтибос бир катор сўроқларга пишиқ ва ишончли жавоб бера олади. Улуғ ўзбек шоири биринчи навбатда бадий ижодининг ибтидоси ҳақида маълумот бераётир. Унинг дастлабки машқлари форсийда рўшнолик кўрди. “Шуур синнига қадам” қўйилгач, туркий шеърлар яратила бошланди. Масала равшан, икки халқ, икки адабиёт манфаати йўлида хизмат қилиш Алишер Навоийнинг адабий тажрибасида ўткинчи ходиса эмас. У табиатан бағри кенг, саҳоватпеша, Одам Ато фарзандларига (улар терисининг ранги, эътиқоди ва тилидан қатъий назар) ҳимматни раво кўрувчи зуллисонайн ижодкор эди. Алишер Навоийнинг ўша ишораларини рақамлар тилига айлантириш учун “Ҳазойин ул-маоний” йиғма девони дебوحасидаги айрим ишоралар кўмакка келади. Жумладан, унда шундай қайдлар мавжуд: “Туфулийят авониким, етти-саккиз ёшдин йигирма ёшқача чинаса бўлғайким, умр фусулининг навбаҳори ва ҳаёт гулшанининг шукуфаву гулзоридир, анинг мадҳида “Ғаройиб ус-сиғар” била сарф қилдим”². Жумбоқ ечилди, Ҳазрат Алишер Навоий “шуур синни” деганда 7–8 ёшни кўзда тутган эканлар. Яна бир ойдинлик, бунга кадар ёш Алишернинг назмий машқлари форс тилида амалга оширилган. “Мажолисун-нафоис”даги баъзи таъкидларга таяниб бу нодир ходиса – ёш шоирнинг форсий шеърлари 4–5 ёшлар чамасида дунёга кела бошлаган дейиш мумкин. Алишер Навоийнинг соҳир қалами ҳада этган улкан маънавий хазина унинг савқи табиий – ҳудодод салоҳият соҳиби эканлигига шоҳиддир. Иккинчи якун шуки, 4–5 ёшидаёқ назм “дардига чалинган” улуғ ўзбек шоири ярим асрдан кўпроқ давр ичида унинг “изтироб”ларига чидади. Шунингдек, юқорида келтирганимиз икки мансур парчани завқсиз ўқиш мумкин эмас. Чунки уларни муаллиф ёниб, тулғаниб бунёд этган. Рангин насрий қаторлар ўзидаги руҳий кайфиятни ўқувчиларга ҳам “юқтира” олади. “Сабо авоири” – майин, кўнгилга хуш ёқувчи елнинг аввали, бошланиши.

Айтганларимиз ҳаммаси эмас. Сабо ўз-ўзича ҳосил бўлмайди. У сирлар олами – табиатнинг неъматидир!

Ҳазрат нозик ишора билан иқтидорни /зинҳор шоиртарошликни эмас/ илоҳий қудрат туҳфаси сифатида тақдим этаётирлар. Ўшандай нафис бунёдкорлик давом этади: “Хўққа” – халтача, ҳамён, нозик дид билан безатилган, зарбоф, кўркам матодан бунёд этилган, икки учиди дилкаш қўнғироқчалари бор буюм. Кўчма маънода эса оғиз: шеър – оддий сўзлар тизмаси эмас, гавҳар шодаси. Шундай манзара Алишер Навоийнинг барча мансур асарларида ҳам кўзга ташланади. Сабаби аён – улуғ ўзбек шоири сўзни илоҳий қудратнинг инсонга ато этилган улкан мўъжизаси деб билади. Алишер Навоий нигоҳида сўз мулки, бадийят олами – поклик, ҳалоллик мулки, мусаффо олам! Унинг қошонасига муносиб инсонларнинггина қадами раво. Шухрату дабдаба, мулку лавозим илинжида юрганлар эса бу муҳташам даргоҳнинг оҳори, тароватига гард юқтиради. Ижод олами тўғрилиқ, тантилиқ, мардона ростгўйликни ёқтиради. Буларнинг зидди мўътабар даргоҳ ҳуснини бузади. Ҳазрат Навоий фақат айтибгина қолмади, балки амал ҳам қилди. Кимдан нима етган бўлса, уни тан олди, хаспўшламай, “пардоз” қилмай кўрсатди. Юқоридаги парчада ҳам ўша фазилат намоён. Ўзидаги туғма истеъдодни Аллоҳнинг иноятини билган улуғ шоир Уни /Ҳақ субҳонаху ва таолони/ айрича ихлос билан эътироф этмоқда. Кўчирганларимиз улуғ шоир даҳосидан биринчи ва охириги мисол эмас. Алишер Навоийнинг каттаю кичик,

¹ Алишер Навоий. Асарлар, 15 жилдлик, 14-жилд. 11-бет.

² Алишер Навоий. Асарлар, 20 жилдлик, 3-жилд, Тошкент – 1988, 19-бет.

барча асарларининг туғросини Аллоҳнинг номи мубораки безайди. Улуғ шоирнинг айна йигитлик палласида Машҳади муқаддасда тартиб берилган ва 1465–1466 йилларда Султон Али Машҳадийнинг қил қалами билан китобат этилган норасмий – “Илк девон”и қуйидаги байт билан бошланади:

*Ашрақат мин акси шамсил-каъси анворул-Худо,
Ёр аксин майда кўр, деб жомдин чиқди садо.*

Айтганимиздай, Алишер Навоийнинг муддаоси равшан. Мисраларда жамол кўрсатган ёр, қадаҳ ва ундаги май ҳам мажозий маъно касб этади. Офтобий, самовий шуъла – жамол, унинг ҳидоятунини, мағфирати туфайли қадаҳлардан илоҳий нур ёғилади. Ёхуд жом саршор бўлгану, унда маҳбуба тимсоли жилваланади. Ўша маъшуқа иштиёқида юрган ошиқ эса сархуш. У висолга, дийдорга – Ҳақ жамолига ташна.

Алишер Навоийнинг илоҳиётга, Қуръони мажидга дахилдор сатрлари таҳлилига ўтишдан олдин буюк мутафаккирнинг илоҳиётга, шариат аҳкомларига муносабатини ойдинлаштириш фойдадан холи бўлмайди.

Ўртага қўйилган мавзунинг айрим қирраларини ёритишда улуғ шоирнинг ўз маънавий мероси ва замондошлари асарларидаги қайдларга таяниш панд бермайди. Аслини олганда, масаланинг шу йўналишда қўйилиши бир оз ғайри табиий кўринади. Алишер Навоий яшаган давр учун эса, ҳатто, кулгили ҳамдир. Чунки мусулмон дунёсини, унда фаолият кўрсатган инсонларни илоҳиёт ва Қуръони мажиддан ажратиб тасаввур қилиш соғлом ақлга тўғри келмайдиган мулоҳазадир. Етмиш йилдан сал ошган “эркин ва истиқболи порлоқ” “ривожланган социализм” тузуми бизни шу куйга солиб қўйди, маънавий қадриятларининг туб моҳиятидан узоқлаштирди. Негаки, мумтоз адабиёт дурдоналарини илоҳиёт, шариат аҳкомларидаи ажратиб таҳлил ва талқин этиш, дарё соҳилига бориб, ташна қайтишга тенгдир. Бугун шукрона айтишга ҳаддимиз сиғади. Истиқлол ўз қанотида ўзлигимизга, асрлар оша амал қилган удумларимизга қайтиш имконини олиб келди. Ўтмишда бунёд этилган бадий яратмаларга мафкура талаблари жиҳатидан эмас, ўз тараққиёт қонунлари тақозосига кўра муносабатда бўлиш шарт-шароити яратилмоқда. Мазкур мулоҳазаларимиз танланган мавзуйимизга ҳам тўла дахлдордир.

Алишер Навоий Хуросоннинг олий мартабали, маърифатпеша ва маданиятпарвар хонадонига дунёга келди. Ғиёсиддин Кичкинанинг айрим манбаларда Кичкина Баҳодир, Ғиёсиддин Бахши тарзида тилга олиниши тасодифий эмас. У темурийлар хонадонининг эътиборли, яқин кишиларидан бўлган ва Хуросон давлатининг айрим вилоятлари ҳокимлиги унга ишониб топширилган эди. Шубҳасиз, Ғиёсиддин Бахши зарофат, илму маърифатга ҳам ҳамдам эди. Халқона ижодиётга ихлос ва иштиёқи баландлиги туфайли “Бахши” унвони билан сийланган. Алишернинг она тарафидан бобоси Абу Саид Чанг ҳам темурийлараркони давлатининг ардоғида эди. Чанг – мусиқа асбоби. Равшан, Шайх Абу Саид шу чолғу асбобининг назариёти ва амалиётида маҳорат кўрсатгани учун замондошлари эътирофига сазовор кўрилган ва унинг номига шарафли унвон маъносида “Чанг” қўшиб айтилган. Шоирнинг тоғалари – Муҳаммад Али Ғарибий, Мир Саид Қобулийлар эса мусиқа ва бадий ижодда замондошлари назарига тушган иқтидорли шахслардир. “Мажолис унафоис”да Алишер Навоий ўз шажарасининг ўндан зиёд табъи назми бўлган намояндалари ҳақида ишончли маълумотлар беради. Ўшандай юксак мақомдаги муҳитда ёш Алишер тарбия кўрдн. Шубҳасиз, юқорида зикр этилган табаррук шахслар комил мусулмон ва илоҳий – ботиний билимларнинг ҳам соҳиби эдилар. Бундай қўша-қўша қанотлар ёш

Алишер парвозини тайин этди, унинг пешонасини ёруғ қилди, улуғлик рутбасига кўтарди...

“Мажолис ун-нафоис” иккинчи мажлисини таниқли муаррих олим ва адиб Мавлоно Шарафиддин Али Яздий ҳақидаги маълумотлари билан бошлаган Алишер Навоий ўз ёшлик йилларига доир муҳим бир лавҳани ҳам келтиради. Шохрух Мирзонинг фожиали вафотидан сўнг /1447/ Хуросонда вужудга келган танг сиёсий вазият туфайли кўплар қатори Алишерлар хонадонига ҳам вақтинчалик ватанни – Хиротни тарк этиш, Ироққа бориш зарурати туғилди. Ироқ йўлида Тафт шаҳрига қўнишга тўғри келди. Тақдирнинг ана шу ўйини туфайли ёш Алишер кекса олим Шарафиддин Али Яздий билан юзма-юз учрашиш шарафига муяссар бўлди.

“...Тахминан олти ёшимда бўлғай эрдим ва Мавлоно /Шарафиддин Али Яздий – Р. В. /бир раҳбада ўлтуруб эрмишлар, тушган жамоатнинг кайфиятин маълум қилмоқ учун атфолдин бирини тиладилар. Фақир алар сори борурға муваффақ бўлдим. Ҳар неким сўрдилар, жавоб айтдим. Табассум қилиб таҳсин қилдилар, дағи сўрдиларким, мактабга борурмисен? Дедимким: борибмен. Дедиларким: не ергача ўқибсен? Дедимки: “Таборақ” сурасигача ва ўз фотиҳаларига мушарраф қилдилар”¹.

Кўчирганимиз парча Алишер Навоийнинг ўз эътирофлари бўлгани учун катта илмий қиммат касб этади. Шунингдек, Алишернинг “Қуръон” орқали маънавий дунёга кўз очганига шохид ўтади. Олти ёшдаги бола бу мақаддас Илоҳий Китобнинг ярмидан кўпини ёд билган. Мазкур иқтибосдаги яна бир жиҳат диққатга молик. Алишернинг мактабга бориш-бормаслигини суриштирган Мавлоно Али Яздийнинг сўроғига эътибор берайлик: “Не ергача ўқубсен?”. Кекса олим қандай фанлар ўқитилишини аниқлашни хаёлига ҳам келтирмайди. Негаки, масаланинг бу тарафи унга равшан. Эски мактабнинг дебочаси “Қуръон”дан бошланган. “Қуръон”дай мўъжизавий асарни ёд олишга қурби етган боланинг, шубҳасиз, зеҳни, талаффузи, нутқи, қироат санъати ўткирлашади. Комил эътиқодли инсон бўлиб шаклланади.

“Таборақ” мақаддас Илоҳий Китобнинг олтмиш еттинчи сураси бўлиб, ўттиз ояти каримадан таркиб топади. Мазкур сура айрим манбаларда “Мулк” сарлавҳаси билан ҳам тилга олинади. Айни саҳифаларда сирли оламнинг бош масаласи – ўлим ва ҳаёт ҳақида теран мушоҳадалар ўртага ташланади². Бизнинг таъкидларимиз бир ёқлама хулосаларга олиб келмаслиги зарур. Яъни юқорида эслатилган ҳолатлар фақат Алишер Навоий учун тегишли бўлмай, йиллар давомида бизнинг «сўкиш»ларимизга мустаҳиқ топилган эски мактабнинг барча толиби илмларига дахлдор эди. Ўтмиш мактабининг дастури ўша асосда қурилган. Зоҳирий ва ботиний билимлар ёнма-ён ўқитилган. Бизнинг ҳамма нарсани жўнлаштиришга уринишларимиз, мағриб тарбиясига мажрубий тақлидларимиз ўқувчи зеҳнининг ўтмаслашуви, авлодлар маънавияти ўртасидаги бўшлиқларни келтириб чиқарди. Оқибатда Алишер Навоийнинг дилбар шеъриятига “тишимиз” ботмай қолди. Давримиз улкан қадами, маънавий оламдаги “ютуғи” сифатида улуғ шоир асарларининг насрий баёнлари вужудга келди. Ягона туркий “Хамса” бир юмалаб “насрий” асарга айланиб қолди. Мактаб дарслигида аслиятсиз насрий парчани мутолаа (аниқроғи, кўрган) қилган ўқувчи ўша шоҳ бадий яратмани мансур асар сифатида тилга олишдан бошқа нима ҳам дейиши мумкин?

¹ Алишер Навоий. Асарлар. 15 жилд. 12-жилд. 30-бет.

² “Қуръон”. “Шарқ юлдузи”, 1991, 12-сон, 141–142-бетлар. Мазкур жумла ва рисоланинг бошқа саҳифаларида “Қуръон” сураларига доир қўлланган рақамлар асарнинг ўзбек тилидаги матнига тегишлидир. Араб тили ва ёзувидаги матн ўнгдан чапга қараб ўқилгани учун ҳам биз ишлатган рақамларга тўғри келмайди. Иккинчидан, “Қуръон”хонлар ўртасида асар ҳажмини пора (ўттиз жузъ, бўлак, қисм) билан белгилаш урфга кирган ва шундай юритилади. Ўзбекча матндаги аниқликка ҳалал етказмаслик учун мавжуд анъанадан чекинишга тўғри келди.

Ёшлик йилларининг жўшқинлиги, шиддати-ю тўлқинлари билан Алишернинг вужуд-вужудига, шуурига сингиб қолган “Қуръон” таълимоти, мўъжизавий илоҳий рух умр бўйи уни безовталиikka чорлайди. Улуғ шоирнинг ижтимоий-сиёсий фаолияти, адабий-илмий асарларида устивор яшади. Улуғ ўзбек шоирининг илоҳиёт, шариат ва Қуръони карим билан мулоқоти ўқувчилик йилларида қолиб кетган эмас. Даврлар ўтган сайин унинг бу борадаги саъю ҳаракатларининг кўлами ҳам теранлашиб борди. Улуғ шоир шариати исломиянинг ҳар бир мўмин “бешиқдан қабрга қадар” таълиму таҳсил билан шуғулланиши зарурлиги хусусида ўртага қўйилган ибратли таълимотига оғишмай амал қилди. Эслатганимиз қимматли маълумоту далиллар улуғ шоир даври манбаларида кўплаб учрайди. Биз ўшалардан иккитаси ҳақида баҳс юритиш билан чекланамиз.

Маълумки, Алишер Навоий 1459–1460 йиллардаёқ ўз тақдирини Нақшбандия оламининг улкан маънавий арбоби, олим ва шоир Нуриддин Абдурахмон Жомий билан боғлади. Ўша йилларда Абдурахмон Жомий Хуросон давлатининг шайхул-исломи, Саъдиддин Қошғарий вафотидан кейин нақшбандия тариқатининг муршиди комили рутбасида эди. Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийларнинг дастлаб устозу шогирдлик муносабатлари сифатида шаклланган ҳамкорликлари кейинчалик муршиду муридлик мақомига кўтарилди. Салкам қирқ йилга тортган айни умр саҳифалари нафақат икки шахс, балки икки халқ ва адабиёт қардошлигининг тимсолига айланди.

Алишер Навоий Абдурахмон Жомий ҳузурида, унинг бевосита иштирокида бадий ижоднинг назарий масалалари, илоҳиёт, тасаввуф таълимоти ва тарихига доир сабоқ олди, талай китоб ва рисоаларни мутолаа этди. Улуғ ўзбек шоири бу “гавҳари якто”нинг /12-жилд, 70-бет/ табаррук даргоҳида “Лавоеҳ”, “Лавомеъ”, “Шарҳи рубоиёт”, “Нафаҳот ул-унс”, “Шавоҳидун-нубувват”, “Қудсия”, “Ламаот”, “Илоҳийнома” каби форсий мутасаввифларнинг тариқат таълимоти тарихи, назарий масалаларга доир қарашлари, мураккаб асарларга берилган шарҳлари ва рисоаларини ўрганди. Ушбу рўйхатда саналган асарларнинг аксарияти илоҳиётга ҳам тегишлидир¹.

Кўриб ўтганимиздек, нодир қайдлар, ибратли лавҳалар Алишер Навоийнинг бошқа бадий асарлари бағрига ҳам “сочилиб” кетган. Муҳими шундаки, шуурга сингган билим вақт танламайди. Яъни ўша қайноқ ёшлик хотира-ю таассуротлари орқали ўзлашган дониш умр бўйи буюк мутафаккирни “таъқиб” этиб туради. Жой-жойини “топиб” унинг бадий ҳаётининг деярли ҳамма босқичларида бунёд бўлган манзум ёки мансур яратмаларида нозик ишоралар воситасида ифодаланган саргузашт лавҳаларни учратишимиз мумкин. Чунончи, “Лисонут-тайр” Алишер Навоий ҳаётининг охириги кунларидан ёдгорлик ҳисобланади. Асар улуғ шоир вафотидан саноқли ойлар илгарироқ ёруғлик кўрди. Маснавий таркибида “Бу китоб назмида ўз муносабатининг тақриби” сарлавҳали боб мавжуд. Айни сатрлар фалсафий-масал дostonнинг хотимавий бобларидан бирини ташкил қилади. Ўша саҳифаларида шундай мисралар кўзга ташланади.

*Ёдима мундоқ келур бу можаро,
Ким туфулият чоғи мактаб аро.
Ким чекар атфол марҳуми забун,
Ҳар тарафдин бир сабақ забтига ун.
Эмгонурлар чун сабақ озоридин,
Ё “Каломуллоҳ”нинг такроридин.
Истабон ташхиси хотир устод,*

¹ Қаранг: Алишер Навоий. Асарлар. 15 жилдлик, 14-жилд, 60–61-бетлар.

*Назм ўқутурким равон бўлсун савод.
Насрдин баъзи ўқур ҳам дoston,
Бу “Гулистон” янғлиғу ул “Бўстон”.
Менга ул ҳолатда табъи булҳавас
“Мантиқут-тайр” айлаб эрди мултамас.
Топти сокин-сокин ул такрордин
Сода кўнғлум баҳра ул гуфтордин¹.*

Кўчирганимиз рангин сатрларни мутолаа қилар эканмиз, закий аждодларимиз тадбиркорликларига тан бермай иложимиз йўқ. “Каломуллоҳ” қироатидан толиқа бошлаган талаба бадиият оламига кўчган. Устод раҳбарлик қилган, бироқ танлов ҳар бир толибнинг шахсий хоҳишига қўйиб берилган. Назм иштиёқмандлари шеърӣ ва насрга майли бўлганлар эса мансур китобларга мурожаат этишган. Алишер Навоӣ сатрларидан англашиладики, тавсия этиладиган асарларнинг рўйхати белгили бўлиб ва толиблар ахлоқӣ-маънавий тарбиясидек бош мақсадга хизмат қилиш зарур ҳисобланган. Танлов жараёнида тавсия қилинадиган китобларнинг савия ва услуби диққат марказида турган. Қуръони мажид ёнида “Мантиқут-тайр”нинг туриши заковат нишонасидир. Шундай гапни “Гулистон” ва “Бўстон” ҳақида ҳам айтиш жоиз. Шарқ пандномасининг отаси мақомида шуҳрат пайдо қилган Китобдир. Қаранг, ғоявий, фалсафӣ, ахлоқӣ, тадрисӣ, хуллас, ҳамма томонлама мувозанат инобатга олинган.

Алишер Навоӣнинг шариати исломияга доир қарашлари кутбини кенгайтирган устозлардан яна бири Хожа Файзуллоҳ Абуллайсий Самарқандӣдир. Абуллайсийлар хонадони аксарият мусулмон давлатларида, айниқса, Мовароуннаҳру Хуросонда шуҳратманд эди. Абуллайсийлар авлоди етти асрдан зиёдроқ давр ичида фикҳу фақиҳликда пешқадамлик қилди. XV асрда шу шариф тожи Файзуллоҳ Абуллайсига насиб этди. Унинг сабоқларидан Абдурахмон Жомӣ ҳам баҳраманд бўлди. Тақдир орадан чорак аср вақт ўтказиб ўшандай бахтни Алишер Навоӣга муяссар қилди. Улуғ ўзбек шоири бу донишманддан Фикҳ – ислом қонуншунослигининг сиру асрорлари ҳақида баҳс юритувчи мукамал сабоқлар тинглади. Фақиҳ – етук исломшунос олим эса ўз навбатида мусофир толиби илмнинг бошини силади, унга юксак инсоний илтифотлар кўрсатди. Ўша самимий садоқатнинг ёғдулари кейинчалик “Мажолис ун-нафоис” саҳифаларида ўрнашиб қолди².

“...Фикҳда ани Абу Ҳанифаи Сонӣ дерлар эрди ва арабиятда Ибн Ҳожиб каффасида тутарлар эрди... Фақир икки йил аларнинг қошида сабақ ўқуб эрдим, анча илтифотлари бор эрдиким, “фарзанд” дер эрдилар” (12-жилд, 322-б.). Тазкира муаллифи қайд этган воқеалар 1465–1469 йилларда жаннатмакон Самарқандда бўлиб ўтган. Чунки айни ўша йилларда Алишер Навоӣ Самарқандда машаққатли мусофират ҳаётини бошидан кечирмоқда эди. Айримларигина санаб ўтилган адабий-тарихий далиллар буюк мутафаккир таржимаи ҳоли учун мароқли аҳамият касб этади. Ўша ҳаёт синовлари уни инсон, шоир, жамоат, давлат ва диний арбоб сифатида шакллантирди. Айтилганлар билан бир қаторда айни саъю ҳаракатлар Алишер Навоӣни комил муслим, ислом аҳкомларининг нозими, ҳомийси ва сарвари мартабасига кўтарганлигини ҳам таъкидламоқ зарур.

Ҳазрат Алишер Навоӣнинг илоҳиёт бобида босган қадамлари кўламдор ва ғоят ибратлидир. Аввало, у камолот поғонасига кўтарилган сидқӣ эътиқодли мусулмон сифатида шариати исломиянинг деярли барча фарзу суннатларини маромига етказиб

¹ Алишер Навоӣ. Лисонут-тайр. Насрий баёни билан. Тошкент – 1991, 258-бет.

² Алишер Навоӣ. Асарлар. 15 жилдлик, 12-жилд, 32-бет.

амалга оширган. Унинг бундай ибратли фаолияти замондошлари асарларида ёрқин ифодасини топган эди. Шу жиҳатдан Ғиёсиддин Хондамирнинг “Мақорим ул-ахлоқ” асари катта қизиқиш уйғотади. Тарихий-бадий услубда бунёд этилган мазмундор рисола Алишер Навоий муруввати туфайли олим, адиб, муаррих даражасига кўтарилган. У улўғ ўзбек шоири суҳбатлари ва саргузаштларининг жонли шоҳиди эди. “Мақорим ул-ахлоқ”дан жой олган талайгина воқеа-ҳодисалар, бунёдкорлик, ободончилик соҳасидаги хайрли ишлар, садақа-ю эҳсонларни асар муаллифи ўз кўзи билан кўрган. Тўғри, Хондамир ўша таассуротларини бадиият либосида берди. Аммо, ёзувларда бўёқдор ифодасини топган далиллар рост гаплар бўлиб, ҳар қандай шубҳалардан холидир.

Зикри ўтган жиҳатларига биноан Хондамир маълумотлари эътиборли ва муҳим илмий қиммат касб этади. Ўн мақсад “муқаддима”-ю “хотима”дан тузилган “Мақорим ул-ахлоқ”нинг “шариат арконларига риоя қилиш баёнида” сарлавҳали олтинчи боби /мақсади/ мавзуимизга бевосита дахлдорлиги билан аҳамиятлидир. Китобнинг таянч услубидан аёнки, муаллиф Алишер Навоий таржимаи ҳолига доир масалаларни атрофлича, тарихий изчиллик ва илмий аниқлик билан ёритиш йўлидан боради. Рисоланинг ғоявий-бадий мувозанатини тенг тутишни кўзлаган Хондамир ҳайратангиз ҳикоятлар, чимдим лавҳалар танлайди. Ўшаларни юқорида қайд қилганимиз мавзуларга ажратади ва жой-жойида келтиради. Муаллифнинг маҳорати туфайли “Мақорим ул-ахлоқ” гўзалгина бадий асар тусини олган. Бадииятидан қатъи назар, муаррихнинг айрим шамъалари улўғ мақсадларни юзага чиқаради. Асар саҳифаларида улўғ инсонпарвар, комил инсон, етук олим, шоир, адиб ва таниқли арбоб сифатидаги Алишер Навоийнинг нуроний сиймоси назарга ташланади. Айтганларимиз китобнинг олтинчи мақсадида ҳам кузатилади. Чунончи, мана бу парчани олиб кўрайлик: “... Бу ислом таянчларини юқори кўтариб мустаҳкамлаш, намозда қоим бўлишга ҳаракат қилиш эди”/таъкид бизники – Р. В. /¹.

Кунда беш маҳал намозни амалга оширмоқ, мусулмончилиكنинг беш муҳим шартларидан биридир. Хондамир кўчирганимиз жумла воситасида Ҳазрат Алишер Навоийнинг суннатга муносабатини ойдин кўрсатишга эришади. Унинг танлаган бундай йўли маъқул. Чунки XV асрнинг зарофатли ва метин эътиқодли инсони ҳаётини намозсиз тасаввурга сиғдириб бўлмайди.

Алишер Навоийнинг сарфу харажатлари ҳақида фикр юритган замондошлари бу масалада ҳам айрим маълумотларни ёзиб қолдиришган. Жумладан, “Мажолисун-нафоис”ни форсийга ўгирган Фаҳрий Ҳиротий улўғ ўзбек шоирининг бир кунлик даромади етмиш беш минг тилло динордан иборат эканлиги ҳақида ёзади. Фаҳрий Алишер Навоийнинг кичик замондоши ва уни шахсан таниган, суҳбатларида иштирок этган муаллифдир. Иккинчидан, Фаҳрий Ҳиротий хабар берган миқдордаги даромаднинг ўз изоҳ ва манбалари ҳам мавжуд. Алишер Навоий таржимаи ҳолидан маълумки, у 1469–1472 йилларда Султон Ҳусайн Бойқаро подшоҳ бўлган Ҳуросон давлатининг муҳрдори, кейинчалик бош вазири лавозимларида фаолият кўрсатди. Бир йилдан ортиқроқ муддат Астробод вилоятининг ҳокими бўлди. Расмий лавозимлардам узоқлашган Алишер Навоий “Ҳазрат султоннинг муқарраби” унвони билан сийланган. Ўтмиш давлатчилик идора усулида амал қилган тартибларга асосан ҳар бир мансабу лавозимнинг мавқеига кўра маблағ билан қадрлаш қондаси ҳукм сурарди. Яъни суюрғол – мулк тақсимлаш тартиби Алишер Навоий даври учун ҳам тўла хос эди. Ўша қондалар тақозоси сифатида Ҳуросон давлатининг маълум мулкларидан келадиган даромад солиғи Алишер Навоий жамғармасига тушарди.

¹ Хондамир. Мақорим ул-ахлоқ. Тошкент – 1968, 73-бет. Бундан кейин саҳифалар матн охирида, қавсда кўрсатиб борилади.

Модомики, улуғ ўзбек шоирининг давлат тизимидаги мавқеи юксак экан, унга ажратилган мулкнинг ҳам катта эканлиги шубҳа туғдирмайди. Ёхуд Фахрий Ҳиротий маълумотларига тўла ишонч ҳосил қилиш асосини беради.

Ислом қонуншунослиги ҳар бир ҳаракат ва меҳнатнинг ўз муносиб баҳосини олишини ҳам талаб этади. Мўминларнинг унга амал қилишлари шарт ва бу Худо ҳамда виждон олдидаги қарзларидир. Фикримизча, Алишер Навоийнинг 1481–1482 йилларда бунёд этилган “Вақфия” асари замирида ҳам ўша талаблар ётади. Муҳими, улуғ ўзбек шоири ўша китобида ўз тасарруфидаги маблағларнинг сарфланиши тақсимотини беради. “Вақфия”ни фақат ҳайрат ва ҳаяжон билан ўқиш мумкин. Чунки унда теран билим соҳиби ва юксак инсонпарвар Алишер Навоийнинг фарзоналиги, жўшқин ҳиссиёти мужассам. Айниқса, унинг фикр бобидаги зукколиги ва адолатли муҳокамалари диққатга моликдир.

Ҳар бир бино, унда фаолият кўрсатадиган ходим, унинг мавқеъ-мартабаси, толиби илмлар, жиҳозу таъмир учун сарфланадиган маблағлар ўта аниқлик ва нозиклик билан белгилаб берилган. Қуръони каримни ўзбекчалаштирган Алоуддин Мансур “Тавба” сурасида закотга берган шарҳида тўрт минг сўм тирикчилик харжларидан ортиқча пулга эга бўлган шахс унинг қирқдан бирини закот сифатида тақдим этиши керак, дейди¹.

Мавзуга қайтадиган бўлсак, ўйлаб қоласан, шунча катта миқдордаги кунлик даромадга эга бўлган Алишер Навоийнинг закот тўлашга лойиқ маблағга эга бўлмаслиги мумкинми? Хондамир ҳам ана шундай ҳақли саволнинг туғилиши муқаррарлигини инобатга олади ва “Макорим ул-ахлоқ”да қуйидагича изоҳни келтиради. “Чунки мулозимларнинг қўлига нимаики тушса, тездан кишиларга инъом бериш йўли билан сарф қилинар ёки хайрли бинолар барпо қилишга кетарди.” /Ўша китоб, 73-бет/. Хондамир асарининг бошқа саҳифаларида ҳар йили бева-бечорларга улашиладиган “минг сару по” кийим, тортиладиган таомлар, мадрасаларнинг мударрису толиби илмларига тўланадиган маошлар ҳақида ҳам мароқ билан мулоҳаза юритади. Алишер Навоий ҳеч қачон масалага расмий учун, кўр-кўрона муносабатда бўлишни ёқтирмаган. Табиий, ҳаётининг ва ҳаракатдаги амалий тадбирларгина бузукко давлат ҳамда диний арбобнинг атворига хуш ёққан. Айни ҳаракатни закот масаласида ҳам мушоҳада қилишимиз мумкин. Сунъий равишда ёхуд ҳасислик билан ўлик маблағни йиғиб, закот тўлашдан кўра оч бир бенаво қорнини тўйғазиш, кийим-бош билан таъмин қилиш Алишер Навоийга маъқул кўринган. Бундай уринишнинг Аллоҳ ва унинг Китоби табиатига мос тушиши, барча саъю ҳаракатлардан кузатилган мурод ўша жонли амалиёт эканлигини улуғ шоир бутун қалби билан ҳис қилган.

Ғиёсиддин Хондамир билан мулоқотимизни давом этамиз: “Рамазон ойида олий макон Амир хайрот ва садақанинг миқдорини имкони борида орттиришга тиришади. Одатий шилонда бир неча бош қўй ва унинг керак яроғини кўпайтирарди. Ҳар кечаси улуғ сайидлар, замон олимлари, олий мартабали амирлар ва баланд даражали садрлардан кўпгина киши Амир ҳузурида ифтор қилишарди. Ул ҳазрат меҳмонлари риоя қилиб, овқатни ўзлари тортарди” /Ўша китоб, 74-бет/. Аён бўлаётирки, Ҳазрат Алишер Навоий мусулмончиликнинг бу шартини ҳам рисоладагидек бажо келтирганлар. “Калимаи шаҳодат” ҳар бир дақиқада буюк мутаффакир тилидан тушмаган. Унинг қўп сонли асарлари таркибида тез-тез кўзга ташланадиган ояти карималар, ҳадиси шариф, дуолар, илоҳий калималар бизнинг ҳулосаларимиз фойдасига хизмат қилади. Мусулмончиликнинг бешинчи шартини адо этиш Алишер Навоийга насиб қилмади. Хондамир шу масалага дахл этиб, ёзади: “Ул ҳазратда ўсиб-униш кунлари бошланишидан то ҳаётининг охириги

¹ “Қуръон”. “Шарқ юлдузи”. 1990, 9-сон, 160-бет. Бундан кейин парча охирида йил, сон, саҳифа, қавсда бериб борилади.

дамларигача бошида ислом ҳажини ўташ ҳаваси ва хотирада пайғамбар қабрини зиёрат қилиш жойлашган эди”. /Ўша асар, 75-бет/. Аммо, ана шу истак амалга ошмади. Давлат манфаатларини назарда тутган Ҳусайн Бойқаро маслакдош ва мактабдош дўстининг узоқ муддат Хуросондан олисда бўлишини истамади. Алишер Навоий давлат тизимида тутган мавқеига кўра, бир масалани тўққиз мартагача шоҳ муҳокамасига олиб чиқиш имтиёзига эга эди. / “Макорим ул-ахлоқ”, 77-бет/. Улуғ шоир ҳуқуқидан фойдаланиб, ҳаж масаласини ёзма ва оғзаки, бевосита ва билвосита шоҳ мажлисларида кун тартибига қўйса-да, қаноатлантирарли жавоб ололмади. Хондамирнинг шаҳодатига кўра, ниҳоят Султон Ҳусайн Бойқаро дўсти истагини қабул қилиш, Ҳижоз сафарига рухсат бериш учун улуғ шоир умрининг охирида бағоят авж пардадаги фармони олий ҳам ҳозирлатган. Аммо анча хаста бўлиб қолган Алишер Навоийнинг узоқ сафарда юришини маъқул кўрмаган шоҳ нозик сабаблар ва шахслар ёрдамида уни охириги марта /905 ҳижрий йилда/ сафардан сақлаб қолишга муяссар бўлади /Ўша асар, 82–83-бетлар/.

Шундай қилиб, азал котиблари Ҳазрат Алишер Навоий дафтари аъмолига муборак ҳаж сафарини битишмаган экан, ундан устун келишнинг иложи бўлмади. Пайдар-пай туғилган сабаблар монечлик қилди. Ислом қонуншунослигидан мукамал хабардор бўлган улуғ ўзбек шоири шариат аҳкомларидаги Каффоратга умид боғлади. У саҳоватпешалик, мўминларга ҳиммат ва марҳамат кўрсатиш, бекасу бенаволар, ғарибу ғуробалар дардига малҳам бўлиш орқали ҳаж савобларига мушарраф қилинишга қаттиқ ишонди. Ҳазратнинг пок қалбларига умид бахш этадиган яна бир илинж мавжуд эдики, у ҳақда Хондамир гувоҳлик беради “... Агарчи ... ул ҳазратга Маккаи мукаррамага ва Мадинаи таййибага эришиш саодати ҳосил бўлмаган бўлса-да, аммо қайта-қайта эътимодли ва ишончли кишиларни, кўп яхшиликлар қилиб, ўзи томонидан ҳаж қилмоқ учун юборди, бу бобда ўша шарафли мақом улуғлари номига номалар йўллади” / таъкид бизники – Р. В. / /Ўша асар, 86-бет/.

“Макорим ул-ахлоқ”даги яна бир нодир маълумотни назардан ўтказиш бизнинг хулосаларимиз фойдасига хизмат қилади. Алишер Навоий илм ва илоҳиёт йўлида умр сарф этган улуғ шахсларни юксак сидқ ва эҳтиром билан ардоқлаган, уларга сиғинган. Ўшандай зоти олийларнинг нафақат ўзлари, балки уларнинг муқаддас мақбаралари ва асарларини ҳам кўз қорачиғидай авайлаган. Айтилганлар далили учун яна Хондамирга мурожаат қилайлик. Ҳижоз сафаридан кун сайин умидини узган Алишер Навоий Султон Ҳусайн Бойқарога мурожаат қилар экан, айтади: “... Менга эса Ҳижоз сафарига хоҳиш ва рағбат билан ижозат бермайсиз. Энди рухсат берсаларки, сизнинг ваколатингиз билан қолган ҳаётимни Ансория остонасини супуришга сарф қилсам, мулозимлик ишларидан батамом озод бўлсам, чунки қарилик мадорсизлиги вужудимга таъсир кўрсатиб, қувват йўқолган, бадан заифлашган” /Ўша асар, 79-бет/. Кўчирмада тилга олинган Ансория – Хожа Абдуллоҳ Ансорийнинг қабридир. Алишер Навоий бу мутасаввиф олим ва адибга алоҳида ихлос билан мурожаат қилган, унинг асарларини, айниқса, “Илоҳийнома”сини зўр қониқиш билан мутолаа этган.

Хондамир шаҳодатига кўра улуғ ўзбек шоирининг мазкур истаги хуш қабул қилинган ва ғоят юксак мақомдаги фармони олий ҳам берилган. Ушбу фармоннинг матнини ёш адабиётшунос Шухрат Сирожиддин “Ёшлик” ойномасида чоп эттирди¹.

Муҳими шундаки, Алишер Навоий шоҳнинг мазкур рухсатнома – фармонини ўз тақдиридаги улуғ ҳодиса сифатида қабул қилади. Шу муносабат билан Ансорияда катта хайрия зиёфати ўтказилади. “Макорим ул-ахлоқ”да ўқиймиз: “... Етмиш бош қўй, йигирма бош от ва ўттиз ботмон қанд сарфладилар, бошқа нарсаларни шунга қиёслаш керак”

¹ “Ёшлик”, 1990, 7-сон, 79-бет.

/81-бет/. Хондамир шу маросимда меҳмонларга хизмат қилган. Хиротнинг олиму шоир, мударрису мансабдорлари рўйхатини ҳам илова қилади. Ўша рўйхатнинг ўзиёқ Алишер Навоийнинг эслатилган тадбирга нечоғлик жиддий эътибор қилганидан дарак беради. Таъкидга сазовор яна бир жиҳат шундаки, хайрия катта илоҳий маросим, Хожа Абдуллоҳ Ансорий руҳи олдида таъзим бажо келтириш мавлуди тусини олади. Базмда Қуръони мажид тиловатига алоҳида урғу берилади. Хондамир ёзади: “Овқатлар тортилиб, Худонинг Каломи қироат қилинганидан сўнг, у улуг зот /Алишер Навоий – Р. В./ буюк машойихлардан фотиҳа илтимос қилди” /82-бет/.

Юртни тинч, адлу амниятда, эл-улусни фаровон турмуш, осойишта ҳаёт оғушида кўриш Алишер Навоийнинг эзгу орзуси эди. У ҳаётининг охирги кунларига қадар ҳам шу йўлда вақт сарф этди. Хондамир ёзади: “Ансория остонасининг шарқ томонига хонақоҳ бино қилди, имкон борича у улуг киши мазорининг ободончилигига уринарди” /82-бет/. Алишер Навоийнинг бундай қутлуг ишлари бизни ҳушёр торттирмоғи, ҳалолликка, инсофу диёнатга ундамоғи лозим. Негаки, нафсга эрк бермоқ, шуҳрат домига илинмоқ, дил ва тил бирлигига интилмаслик, юртни хароб, қалбларни барбод этади.

Равшан бўлаётирки, Алишер Навоий бутун онгли фаолияти давомида ислом дунёсининг мукамал эътиқодли, иймони бутун закий бир вакили сифатида ҳаёт кечирган, шариатнинг барча аҳкомларини бекаму кўст уддалаш пайида умр сарф этган баркамол мусулмон қиёфасида кўзга ташланади.

Ҳазрат Алишер Навоий ислом таълимотининг улкан тарғиботчиси ва ҳомийси ҳам эди. Улуг ўзбек шоири замондошлари, айниқса, Хондамирнинг ишончли даллилари айтиб ўтилган мавзунинг ёритишда бой маълумотлар беради.

Ҳазрат Алишер Навоий дини ислом намоёндаларини тарбиялаш, уларни танлаш, жой-жойига қўйиш ва фаолиятини назорат қилишни ўз уҳдасига олган. Аслида мазкур соҳалар ислом нуфузини ҳимоя қилишда туб масалалар ҳисобланади. Қандайдир нопок, нафси ҳакалак отган кимсанинг улуг бир даргоҳга тушиб қолиши эътиқодга зиён етказди. Иблис, шайтон билан ҳамтовоқ нокаслар эса, ҳамма замонда ва ҳамма жабҳада кўзга ташланиб турган. Бугун ҳам ўшандай мўмай даромад шайдолари биринчилар қаторида кавшу маҳси, яктагу чакмон кийиб, саллани бошга кўндириб, “ёғлиқ” жойларга ўзларини уришга улгуришди. Аҳвол шундай давом этса, оқибати аён, албатта. Яна дин озор кўради. Аллоҳнинг ўзи ундайларнинг ажрини берсин!

Алишер Навоий масжид ва зиёратгоҳларни бунёд этиш, таъмирлаш каби савобли ишларнинг ҳам раҳнамоси бўлган. Хондамирнинг “Мақсура суффаси” зиёратгоҳи таъмири тафсилотларига доир мулоҳазалари катта завқ уйғотади. Алишер Навоий учун ишнинг катта-кички, муҳим-номуҳими, умумий ва шахсийси бўлмаган. Улуг арбоб уларнинг барчаси учун вақт топган, қизиққан. “Тоқ ва равоқларнинг ҳар томони мусулмон ва хитой услубида зийнатланди ва ҳалланди”. Хондамир маълумотларига кўра, ҳатто, ваъз айтишга мўлжалланган минбар ҳам Алишер Навоий эътиборидан четда қолмаган: “Софдил Алишернинг кўнгли, – ёзади Хондамир, “Макорим ул-ахлоқ”да, – мармар минбар яшашни тақозо қилди. Улуг даргоҳ мулозимлари қидира-қидира Хон вилоятдан мармар топдилар. Эгасига батамом нархини тўлаб, бу жойга келтирдилар. Устод Шамсуддин сангтарош бу тошдан минбар ясашга киришди” /71-бет/. Кўринадики, таъмирлаш жараёни жуда талабчанлик ва масъулият билан кечган. Ҳар бир ишнинг бошида Ҳазрат Алишер Навоийнинг нозик дидли нигоҳи назоратчилик қилган. Маълумки, моддий ёхуд маънавий рағбатлантириш амалга оширилиши зарур бўлган ҳар қандай ишнинг сифат ва унумига улкан ижобий таъсир кўрсатади. Ана шу ҳаётининг ҳақиқат ҳамиша улуг ўзбек шоирининг диққат марказида турган. Шунинг учун ҳам у вақти-вақти билан қурувчиларга

хайру эҳсонлар улашиб туради. Таъмирлаш ишларининг якуни эса катта тўй тусини олади. “Макорим ул-ахлоқ”да қайд этилишича, ҳар бир ишнинг хизмати ўз қадрини топади. Хондамир мулоҳазаларини давом этиб, ёзади: (улашилган ҳадялардан ташқари) “Эллик бош қўй, тўққиз бош от» ва яна тегишли масаллиқлар қурувчиларнинг озиқ-овқати учун сарф этилган /72-бет/. Масала равшан, эзгулик йўлида шунчалик кўп сарфу харажатлар қилган инсоннинг закот тўлашга лойиқ миқдорда жамғармаси бўлмаслиги табиийдир. “Мақсура суффаси” ёдгорлиги Алишер Навоийнинг шу йўналишдаги ягона иши эмас, албатта. Улуғ ўзбек шоирининг раҳнамолиги, маблағи ва ташаббуси билан яна йигирмадан ортиқроқ масжиду хонақоҳлар барпо этилди. “Макорим ул-ахлоқ”да уларнинг барчаси номма-ном санаб ўтилади /73–74-бетлар/.

Алишер Навоийнинг илоҳиёт йўлидаги фаолиятини фақатгина қурилишлар билан чеклаб қўйилса, масалага бир ёқлама муносабат билдирилган бўлур эди. Бу комил инсон табиатидаги кўламдорлик айна жабҳада ҳам ёрқин намоён бўлади. Аввало, у улкан илоҳий арбоб сифатида давр мафкурасининг назарий асосларини мустаҳкамлаш билан жиддий шуғулланган. Алишер Навоий Қуръони мажид, илоҳиётга тегишли яна қанча дастур ва рисолаларнинг кўплаб кўчирилишини инобатга олган. Аллоҳнинг каломи илоҳий Китоб таржимаси қатъиян манъ этилган бир шароитда уни тафсирлаш воситасида моҳиятини мўминларга етказиш алоҳида аҳамият касб этарди. Шунинг учун ҳам Алишер Навоий ўша хайрли ишни ўз уҳдасига олди ва Ҳусайн Воиз Кошифийга топширди. У улуғ ўзбек шоири томонидан ҳам моддий ва ҳам маънавий жиҳатдан етарли таъмин этилган. Ҳусайн Воиз Кошифий ижодий топшириқни муваффақиятли якунлайди. Айтиш зарур, “Қуръон”нинг форсий тафсири учун Ҳусайн Воизнинг танланиши тасодифий эмас. Бу улкан аллома замондошлари ўртасида забардаст адиб, шоир, илми бадеъ, ахлоқ, фикҳ, тасаввуф ва илоҳиётнинг йирик донишманди сифатида танилган эди. Хусусан, “Қуръон”ни маромига етказиб қироат билан тиловат қилиш, овоз ширадорлигини таъмин этишда Ҳусайн Воиз Кошифий “панжасига панжа урадиганлар” топилмаган. Ҳиротда Султон Ҳусайн Бойқаро, Алишер Навоий, Абдурахмон Жомийлар қатнашадиган суҳбатларда “Қуръон” тиловатига фақатгина Ҳусайн Воиз Кошифийнинг ҳадди сиққан. Кўринадики, улуғ ўзбек шоири илоҳий китоб учун шорех /шарҳловчи/ танлашда сира янглишмади. Зиммасига юклатилган мураккаб илмий-ижодий ишни муваффақиятли якунлаган Ҳусайн Воиз Кошифий “Қуръон”нинг форсий тафсирини юксак миннатдорчилик рамзи сифатида Алишер Навоийга бағишлади ва нодир китоб туғросини унинг муборак номи билан беади /Ўша асар, 41–43-бетлар/.

Қувончлики, бундай диққатга молик мисоллар беҳад кўп. Улар “Ҳамма нарсани кўрувчи ва билувчи Аллоҳ”га маълумдир.

Алишер Навоий шахсида намоён бўлган юксак истеъдод нишонлари унинг зукко замондошлари назарига тушган, муносиб баҳосини олган ва ўша муаллифларнинг асарларида аксини топган эди. Бугун Алишер Навоийни “ғазал мулкининг султони” унвон-сифатловчиси билан аташ урфга айланди. Аммо дастлаб ўша жиддий илмий умумлашма – унвоннинг ким томонидан қўлланганлиги ҳаммамизга ҳам аён эмас. Тўғри, бугунги навоийшуносликда уни биринчилардан бўлиб, адиб ва адабиётшунос Мақсуд Шайхзода ўша сарлавҳа билан чоп эттирган мақоласи орқали / “Совет Ўзбекистони”, 1965 йил, 15 декабрь / фаол илмий муомалага киритди. Бироқ мазкур топиб айтилган унвоннинг сарчашмаси улуғ шоир яшаган XV асрнинг 80-йилларида яратилган. Алишер Навоийга ўша юксак унвонни илк марта замон ҳукмрони, нозик дидли шоир ва шеършунос Султон Ҳусайн Бойқаро расмий фармон билан эмас, балки бадий каломи орқали ёзувда акс эттирди. Таниқли давлат арбоби ўзининг мансур “Рисола”сида мактабдош дўсти ва етук истеъдод

соҳиби Алишер Навоий ижодиёти ҳақида анча бафуржа мулоҳаза юритади. Мазкур нодир манбани дастлаб бизнинг даврий матбуотимизда ихчам сўзбоши билан озарбайжонлик таниқли олим академик Ҳамид Арасли нашр эттирди¹. Ўша “Рисола” матнида, жумладан, шундай парча ҳам мавжуд: “Бу кўк назм арконининг рубъи маскунида қаҳрамон ул турур ва бу мамолик фатҳига соҳибқирон ани десалар бўлур”. Шеър:

*Эрур сўз мулкининг кишварситони,
Қаю кишварситон, Хисрав нишони.
Дема Хисрав нишонким, қаҳрамони
Эрур гар чин десанг соҳибқирони /Ўша ойнома, 12-бет/.*

Айтиш жоизки, улуғ шоирнинг кўп қиррали ижтимоий-сиёсий, адабий-маданий, илоҳиёт оламидаги фаолияти яна бир қатор унвонларга ҳам сазовор кўрилган эди. Улуғ шоирнинг замондошлари уни “Амир Низомиддин Алишер Навоий” тарзида тилга олишади. Мазкур тўла номланишда шоирнинг исми шарифи ва адабий таҳаллусидан ташқари, яна икки атоқли сўз мавжудки, улар ҳам унвонлардир. “Амир” Алишер Навоийнинг ижтимоий-сиёсий фаолиятига дахлдор бўлиб, унинг муҳрдор, бош вазир ва вилоят ҳокими лавозимида кўрсатган қизғин фаолиятини ўзида мужассам этган атама саналади. “Низомиддин” ҳам ўтмишнинг камдан-кам инсонларига насиб қилган шарафли унвондир. Улкан инсонпарвар шоир ўзининг Хуросон давлатининг барча жабҳаларидаги ибратли хизматлари эвазига ўша шарафга сазовор топилган деса, хато бўлмайди. Айтилганлар сирасида даврнинг бош мафкураси – ислом таълимотига доир фаолиятнинг етакчилик қилганлигини ҳам таъкидлаш жоиз кўринади. Сўз бағридаги теран мазмун ҳам шундай урғуга зарурат сездиради. Айрим тадқиқотчилар “Амир Низомиддин” унвонлари Алишерлар хонадони учун оилавий бўлиши керак, деган фикри олға сурадилар. Шундай мулоҳаза Поён Равшановнинг “Алишер Навоий авлодлари” мақоласида кўзга ташланади². Олим ўз фикри тасдиғи учун улуғ шоирнинг оғаси Амир Низомиддин Шайх Баҳлул номидаги ўша атамаларга таянади. Бироқ у Алишер Навоийнинг иниси Дарвешали ҳақида сўзлаганда ўша унвонларни келтирмайди. Чунки улуғ шоир замондошлари Дарвешали номидан олдин “Шайх”, “Амир”, “Низомиддин” каби сифатловчиларни келтиришмайди. Ҳолбуки, улар оилавий бўлганда, ўша хонадоннинг тенг ҳуқуқли аъзоси Дарвешали ҳам улардан баҳраманд бўлиши керак эди. Аслида ўртага қўйилган масалага бир ёқлама муносабат нотўғридир. Чунки саройда нуфузли лавозимда хизмат қилмаган шахсни қандай қилиб “амир” унвони билан аташ мумкин? Худди шундай сўроқни “Низомиддин”га нисбатан ҳам қўллаш ўринлидир.

¹ Ҳамид Арасли. Хусайн Бойқаро рисоласи ҳақида. “Ўзбек тили ва адабиёти”. 1968, 3-сон, 6–12-бетлар.

² Поён Равшанов. Тарих бадиияти. Тошкент – 1989, 50-бет.

ЧУН ЙЎНДУМ ХОМАИ МУШКИН ШАМОМА..

Нуриддин Абдурахмон Жомий ўзининг талай асарларида Алишер Навоийни етук истеъдод соҳиби сифатида тилга олади. Устоз баҳолари самимий ва меҳрга йўғрилганлиги билан диққатни жалб этади. Ўша ёғдули мисралар, ҳарорат таратувчи жумлалардан чиқадиган лўнда хулосалардан бири Алишер Навоий салоҳиятининг Аллоҳ инояти маҳсули эканлигини таъкидлашдан иборатдир. Жумладан, “Баҳористон”да ҳам муршиди комилнинг ўшандай майли яққол назарга ташланади”. ... Аллоҳ ато этган ва ўқиш, ўрганиш билан орттирилган илму дониш ва ақлу заковати билан шеърлари ҳусни камоли... ҳар қандай мақтовдан юқори туради”¹. Абдурахмон Жомий мулоҳазаларидан жуда муҳим бир ҳаётий ҳақиқат ўртага чиқади. Аллоҳ ҳар бир бандасига марҳамат кўрсатади ва нимадир улашади. Ўша етган туҳфани илғаш, қадрлаш ва такомилга етказиш эса ҳар бир шахснинг ўз қўлидадир. Абдурахмон Жомий таъбирича, Алишер Навоийга ижод дарди Аллоҳ таолодан етган. Улуғ ўзбек шоирининг бахти шундаки, самодан марҳамат ила сепилган уруғнинг униб-ўсиши, самара бериши учун шарт-шароит ҳозирлаган, “меҳнатни саодати калиди билган”. Улуғ Алишер Навоий шахсида равшан кўзга ташланадиган яна бир жиҳат шундаки, у ўз вужудида ҳаракатда бўлган илоҳий мўъжизани ҳамиша ҳис этиб, унинг манбаи – Аллоҳга шукрона айтиш, унга сиғинишдан тилини канда қилган эмас. Шундан бўлса керак, улуғ шоирнинг катта-ю кичик деярли барча асарлари Аллоҳ, унинг расули, чаҳор ёри босафо ва азиз авлиёларни шарафлашдан бошланади. “Девон”ларидан жой олган туркум шеърлар, “Хамса” дostonлари ибтидосида келган ҳамд, наът, сано, меърож, муножоот талқинига аталган махсус боблар, насрий асарлари, “Маҳбуб ул-қулуб”даги ўша мавзуга бағишланган фасллар айтганларимизга шохиддир. Айни парчалар бағоят муҳим ва улар жиддий таҳлилга сазовордир. Чунки ўша мисраларсиз Алишер Навоийнинг фалсафий ва илоҳий қарашларини мукамал ўрганиш асло мумкин эмас. Худди шундай гапни улуғ ўзбек шоирининг ахлоқ-одоб, инсоний муносабатлар, дунё, жамият ва шахснинг ундаги ўрни каби ғоят зарур мавзуларга нигоҳи хусусида ҳам айтиш мумкин. Чунки Алишер Навоийнинг зикри ўтган соҳаларга доир қарашлари негизини Қуръони карим, Муҳаммад алайҳиссаломнинг ҳадиси шарифи, хуллас, ислом таълимоти ташкил қилади. Донишмандлардан бири “агар” “Қуръон” йўқолиб кетса, уни Алишер Навоий асарлари орқали тиклаб олиш мумкин”, – дея башорат қилган экан. Бағоят адолатли хулоса ва улуғ мутафаккирнинг ноёб маънавий мероси уни тўла қувватлайди. Айни жумла, эҳтимол, бошқа бир аллома ижодкор шаънига айтилгандир. Бироқ уни Алишер Навоийнинг маънавий меросига нисбатан қўллаш ҳам гуноҳ эмас. Чунки ҳарф танишни Қуръони каримдан бошлаган мусулмон дунёси ижод аҳлининг аксарияти шариат талаблари майдонида ҳаракат қилган, ундан ўзиб кетгани йўқ. Алишер Навоийнинг мансур “Муножот”и ва манзум “Сирожул-муслимин” асарлари ҳам ўшандай ҳукмга келиш асосини беради. “Сирожул-муслимин” – ислом аҳкомларига бағишланган махсус асар. Унинг илк сатрларидаёқ Қуръони каримнинг руҳи уфуриб туради.

*Чун йўндум хомаи мушкин шамома,
Қилай деб Ҳақ оти бирла зеби хома.
Таолллаҳ зиҳи, холиқи Маъбуд –
Ки махлуқот андин бўлди мавжуд².*

¹ Абдурахмон Жомий. Баҳористон. Тошкент – 1979. 78-бет.

² Алишер Навоий. Сирожул-муслимин. “Ёшлик”, 1991, 11-сон, 49-бет. Бундан кейинги парчалар ҳам шу нашрдан олинади.

Муддаони сал бошқача ифодалаб айтиш мумкинки, Алишер Навоийнинг ушбу асари илоҳий Китоб замиридан келиб чиқадиган қоидалар тарғиби йўлида хизмат қилади. Улуғ шоирнинг кўчирганимиз мисраларидан ҳам ўша майл яққол сезилади. Ёқимли бўй таратувчи қалам мушкин /ҳам қора, ҳам хушбўй/ ранги билан Ҳақ таолони шарафлаш учун ҳозир нозир турибди. Чунки ёлғиз Унгагина интилиш, сиғиниш, сажда қилиш мумкин, холос. Мавжудот олами “Холиқи Маъбуд” кароматининг ёрқин тимсолидир. Парвардигорнинг хоҳиш иродаси туфайли барча нарсалар халқ этилди.

Мана шу мазмундаги шарҳу талқинларни давом қилиш мумкин. Аммо асосий мурод айтилганлар билан хотима топмайди. Бизни кўпроқ, ўша сатрларда олға сурилган ғоялар манбаини аниқлаш қизиқтиради. Масалага юқоридаги нуқтаи назардан ёндашиладиган бўлса, шеърий парчанинг Қуръони каримдан озиқлангани ойдинлашади. Фикримизга қаноат ҳосил қилиш учун илоҳий Китоб “Юнус” сурасининг учинчи ҳамда бешинчи ояти карималарини назардан ўтказиш kifоядир. “Албатта, Парвардигорингиз осмонлар ва ерни олти кунда яратиб, сўнгра аршни эгаллаган Аллоҳдир”. “У /Аллоҳ/ қуёшни зиё сочгувчи, ойни ёруғ қилган, сизлар йилларнинг саноғини /вақтларнинг/ ҳисобини билишларингиз учун уни /яъни ойни/ бир қанча манзил – буржларга бўлиб қўйган зотдир” /“Шарқ юлдузи”, 1990, 10-сон, 152-бет/.

Кўринадики, Алишер Навоий мисраларидаги ғоялар ва ояти карималардаги моҳият бир-бирига тўқис ҳамохангдир. Айни болалик йилларидаёқ ёш Алишер тафаккурида устивор ўрнашган “Қуръон” таълимоти, юксак инсонпарварлик ғоялари улуғ шоирнинг умри давомида яратган асарларига ҳаётбахш руҳ ҳадя этиб турган. Шунинг учун ҳам мавжудотнинг мутлақ ҳокими ва бунёдкори Аллоҳ эканлиги ҳақидаги таълимот фақат “Сирожул-муслимин” да эмас, балки унинг барча асарлари ўртасидан бош қон томирларидай ўтиб туради. Улуғ ўзбек шоирининг бадий яратмалари ўша чашмадан оби ҳаёт, руҳ ва жон олади дейилса, сира-сира янглиш бўлмайди. “Дини ислом уйи маъмур” лигини кўзлаган шоир шариат аҳкомларидан атрокни – туркийда сўзлашувчи мўминларни баҳраманд этиш нияти билан қалам ушлаган. “Сирожул-муслимин” ифода услуби жиҳатидан Алишер Навоийнинг чинакам бадий асарларидан ажралиб туради. Мазкур манзумада навоиёна мураккаб санъаткорлик – ташбеҳ ичра ташбеҳларни қўллаш маҳорати назарга ташланмайди. Аввало асарнинг мавзуи ўшандай услубни кўтармайди. Сўнгра шоирнинг ўзи атайлаб фикрни содда ва оммабоп йўсинда ифодалаш йўлини танлайди.

*Баён қилгаймен андоқ равшану пок
Ки идрок этгай они хайли атрок /49-бет/.*

Муаллифнинг ижодий нияти аниқ. Шеъриятнинг мўъжизавий қудратини ишга солиш орқали ислом фарзу суннатларини муслиму муслималар ўртасида кенгроқ тарғиб этишдир.

Алишер Навоий қайси мавзу ва жанрда қалам сурмасин, унинг кўз ўнгида ҳамиша ҳазрати инсоннинг нуроний сиймоси жилваланиб турган. Улуғ шоир эл-улус дарди, ташвиш ва манфаатларини ҳамма нарсадан устун қўяди. Жамиятнинг моддий ва маънавий неъматларини ўша улуғ сиймо фаровонлиги йўлида хизмат қилдиришни бош муддао ҳисоблайди. Ана шундай уриниш буюк мутаффакир шоирнинг илоҳиётга тааллуқли асарларининг ҳам ҳаракатлантирувчи жавҳари сифатида хизмат қилган. “Сирожул-муслимин” да ҳам ўшандай олижаноб майл ҳукмрон:

*Чу лобуд нукталар малҳуз бўлғай,
Умид улким, улус маҳзуз бўлғай /49-бет/.*

Эл-улуснинг шойиста ахлоқи ва пок турмуш тарзи ҳар қандай жамиятнинг ҳам бахти, бебаҳо бойлигидир. Айни ҳақиқат Алишер Навоий дил тубида яшаган ноёб жавоҳир эди. Унинг юрагини қон этган, зор-зор йиғлатган ҳам ўша жавҳари покдир. Улуғ шоир замоннинг ноқобил аҳлидан рўшнолик, садоқат, самимият, қаноат, тўғрилиқ, фазлу адаб, тил ва дил бирлигини умид қилди. Аммо унинг кутганлари рўё бўлиб чиқди. Буюк мутафаккир истиқболига жаҳолат, худбинлик, алдов, шуҳратпарастлик, ғирромлик, нафси амморанинг тажовузлари пешвоз келди. Муайянки, айна иллатлар фақат шахслар ўртасидаги муносабатлар доирасида қолиб кетмай, балки жамият йўналишига ҳам жиддий таъсир кўрсатиб, унинг мўътадил ривожига халал етказди. Шундан бўлса керак, бадий сўз санъати, жумладан, Алишер Навоий ҳам умр бўйи ўша иллатларга қарши курашди. Жамиятдаги иллатлар унинг қалбида уйғотган нафрат ва норозиликни сатрларига кўчирди. Айтиш жоизки, турли замонларда яшаган ижод аҳлининг давр, ижтимоий тузум баданига жароҳат етказувчи ношойиста одатлар, хатти-ҳаракатларга нисбатан жанги ягона йўналишда давом этган эмас. Қаламкашларнинг бир тоифаси ҳикмат, ҳикоят, масаллар, воқеий ҳодисаларга урғу бериш, ўшаларга таяниш орқали бош муддаони – эзгулик тарғибини рўёбга чиқариш учун интилни. Иккинчи йўналишдаги аҳли табъ эса илоҳиёт ва илоҳий олам воқеалари қудратига умид боғлади. Жаннат дўзах, Муҳаммад алайҳис-саломга қадар фаолият кўрсатган йигирма тўрт минг пайғамбар саргузаштлари тафсилоти, Қуръони карим таълимоти талаблари асосида иш юритдилар. Бошқача айтганда, мазкур ижодкорларнинг асарларида илоҳий руҳ устун келди. Етмиш йилдан зиёдроқ давр ичида “жанг қилиб келганимиз” тарки дунёчилик, яссавийчилик ҳаракатлари замирида ҳам аслида замон жароҳатлари кўзғотган ўзига хос исён ётади. Шу йўналишга мансуб ижод аҳлининг интилишлари ҳам мўъжиза ичра мўъжиза бўлган инсонни нопок ҳаракатлардан огоҳлантириш, ҳалол, машаққатли, хоксорона ва меҳнат эвазига турмуш тарзига қайтаришдан иборатдир. Чунки сохта ва ёлғон лаззат, шуҳрату парвозларнинг умри қисқа. Улар самода чақнаган чақинни эслатади. Қуръони каримда ўлимнинг ҳаётдан олдин қўйилиши, бизнинг назаримизда, даҳшатли кўринган фоний дунёнинг тарк этилиши ва ҳақиқий мангу ҳаётнинг бошланиши сифатида улуғланиши замирида катта ҳикмат ётади. Унда таъкид этилишича, тўрт кунлик дунёда қаноат билан яшаганларнинг охирати обод бўлади. Аслида охиратнинг улуғланиши замирида ҳам мураккаб рамз яширингандай туюлади. Яхшиликка, нафс устидан ҳокимликка бахшида умр соҳиби авлодлар ардоғида яшайди-да! Демак, ундай инсонлар худбинликдан холис, умум манфаати учун жон нисор этишга тайёр. Моҳият равшан, Аллоҳ қудратини тан олиш, унга сиғиниш, унинг амри маъруфларини яшаш асосига айлантириш инсонни бузмас экан. Ундай хатти-ҳаракатлардан ҳеч қандай жамият, тузум озор кўрмас, балки сарфароз бўлади. Манфурлик, оқибатсизлик, хиёнат, алдов, ваҳшийлик – жиноятчилик уясига ўт кетади, камёб ҳодисага айланади. Ўзтиқоди бутун, худо бохабар инсон дунёнинг қайтарлиги, килмиш-қидирмишларнинг ажрсиз эмаслигини билади. Шунинг учун у ҳаромдан, хуни ноҳақ ва риёдан сақланади. Ўша илоҳий неъматлардан бенасиб кимсалар эса оғиздан сақич ва кўздан сурмани уришга ҳозир нозир туради. Уюшган жиноятчилик, кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган ғайри шуурий воқеалар авж олган бугунги ҳаётимиз ахборотлари худосизлик руҳидаги “тарбия” “шарофати” эмасми?!

Ҳазрат Алишер Навоий маънавий меросида юқорида эслатганимиз икки услубнинг ҳам мавжудияти кўзга ташланади. “Сирожул-муслимин”да, айниқса, бу майл қабарик намоён бўлади. Аллоҳга катта сидқ билан сиғинган улуғ шоир унинг расули, илоҳий назар етган авлиё, валий ва азизларга ҳам катта ихлос кўрсатади. Буюк мутафаккир тавоф қилишга

арзигулик ўша сиймолар сафига ота-она ва устозларни ҳам қўшади. Шоир асарлари айтганларимизга шохиддир. Ўшандай маънавий муршид, раҳнамоларга таъзим “Сирожул-муслимин” дебочасидаёқ назарга етади. Шундай зоти поклардан бири Хожа Убайдуллоҳ Аҳрори Валийдир. Алишер Навоий Мовароуннаҳру Хуросонда шуҳратли бу улуғ маънавий сиймонинг илтифотига, дилбар суҳбатларига мушарраф бўлган эди. Ўша таассуротлар унинг ёлқинли мисраларига кўчган:

*Кўнгул майл айлабон анинг хизматиға,
Мушарраф қилдим ўзни суҳбатиға.
Бўлур эрди маонийдин гуҳарпош,
Сўз асносида бу навъ айлади фош...
Ким, улдир пешвойи аҳли иршод,
Бу иршод этти сандин айлабон ёд... /49-бет/.*

Ўтмиш қўлёзма манбаларида Хожа Убайдуллоҳ, Хожа Аҳрор, Хожа Аҳрори Валий, Хожа Убайдуллоҳ Аҳрори Валий Шоший номлари билан тилга олинган бу маънавий арбоб ғоят мураккаб ҳаёт йўлини бошдан кечирган. Нақшбандия тариқатининг улкан арбоби сифатида инсонпарварлик яловини муқаддас билган, даврнинг ижтимоий, сиёсий ва маънавий ҳаётига сезиларли таъсир кўрсата олган. Хожа танлаган кураш йўли мақбул бўлганлиги туфайли кўплаб тарафдорлар топган. XV асрнинг ҳокиму ҳукамоларидан тортиб, олиму уламо, шоиру зурафоларигача у зоти боқарамни ўзларига маънавий муршид санаб, иршодларини жон қулоғи билан тингладилар. Ана шу сафда Алишер Навоий ягона эмас эди. Унинг Нуриддин Абдурахмон Жомий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур сингари замондошлари ҳам Хожа этагини табаррук билдилар, уни кўзларига суртдилар. Абдурахмон Жомий бу аллома шарафига махсус бадиий асарлар бағишлади, суҳбатларидан зиё олди. Восита билан Хожага боғланган Бобур ҳам зикри ўтган масалада бу икки маънавий арбобдан ибрат олди, уларнинг йўлларини давом эттирди.

Хожа Аҳрорнинг муборак номи, обрў эътибори ва асарлари XX аср ибтидосига қадар холис ниятли авлодлар ардоғида озорсиз яшади. Айниқса, темурий ҳукмронлар унга катта ихлос кўрсатдилар. Бу жиҳатдан таниқли шоир, етук давлат арбоби, моҳир саркарда Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг қайдлари катта қизиқиш уйғотади. Аввало айтиш жоиз, Бобурга Хожа Аҳрорни балоғат ёшида зиёрат қилиш, унинг суҳбатларида иштирок этиш насиб бўлмади. Чунки бу даврда улуғ эшон дорул – бақога рихлат /895/ /1490–1491/ қилишга улгурган эди. Равшанки, бу икки тарихий шахс ўртасидаги муршиду муридлик муносабатлари маънавий таълимот ва оила муҳитидаги тарбия воситасида сингдирилган, юксак эътиқод даражасига кўтарилган. Бобур танг аҳволга тушган пайтларида Хожа руҳидан мадад сўраган. “Бобурнома”нинг 1503–1504 йиллар воқеалари баёнига доир саҳифаларидаги мана бу жумлалар бизнинг фикримиз фойдасига хизмат қилади: “... Ўзумни ўлумга қарор бердим. Ўшал боғда бир сув оқиб келадур эди, вузу қилдим, икки ракаат намоз ўқудум, бошимни муножотқа қўюб, тилак тилайдур эдимки, кўзум уйқуга борибтур. Кўрадурменким, Хожа Яъқуб Хожа Яхёнинг ўғли Ҳазрати Хожа Убайдуллоҳнинг набиралари рўбарўйимга аблақ от миниб кўп жамоати аблақ сувор билан келдилар. Дедиларким, ғам емангиз. Хожа Аҳрор мени сизга йибордилар. Дедиларким, биз аларға истионат тегуруб, подшоҳлик маснадиға ўлтурғузуббиз. Ҳар ерда мушкул иш тушса, бизни назариға келтуруб ёд этсун, биз анда ҳозир бўлурбиз. Ҳоло ушбу соат фатҳ ва нусрат сизнинг соридур. Бош кўтаринг..., уйғонинг...”¹. Кўчирилган парчадаги тафсилотлар Бобурнинг сиёсий инқироzi

¹ Бобур. Бобурнома. Тошкент – 1960, 175-бет.

йилларига тўғри келади. Андижон дарвозаларини Бобур юзига ёпган Аҳмад Танбал уни йўқотиш пайига тушади ва боши баҳосига катта маблағини гаровга қўяди. Мағлуб Бобур эса содиқ йигитлари билан Карнонда жон сақлайди. Юқорида айтилганидек, лаҳзалик умидбахш тушдан уйғонган Бобурнинг боши устида ўлим хавфи қўланка солмоқда эди.

Аҳмад Танбалдан ваъда қилинган инъомга умидвор бўлган Юсуф доруға Бобурни банди қилиш пайида эди. Шу пайт от дупурлари эшитилиб, ўлим билан юзма-юз турган Бобурга нажот етади, унинг содиқ йигитлари боққа кириб келадилар. Ушбу тарихий ҳодисаларнинг давоми ҳам қизиқиш уйғотади. Бобурнинг ўз халоскорлари Қутлуқ Муҳаммад барлос ва Бобойи Пайғариларга берган сўроқларига улар қуйидаги жавобни берадилар: "... Қутлуқ Муҳаммад барлос дедиким... Мен туш кўрдурким, Хожа Убайдулло дедиларким, Бобур подшоҳ Карнон деган кенттадур, бориб ани олиб келингким, подшоҳлик маснади анга тааллуқ бўлубтур. Мен бу тушни кўруб, хушҳол бўлуб Карнон тарафидин бориб хабар олайин..." /Ўша бет/.

Мазкур лавҳаларнинг ростлигига тарих гувоҳдир. Дарҳақиқат, ўша воқеалардан сўнг Бобур тақдирида жиддий ўзгаришлар юз берди, Фарғона-ю Мовароуннаҳрдан умидини узган улуғ саркарда Бобур Афғонистону Ҳиндистонда ўз ҳукмронлигини барқарор этди. Бобурнинг Хожа Аҳрор шахсига бўлган садоқати бадиий ижодда ҳам ёрқин из қолдирди. У машҳур эшоннинг "Рисолайи волидия"сини туркийга шеър билан ўғирди. Хуллас, қўхна тарих қаватларида Хожа Аҳрорга нисбатан ҳукм сурган бундай чексиз садоқат XX аср бошларига келиб тескари йўналишга бурилиб кетди. Таниқли тарихшунос академик В. В. Бартольд Хожа Аҳрорга муносабат бобида, негадир, "тўнини тескари" кийиб олди. Рус тарихшуносининг асарларидаги носамимий ишоралар Хожа Аҳрорга ва унинг фаолиятига нисбатан бўлган "хужум"ларнинг авж олишини бошлаб беради. Натижада турли дарсликлару тадқиқотларда, мақола-ю бадиий асарларида бу улуғ инсонни бадном қилиш одат тусига кирди. Унинг номи шарифига турли ножўя ёрлиқлар ёпиштирилди. Жумладан, ўзим ҳам катта илмий ишимнинг ижтимоий-сиёсий, тарихий-иқтисодий шароит талқинига доир саҳифаларида мавжуд дарслик, қўлланма ва тадқиқотлардаги мулоҳазаларга таяниб, Хожа Аҳрорнинг шахси, ижтимоий-маънавий қарашларига тааллуқли бир ёқлама хулосаларни такрорлаганман. Маънавий густоҳлик учун таниқли эшоннинг руҳи покидан узр сўрашга ўзимни бурчли ҳисоблайман. Шу ўринда яна бир ҳақиқатни таъкидлаш жоиз. Хожа Убайдуллоҳ Аҳрори Валий барча тарихий шахслар сингари ўз даврининг фарзанди эди. Унинг кўп қиррали фаолияти, шахсияти зиддиятли қутблардан холи эмас, албатта. Шундай мулоҳазани улуғ эшон тарих ва тақдирига муносабат бобида ҳам айтиш мумкин. Айрим муаллифлар бу улкан сиймо табиатидаги ижобий жиҳатларни юксак пардада мадҳ этиб келган бўлсалар, бошқалари эшон фаолиятига шубҳали нигоҳ ташладилар. Шунингдек, Хожа Аҳрор жисмида яшаган ҳар икки жиҳатни кўра олган ва улар хусусида холисона мулоҳазалар баён этган муаллифлар ҳам кам эмас...

В. В. Бартольд ўзининг "Улуғбек ва унинг даври асарида" Хожа Аҳрорни "жоҳил, китобий билимлардан йироқ" бир шахс сифатида талқин этади¹. Тўғри, В. В. Бартольд танланган асарлари иккинчи жилди, иккинчи китобини нашрга тайёрланган Ю. Э. Брегелнинг қаламига мансуб изоҳларда бундай бир ёқламаликка танқидий муносабат билдирилган². Бундан қатъи назар, В. В. Бартольднинг мунозарали фикри илмий-адабий муҳитда етмиш йилга яқин ҳукмронлик қилди... Асримиз 80-йилларининг иккинчи ярмига келиб бу масалада мўътадил вазият вужудга кела бошлади. Бундай иқлимни таниқли шарқшунос олим А. Н. Болдырев бошлаб берди. Олимнинг ихчам, бироқ далилларга бой мазмунли

¹ Академик В. В. Бартольд. Сочинения. Т-11, часть 2, Из-во "Наука", Москва – 1964, стр. 167.

² Ўша асар, 121–168-бетлар.

мақоласида Хожа Аҳрорга тегишли манзаранинг моҳият ва қирралари очиб берилган¹. Айтиш мумкинки, мазкур илмий иш аҳроршунослик тарихида янги йўналишнинг дебочаси бўлди. Жумхуриятимизда ҳам Хожа Аҳрор тақдирига доир асосли, холисона ва одил мулоҳазалар билдирилган мақола ва рисоалар чоп этилди. Бу жиҳатдан Б. Аҳмедов, Б. Валихўжаевларнинг илмий кузатишлари, айниқса, катта қизиқиш уйғотади².

Шукроналар бўлсинки, бугун Хожа Аҳрор ҳақида ҳадиксирамай дадил гапириш, тарихий ҳақиқатни тан олиш қўлимиздан келади...

Мулоҳазаларимиз асоссиз бўлмасин учун яқинда чоп этилган икки рисола уйғотган таассуротларни ўқувчилар билан баҳам кўриш фойдадан холи бўлмас...

Талабчан ўқувчилар ҳукмига ҳавола қилинадиган ҳар бир сатр, мақола ёхуд китоб ижодкор қалбидан узилган ёғду парчаларидир. У йиллар азоби ва ардоғида етилади, рўшнолик кўради...

Хожа Убайдуллоҳ Аҳрори Валий ҳақидаги бир-биридан завқли ва ширин рисоаларни варақлай туриб, бу ҳақиқатга яна бир карра иймон келтирдим. Тарихда ўчмас из қолдириб кетган шахслар тақдири ва маънавий меросига сиёсат тақозоси нуқтаи назаридан эмас, балки адолат мезонига кўра баҳо бериш лозимлиги туйғуси ўша китоблар муаллифи қалбида 1967 йилнинг май ойида, докторлик диссертацияси ҳимояси жараёнида устивор ўрнашган эди. Синчков олим шунча йиллар давомида бу дард билан ёндош яшади, изланди. Нақшбандия тариқатига доир ноёб қўлёзма манбалар билан сирлашди, нодир маънавий жавоҳирлар йиғди. Имом Исмоил Бухорий, Хожа Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Аҳрори Валийлар мададига умид боғлади, улар хокини кўзига суртди...

Ўша воқеага ҳам ҳадемай уч йил тўлади. 1990 йилнинг эртакузи эди. Кўҳна Бухорода анъанавий айнийхонлик ва аслида содир бўлмаган Бухоро халқ инқилоби 70 йиллигига бағишланган илмий-назарий анжуманлар нафаси уфурарди. Собиқ Иттифоқнинг турли гўшаларидан меҳмонлар кела бошлади. Улар сафида маъруф шарқшунос, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби Ботирхон Валихўжаев ҳам бор эди. Муқаддас Бухоро заминига қадам босган устод руҳиятида ажиб ҳаяжон ва безовталиқ ҳукмрон эди. Дарҳол сўрашга истиҳола қилдим, бироқ сабрим чидамади. Устод қалбига қўл солишга мажбур бўлдим. Табиатан вазмин, хоксорлиги ўзига ярашиқли, ўйчан ва мулоҳазакор Баҳоуддин Нақшбанд мангу оромгоҳини тавоф қилишга ошиқаётган экан. Зиёрат учун имкон ҳозирлаб бердим-у, ўз-ўзим билан баҳслаша кетдим. Устод бу табаррук саждагоҳда кўп маротаба бўлган эдилар-ку? Яна бу қадар ошиқиш ва ҳаяжоннинг боиси не экан? Самарқандда, забардаст адабиётшуносликнинг ижодхонасидаги бафуржа субҳатдан кейингина ҳамма сиру асрор менга аён бўлиб қолди. Ўша кунлар устодянги асар рўёбга келишининг тўлғоқазобларини бошидан кечираётган экан. Хожагон силсиласининг XV асрда, Мовароуннахру Хуросонда эътироф этилган муршиди комили Хожа Убайдуллоҳ ҳақидаги иншони унинг устози Хожа Баҳоуддин хоки покини дийдаларига тўтиё этмай рақам қилишни густоҳлик санаган эканлар. Шу боис яна бир карра узоти мукаррам мақабарасига шошилган руҳидан илтижо ила фотиҳа сўраган. Поклик, эзгулик, ҳалоллик, хоксорликни турмуш тарзига айлантирган Хожа Баҳоуддин холис ниятли, эътиқоди бутун инсонларни ўз даргоҳларидан номуд қайтармаганлар. Бу гал ҳам шундай бўлди. Умрини илм заҳмати ва покликка бахшида этган камсуқум, муруватли муридни муршиди комилнинг руҳлари қўллади. Улуғ Хожанинг ғайбул-

¹ А. Н. Болдырев. Еще раз к вопросу о Ходжа Ахроре. В сборнике: "Духовенство и политическая жизнь на Ближнем и Среднем Востоке в период феодализма". Из-во "Наука", Москва – 1985, стр. 47–61.

² Б. Аҳмедов. Улуғбек. Эссе. "Ёш гвардия", Т – 1989, 212–218-бетлар; Б. Валихочаев, Хоча Аҳрори Вали. "Ҳақиқати Ўзбекистон", 1991, 3, 8, 9, 10 январь. Яна Хожа Аҳрор: Уйдирма ва ҳақиқат. "Мулоқот", 1991, 3-4-сонлари; Яна. Хожа Аҳрор. "Зарафшон", Самарқанд – 1992 й.

иноятлари ижобатга ўтди. Олимнинг Хожа Аҳрори Валий ҳақидаги битиклари бирин-кетин “Мулоқот” ойномаси, “Ҳақиқати Ўзбекистон”, “Овози Самарқанд” рўзномаларида босилди. Хожа Аҳрори Валий пок номини тарихнинг ўткинчи шамоллари қўндирган ғуборлардан тозалашга бўлган сидқ ва иштиёқ икки тилдаги икки китобни дунёга келтирди. Профессор Б. Валихўжаевнинг тожик ва ўзбек тилларидаги рисоалари бугун қўлдан-қўлган ўтаётир. Рисоалар номининг бир хилда бўлиши уларни бир асарнинг икки тилдаги ифодаси дейиш ҳуқуқини бермайди¹. Тўғри, ҳар иккала китоб учун асос бўлган илмий, адабий, тарихий маълумотлар яқин. Аммо таҳлилу талқин қилиш ва чиқарилган хулосалар айрича. Худди шундай гапни рисоаларнинг жанри ҳақида ҳам айтиш мумкин. Асарнинг тожик тилидаги нусхасига муаллиф “Хамсатул-қаторот дар зикри ҳазрати бобаракот” /Баракотли ҳазрат зикрида беш қатра/ изоҳловчи жумласини келтиради. Дарҳақиқат, Хожа Аҳрори Валий босиб ўтган тўқсон йилга яқин баракали умр ва у мансуб бўлган тариқат қирраларининг салмоғи баҳри кабирга тенгдир. Олтмиш саҳифали рисола эса қайд қилинган салобат наздида уммондаги бир қатрага баробар. Тожику ўзбек тилларини бирдай ардоқлаб, уларда баробар ва равон мушоҳада эта оладиган олим манбаларга мурожаат қилишда ҳам лисоний нозикликларни ҳамиша назарда тутган. Асарнинг ўзбекча нусхаси ҳужжатли эссе жанрига мансуб. Яна бир нарсани айтиш жоиз. Йигирманчи аср Хожа Аҳрор шахси учун ўта аёвсиз ва ақлга сиғмайдиган бўхтонлар ёғдирилган йиллар бўлди. Шундай гапни тасаввуф ва унинг Хожаган равиясининг бошқа арбоблари шаънига ҳам айтиш мумкин. Давр берган имкон шарофати билан уйдирмаларнинг чекинаётгани рост. Аммо вужудга келаётган ишларнинг дастлабки қадамлар эканлигини унутмаслигимиз лозим. Айни хулоса профессор Б. Валихўжаевнинг китобларига ҳам дахлдордир. Дарвоқе, муаллифнинг ўзи ҳам буни рўйирост эътироф этади. Шунингдек, олим жиддий илмий умумлашмалар чиқаришдан сақлангани ҳолда, манбалар маълумотига кенг ўрин беради. Айни услубий йўналиш китобларнинг фазилатини тайин этган. Энг муҳими, бири иккинчисининг такрори бўлмай, мантиқий такомили сифатида яратилган мазкур мўъжаз рисоалар саҳифаларида Хожа Убайдуллоҳ Аҳрори Валийнинг нуроний сиймоси ёрқин намоён бўлади. Баҳоуддин Нақшбанд фаолиятида яхлит таълимот сифатида шаклланган ҳалол яшаш тарзи дастлаб Мовароуннаҳру Хуросонда кенг қўллаб-қувватланди. Ҳадиси шарифда айтилганидек, “ал-фақру фаҳри” /фақирлик менинг фаҳримдир/ нақшбандия таълимотнинг ўзак ақидаларидан биридир. Фақирлик, фуқаропарварлик, сабру қаноат, адлу амният каби умумбашарий қадриятлар бош дастури бўлганлиги туфайли ҳам нақшбандиялик кенг қулоч ёйди. Хожа Аҳрори Валийнинг бу мактаб остонасига қадам босиши эса тасодифий эмас. Хожа Убайдуллоҳ /1404– 1490/ вояга етган Шошнинг заковатли бу хонадони ҳар икки тарафдан ҳам нақшбандия тариқатининг садоқатли соликлари эди. Унинг она тарафдан катта бобоси Шайх Умар Боғистоний /XIV аср/ Баҳоуддин Нақшбанднинг юксак ҳурматиға сазовор бўлган эди. У ўз ўғли Шайх Хованди Тахурга “Тахур, мулло бўлма, шайх бўлма, сўфи бўлма – мусулмон бўл!” – дея таъкидлаган экан. Хожа Аҳрори Валий ота тарафдан уч-тўрт восита билан машҳур мутасаввиф Хожа Муҳаммад Номийға боғланади. Хожанинг ота-бобо ва тоғалари ҳам ўша замоннинг илмпарвар, дину диёнатли кишиларидан бўлишган. Манбаларнинг кафолатига биноан, Хожа Убайдуллоҳ расмий сабоқ – мадрасалар таҳсилға умид боғламади. У жуда оз муддат мадрасада ўқиб, соғлиғи туфайли уни тарк этади. XV асрнинг 20-йилларидан бошлаб Хожанинг мустақил мутолааси бошланади. Эътиборға лойиқ жиҳати шундаки, у тариқат даргоҳига ўзига хос йўлдан киради, мазоротлар зиёрати,

¹ Ботурхон Хилъатпури Валихоча. Хоча Аҳрори Вали. “Суғдиён”, Самарқанд – 1992, 61-саҳифа; Ботир Валихўжаев. Хожа Аҳрори Вали. “Зарафшон”, Самарқанд – 1993, 152-бет.

мажлисларда шинавандлик, поклик, зоҳирий ва ботиний илмлар йўлида муршидлик мақомига етганлар билан юзма-юз мулоқотларга алоҳида аҳамият беради. Тасаввуф тарихига доир асарларда муридликдан муршидликка қадар вақт масофасининг 30–40 йиллик машаққат ва ўрганиш йўли эканлиги қайд этилади.

Хожа Убайдуллоҳ ҳам ўша оғир ва зиддиятли имтиҳонларга дош беради. Ботирхон Валихўжаевнинг ўзбекча рисоласида улкан маънавий арбоб қадами етган жойларнинг харитаси илова қилинган. Унга разм соладиган бўлсак, улкан руҳий раҳнамонинг она шаҳри Тошкандан ташқари, Бухоро, Самарқанд, Ҳирот, Термиз, Балх, Қарши, Шаҳрисабз, Китоб, Урганж, Жиззах, Андижон сингари илмий-адабий, иқтисодий-маданий марказларда бўлганлиги аёнлашади. Хожа Убайдуллоҳнинг пир, муршид, валий мақомларга кўтарилишида Бухоронинг ҳам муносиб ҳиссаси бор. У шу мўътабар воҳада нашъу намо топган довруғли хожалар қабрлари зиёратида бўлган. Хожанинг қадами Ғиждувон, Вобкант, Шофиркон, Пешкў, Қорақўл туманларига етган. Шайх Сирожиддин Пирмастий, ака-ука Хожа Ҳамидиддин ва Хожа Алоуддин Ғиждувонийлар билан бевосита мулоқотда бўлади. Бу рўйхатнинг пойиндор эканлиги шубҳа туғдирмайди. Муҳаммад Қозининг “Силсилатул-орифин”, Али Сафий Ибн Ҳусайн Воиз Кошифийнинг “Рашаҳот-айн ул-ҳаёт”, муаллифи номаълум “Маноқиби Хожа Аҳрор”, муршиди комилнинг куёви Амир Абдулаввалнинг “Масмуот” /Эшитилганлар/ асарларидаги гувоҳликка кўра, унга Хожа Муҳаммад Порсо, Саъдиддин Кошғарий, Шайх Сайид Қосим Анворлар /1366–1434/ маънавий раҳнамо эдилар. Айниқса, Хожа Баҳоуддиннинг садоқатли шогирди Хожа Яъқуб Чархий /вафоти 1447/ тариқат бобида Хожа Убайдуллоҳга қўл берган.

Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Заҳриддин Бобурларнинг дилидан жой олган маънавий арбобнинг 1452 йилдан кейинги салкам ярим асрга яқин ҳаёти Самарқандда ўтди.

Гарчи талай тарихий-илмий, бадий асарларида Мирзо Улуғбек фожиасининг фатво берувчиси тарзида Хожа Убайдуллоҳ кўрсатилса-да, унинг муборак бармоқларида қон юқининг йўқлигига бугун одил тарих гувоҳдир. Чунки адлу амният йўлида азиз умрини сарф қилган Қутбул-қулубнинг Самарқандга илк ташрифи 1427–1429 йилларда, толиби илм рутбасида амалга ошган эди. Қейингиси, юқорида айтганимиздек, 1452 йилдадир.

Хожа Убайдуллоҳга нақшбандия сулукидаги “зикри хуфия – зикри дил” писанд келди. Қодири қудратнинг ишқи тилда эмас, дилдан макон тутмоғи шарт. Тилни ўйнатиш мумкин, аммо дилни қирғоқдан-қирғоққа сакратиш амри маҳолдир. Тавҳид тасаввуф таълимотида асосий босқичлардан бири саналади. Хожа Убайдуллоҳ донишманд бобоси Шайх Хованди Тахурнинг Хожа Баҳоуддин фалсафий қарашларининг мантикий давоми тарзидаги “шариатда тавҳид Ҳақни бир демак ва бир билмақдир, тариқатда эса Ҳақ субҳонахудан бошқа нарсалардан кўнгилни яккалаш демақдир” ақидасига таяниб иш кўради. Маънавий муршиднинг мол-мулки ҳақида бир тарафлама ва беҳад муболағали мулоҳазалар билдирилди. Эслатганимиз рисоаларда бу борадаги бор ҳақиқат манбалар шохидлигида холисона ёритилади. Беҳисоб моддий бойликнинг катта мусибат эканлигига Хожанинг ўзлари такрор ва такрор иқрор бўлган эканлар. Гарчи ўша мол-мулк фуқаро ва элу юрт манфаатлари йўлида сарф этилган бўлса-да, улар ўз эгасига беҳисоб ташвиш, маломат ва мусибатлар ҳам келтирган.

Хожа Аҳрори Валийдан яхшигина маънавий бойликлар ҳам мерос қолди. “Фикротул-орифин” /“Орифлар сўзларидан парчалар”/, “Волидия” /бу асарни Бобур шеър ила туркийга таржима қилган/, “Хуроия” ёки “Хавраия”, “Руқаот” /“мактублар”/ Хожа Убайдуллоҳнинг ижодий яратмаларидир. Мазкур асарлар ғоявий йўналишига кўра, турлича. Масалан,

биринчи асар тариқат таълимотига тегишли. “Хуроия” эса бир рубоий шарҳига бағишланади. 967– 1048 йилларда яшаган машҳур мутасаввиф шоир Абусаид Абулхайрнинг биргина тўртлиги бир рисола ҳажмида талқин қилинади. Айримларигина зикр топган маълумотлар эслатганимиз, профессор Б. Валихўжаев рисоалари саҳифаларидан томчилар, холос. Қолганларидан воқиф бўлиш масъулияти сезгир китобхонлар ўхдасидадир. Таомилга биноан, нуқсонлар ҳақида тўхталиш лозим эди. Мен ундай қилишдан сақландим. Тополмадим эмас, улар бор. “Инсон нуқсонли, Аллоҳгина айбсиз”, – демишлар машойихлар. Айни ҳақиқат устод адабиётшунос рисоаларига ҳам тегиб ўтади. Аммо менга олимнинг журъати, катта ижодий заҳмат чекиб, улуғ савобга дохил бўлганлиги ёқади. Рисоаларнинг Хожа Баҳоуддин тўйлари кунларида босилиши айтиш муддаодир. Ҳар қандай таълимот давоми билан барҳаёт. Хожа Аҳрорлар унинг яловини баланд тутган экан, бугунга қадар нақшбандия шуҳрат тахтида келди. Иншоалло, шундай бўлиб қолгусидир...

Алишер Навоийнинг пиру муршид – Хожа Аҳрор муомала-муносабати ўта самимийдир. Навоӣёна ҳиссиётли сатрларда у оддий ер фарзандига хос фазилатлардан анча баланд туради. Улуғ ўзбек шоирининг “Сирожул-муслимин” манзумасида эътироф этилишича, Хожа Аҳрордаги буюклик Аллоҳнинг унга туҳфасидир. Таниқли эшондаги ноёб ва ибратли хислатлар “Суруши чархи аҳзардан етиш”ган. Суруш – Аллоҳнинг ваҳийларини пайғамбарлар ва Муҳаммад алайҳис-саломга етказиб турган “Рухул-қудс” унвонли фаришта. Ёки Жабраилнинг лақабларидан биридир. Алишер Навоийнинг хулосаси аён. Хожа Аҳрорга ҳам Парвардигорнинг инояти – ваҳийси насиб этган. Улуғ ўзбек шоири талмиҳ санъатига таяниб, Хожани юксак шарафлайди.

*Равишда Шиблю Зуннунга ғойик,
Убайдуллоҳ деб отин халойиқ /49-бет/.*

Шиблий – мусулмон дунёсига таниқли мутасаввиф олим шайх Абу Бакр Муҳаммад Жаъфар Ибн Юнуснинг илм оламидаги таҳаллусидир. Зуннун ҳам шуҳратли машойихлар силсиласига мансуб. Олим асли мисрлик бўлиб, унинг тўла номи Савбон ибн Иброҳим ҳисобланади. Равшанки, улуғ ўзбек шоири ўзи эътиқод қўйган муршидни тариқат мулкининг шуҳратли пешволари билан бир сафда қўяди. Хожа Аҳрор сиймосига муносабат бобида Алишер Навоӣ ва Заҳириддин Бобур қарашлари мос келади. “Волидия” асарининг “Рисола назмининг сабаби” бобида Бобур шундай сатрлар яратган:

*Ҳазрати Хожа Убайдуллоҳдин
Эшит ул сирри Худо оғаҳдин.
Хожалар хожаси ул Хожа Убайд,
Ходиму чокари Шиблий-йу Жунайд¹.*

Кўринадики, мазкур сатрларда муболағага зўр берилади. “Сирожул-муслимин”да Хожа аҳрор Шиблю Зуннундан устун туради дейилса, “Рисолаи волидия”да Шиблю Жунайдлар унинг хизматкорларига тенг кўрилади. Бобур тилга олган Жунайд Бағдодий доврўғли мутасаввиф шайхлар силсиласига мансуб бўлиб, 910 йилда вафот этган.

Алишер Навоийнинг дил дафтарида Хожа Аҳрорга аталган ҳароратли сатрлар беҳад кўп. Бундай юксак самимият ўз изоҳларига эга, албатта. Бу икки буюк шайх ўртасидаги

¹ Ҳазрати Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор. Рисолаи волидия. Заҳириддин Муҳаммад Бобур таржимаси. Тошкент, “Ёзувчи” нашриёти, 1991, 4-бет.

инсоний, маънавий, муршиду муридлик муносабатлари салкам ўттиз йил давом этди. Унинг дебочаси XV асрнинг 60-йилларига тўғри келади. Султон Абу Саид Мирзонинг фармони билан Ҳиротдан “Ихрож” қилинган Алишер Навоийни тақдир шамоли Самарқандга етаклади. Навоийшуносликда айна тарихий воқеанинг содир бўлиши 1465–1466 йиллар тарзида талқин қилинади. Равшан, 24–25 ёшлардаги навқирон Алишер ғайри ихтиёрий тарзда ер юзининг сайқалига ташриф буюрган. Айна йилларда замонасининг зоҳирий ва ботиний илмларини пухта ўзлаштирган ёш шоир сулукка иршод қилувчи муршидга эҳтиёж сезмоқда эди. Бу ҳақдаги ишончли ишоралар унинг Самарқанддан устози ва отахони Шайх Сайид Ҳасан Ардашерга йўллаган шеърий мактубида мавжуд.

*Бири буки, бир жазба ҳақдин етиб,
Қўнгулни яқин жомидин маст этиб,
Ҳақиқат сари турктоз айлағай,
Жаҳон шуғлидин бениёз айлағай...
Бурун муршиди комил истай юруб,
Ани топқай ўзин анга топшуруб,
Сулук амрида урмайин бешу кам,
Анинг амридин айру дам ё қадам...
Менисим, бу савдо низор айлади,
Ҳавас илгида беқарор айлади...
Урармен қадам токи боргунча гом,
Ки, бўлғай муяссар менга ушбу ком¹.*

Алишер Навоийнинг истаги аён. Болалик йилларидаёқ тасаввуф таълимотига йўғрилган “Мантиқут-тайр”нинг кучли таъсири билан улғайган Алишер Навоий нақшбандия тариқатига йўл топиш илинжида эди. Худди шу йилларда Самарқандда муқим ўрнашган Хожа Аҳрор нақшбандия таълимотининг улуғ арбоби сифатида шуҳрат таратган. Унинг доврўғи Мовароуннаҳру Хуросондан олисларда ҳам маълум эди. Улуғ Хожанинг остонаси замон ҳукмронларидан тортиб, олиму уламо, шоҳу гадонинг ҳам саждагоҳига айланган. Алишер Навоий ҳам шу муборақ даргоҳга йўл топиш илинжида Шайх Сайид Ҳасан Ардашерга мурожаат этган бўлиши керак. Улуғ ўзбек шоирига қадам ушлатган иккинчи жиддий сабаб, шубҳасиз, моддий омиллардир. Ўша шеърий мактубдаги қуйидаги мисралар шундай фикрни танлаш асосини беради.

*Манга бу эл ичра не бир ҳамдаме
Қи, бир дам иковлан дейишсак ғаме.
Не бир аҳли давлатдин онча умид
Ки, андин наво топса бир ноумид.
Не важҳи маоше муқаррар манга
Ки, бўлғай фароғе муяссар манга.
Не бир ҳужраким, ком топқай кўнгил,
Даме анда ором топқай кўнгул².*

Ана шундай танг бир вазиятга тушиб қолган Алишер Навоий “Ҳар ишда ёр” ва “ғамгусор” мақомидаги Шайх Сайид Ҳасан Ардашер кўмагига умид боғлади. Хуросону Мовароуннаҳрда

¹ Алишер Навоий. Асарлар. 20 жилдлик, 3-жилд, 535–536-бетлар.

² Ўша китоб, 533-бет.

шуҳратли бу заковатли тарихий шахс Хожа аҳрор ва Фазлуллоҳ Абуллайсийларга мактуб орқали мурожаат қилган бўлиши лозим. Ҳар қалай, эслатганимиз воситалар орқали Алишер Навоийнинг Самарқанддаги моддий ва маънавий аҳволи ўнглатади. У Хожа Аҳрор ва Фазлуллоҳ Абуллайсийлар билан яқинлашади, пиру муридлик, ота-ўғиллик муносабатлари изга тушиб кетади. Мусофират йилларида боғланган ришталар йиллар синовидан безавол ўтди, чирмашиб, улуғ шоирнинг бадиий, тарихий, илмий асарларида нурли излар қолдирди. “Сирожул-муслимин”га қадар ҳам улуғ шоирнинг бадиий яратмаларида бот-бот Хожа Аҳрорнинг зикри кўзга ташланиб туради. Уларнинг ҳаммаси ҳақида баҳс этиш алоҳида тадқиқотни тақозо этади. Бу ўринда эса ўшалардан бири ҳақида тўхталиш билан чекланамиз.

Алишер Навоий адабий тажрибасида яққол назарга тушадиган бир фазилат мавжуд. У янги асари устидаги ижодий ишни пиру устозларни йўқлаш, улар шаънига мадҳия айтишдан бошлайди. Ана шу олижаноб хислат

“Хамса”да ёрқинроқ намоён бўлади. Мазкур ноёб маънавий ёдгорликнинг биринчи достони “Ҳайратул-аброр” бу жиҳатдан намуна бўла олади. Чунки мазкур асарда мақсадли муқаддимавий боблар кўп. Масалага юзаки қараганда, ўша саҳифалар асарнинг асосий тўқимасига сингишмай, “бегонасираб” тургандай туюлади. Аслида эса сира ўшандай эмас. Худди шу гапни достоннинг 21-боби ҳақида айтиш мумкин. Чунки ушбу парча Баҳоуддин Нақшбанд ва Хожа Аҳрорлар – устозу шогирдни шарафлайди. Асар муаллифининг танлаган бундай йўли фақат олқишга сазовор. Хожа Баҳоуддин ва Аҳрори Валийлар “Хамса” ёзмадилар. Аммо улар устуни бўлган таълимот – Комил инсон тарбияси муаммолари юзлаб хамсалар учун асос бўлиши табиийдир. Жумладан, Алишер Навоий “Хамса”сининг ҳам бош қон томири – Комил инсон қиёфасини турли ҳолат ва жилоларда кўрсатиш ҳисобланади. Муддао равшан. Ирмоқдан сув ичиб, сарчашмани хаёлдан соқит қилиш нонкўрликдир. Бундай иллат улуғ ўзбек шоири учун буткул ёт эди. Шунинг учун у Баҳоуддин Нақшбанд таълимотини XV асрда юксак поғонада тутган шогирди содиқ Хожа Убайдуллоҳ Аҳрори Валий шарафига қуйидаги ёлқинли сатрларни бағишлади:

*Токи жаҳон қасрининг имкони бор,
Устида онинг фалак айвони бор.
Қўймасун айвони жаҳонни тиҳи,
Дабдабаи кўси Убайдуллоҳий¹.*

“Ҳурмат қилган ҳурмат кўради”, – дейди доно халқимиз. Устозларни улуғлаган Алишер Навоий сатрларининг жаранги асрлар оша акс садо бергусидир...

Хожа Аҳрор ва асарни бунёд этишдан кузатилган мақсад ҳақидаги кириш бобидан сўнг асосий матн бошланади. “Сирожул-муслимин” / “Муслмонлар ёғдуси”/ учун муаллиф томонидан танланган сарлавҳа ибратлидир. Улуғ ўзбек шоири ҳар бир мўмин-муслмоннинг шариат аҳқомларига қатъий риоя қилишини муқаддас бурч санайди. Шунинг учун ҳам у масаланинг бир учини ёруғликка, илоҳий нурга боғлаётир. Буюк илоҳий арбобнинг талқинича, эътиқодли бандалар жисмоний ва руҳий покликни турмуш тарзига айлантирмоқлари, муслмончиликнинг барча фарзу суннатларини комил сидқ билан бажо этмоқлари лозим. Шундагина уларнинг у дунёю бу дунёлари обод бўлғусидир. Айни мулоҳазалар билан баҳслашиш мумкин. Чунки ҳаққа қонеълик, инсоф ва иймон бутунлиги амал қилган жойда файз ва тотувлик ҳукм суради, низо чекинади. Тўралар

¹ Алишер Навоий. Асарлар. 20 жилдик, 7-жилд, 99-бет.

нафси ҳукмронлик қилган манзилга қадам босмоқ, иймони бор ҳар бир мўмин учун улкан азобдир. Бундай даргоҳдан фаришталар ҳазар қилади, шайтонларга эса омад кулиб боқади. Ўз-ўзидан равшанки, аҳиллик, меҳру оқибат чекинади, низолар авжга чиқади, тил ва дил бирлиги афсонавий анқонинг уруғи сингари ноёб мўъжизага айланади.

“Сирожул-муслимин” ҳажм нуқтаи назаридан ихчам бўлишига қарамай, унда йигирма тўртта сарлавҳа мавжуд. Масаланинг бу томони ғайри табиий туюлиши мумкин. Матн билан танишув жараёни шубҳаларга ўрин қолдирмайди. Юқорида таъкид этганимиздек, улуғ ўзбек шоири атайлаб услубий соддаликка интилиб, равонлик йўлини танлаган ва сарлавҳаларнинг кўплиги ҳам ўша бош мақсадга хизмат қилади. Изоҳимизнинг иккинчи тарафи асар дарсхонасига тегишлидир. “Сирожул-муслимин” илм олами донишмандлари, илоҳий арбобларга эмас, балки барча авом мўмин-мусулмонларга мўлжалланган. Аёнки, айрим айтилганлар содда ва аниқ муҳокамаларни талаб қилади. Асарда шариатнинг барча аҳкомлари ҳақида эмас, балки энг зарурийлари, ҳар бир мўмин кунда юзма-юз келиши муқаррар бўлган фарзу суннатлари хусусида муҳокама юритилади. Алишер Навоий уларни шеърӣ тилда ҳаммабоп ифодалашга интилади. Буни асарда қўлланган сарлавҳалардаёқ ҳис қилиш мумкин: “Секкиз сифати Аллоҳким ақоидда дохилдур”, “Таҳорат суннатларининг шарҳи”, “Таяммум-/кесак ёки қум билан таҳорат қилиш/фарзлари”, “Намознинг вожиблари”, “Исломнинг учунчи рукниким, закотдур баён қилмоқ”, “Исломнинг тўртунчи рукниким, рўзадур шарҳ этмак”, “Исломнинг бешинчи рукниким, ҳаждур баён қилмоқ”. Кўринадики, улуғ ўзбек шоири иймони бутун мусулмон сифатида юқоридагиларга амал қилиш билан чекланмай, уларни бошқаларга тарғиб этишни ҳам муқаддас бурч ҳисоблайди. Алишер Навоий шарҳу изоҳ ва талқинларининг бош манбаи эса Қуръони мажиддир. Айтганларимизга тўла қаноат ҳосил қилмоқ учун биргина мисолни назардан ўтказмоқ kifоя. “Сирожул-муслимин”да “Имон қоидасининг ижмоли” сарлавҳаси мавжуд. Улуғ шоир олти сатрда иймонга қуйидагича таъриф беради:

*Бурун ул нимаким, фарз этти Яздон,
Эрур оқилга боғлиқ бўлғач имон.
Анинг маънисидур тил бирла иқрор.
Қўнгул бирла инонмоғлиқ дағи бор.
Тилар бўлсанг анга ўзни етурмак,
Бил олти нимага имон кетурмак /49-бет/.*

Маснавий йўлида қофияланган шеърӣ парчаларнинг ўзаро мантиқӣ боғлиқлигини таъминлаш ҳам шоирнинг диққат марказида туради. Улуғ шоир маҳорат кўрсатган, ўқувчилар қизиқишини ошириш, уларга завқ ва илоҳӣ-ахлоқӣ таълим беришнинг қулай йўллари топа олган. Зикри ўтганлар далили вазифасини юқорида кўчирилган парча ўтади. Иймонга доир мулоҳазаларни баён этган буюк мутафаккир нозик ишоралар билан ўқувчи назарини навбатдаги сарлавҳага жалб қилади. Иймон эслатилган шартларисиз тугал тушунча эмас. Унинг бус-бутунлиги олти шартига тегишлидир. Олти қирранинг бирикуви иймон бутунлигини вужудга келтиради. “Мўминнинг биҳилларининг тафсили” сарлавҳаси остида берилган етти иккиликда иймон шартлари хусусида фикр юритилади. Мисралар равон, ортиқча мураккабликлардан, ташбеҳ ва тушинилиши қийин сўзлардан ҳоли. Аксинча, сатрларда илоҳӣётга доир сўзу атамалар кўп қўлланилади.

*Бурун бермак тонуглиқким, Худованд,
Ки, не бордур анга мислиҳ, не моманд.*

*Худоедур яраткан буду нобуд
Ки, Андин ўзга йўқтур тенгри мавжуд /49–50-бетлар/.*

Аллоҳ каломи – Қуръони каримнинг бош ғояси, таянч нуқтаси Парвардигорнинг ҳамма жабҳада тенгсиз, якка-ягоналигини таъкидлашдан иборатдир. Шариатга дахли бор барча талабу шартлар, қоидалар, йўл-йўриқларнинг ўқ илдизи ўша заминда мустаҳкам туради, ундан озиқланади. Модомики шундай экан, иймон таърифининг ҳам Илоҳий китоб таълимоти билан йўғрилиши табиийдир. Дадил айтиш жоиз, “Сирожул-муслимин” ўзагини ҳам ўш а етакчи ғоялар ташкил этади. Алишер Навоий мисраларида ҳам таниш фикрлар ҳукмронлик қилади. Мўмин иймони бутлигининг биринчи шарти – ёлғиз, мангу ва такрори йўқ Аллоҳга сиғинмоқдан иборатдир. Илоҳий китоб, малоикалар, Худованд марҳамати билан фаолият кўрсатган пайғамбар, авлиёю анбиёларга ихлос қилмоқ, Қиёмат кунининг барҳақ эканлигига шубҳа қилмаслик, инсоният тақдирининг азалийлиги, унинг насибасига битилган яхши-ёмоннинг қудрати Қодир иродасига боғлиқ эканлигини эътироф этиш тўқис иймоннинг ёрқин қирраларидир. Ана шу йўсинда мулоҳаза юритиш асарнинг қолган барча боблари учун хос фазилат ҳисобланади. “Сирожул-муслимин”нинг ғоявий асоси ҳақида қатъий қўнимга келмоқ учун “Қуръон”дан жой олган айрим ояти карималарга мурожаат қилайлик.

Қуръони мажиднинг биринчи – “Фотиҳа” сураси 2–5-ояти карималарида ўқиймиз: “Ҳамду сано бутун оламлар хожаси, меҳрибон ва раҳмли, жазо /қиёмат/ кунининг подшоҳи бўлмиш Аллоҳ учундир. Сенгагина

ибодат қиламиз ва Сендангина мадад кутамиз”¹. Бундай ўта ибратли жумлаларни Илоҳий китобнинг энг катта бахши – иккинчи сураси “Бақара”дан то энг жажжи ва охирги “ан-нос” /“Инсонлар” қисмигача бўлган ҳамма саҳифаларида ҳам учрата оламиз. “Қуръон”га форсий тафсир ёзган Имом Жалолий, Хусайн Воиз Кошифийлар ҳамма масаланинг ўша ўзак нуқталарига алоҳида эътиборни қаратганлар².

Таассуфлар бўлсинки, йиллар давомида “Қуръон»дай ноёб маънавий меросга нотўғри муносабат туфайли ахлокий сарчашмалардан узилиб қолдик. Ҳазрат Алишер Навоийнинг “Сирожул-муслимин” каби муъжаз ва худобохалар – дунёбохабар инсонлар балоғатига ҳисса қўшиши муқаррар бўлган гўзал ахлокий-илоҳий асарлари ҳам сояда қолиб келди.

АВВАЛ ЎЗИНГ, ОХИРУ МОБАЙН ЎЗУНГ ...

“Муножот” – Алишер Навоийнинг мансур асарлари сирасига киради. Муножот арабча сўз бўлиб, “ялиниш”, “ёлвориш” маъноларини ташийди. Насрий асар номи сифатида эса XV аср улуғ инсони, давлат ва жамоат, илм ва адабиёт, маданият ва илоҳиёт арбоби, мутафаккири, шоири, адибу адабиётшуноси Алишер Навоийнинг Аллоҳга қарата илтижолари йиғиндисини ифодалайди.

“Муножот” улуғ ўзбек шоирининг Худовандга сиғиниш, унинг олдида тавба-тазарруъ қилиши йўлида ягона бадий ҳодиса эмас. Унинг бу борадаги ёзма мурожаати адабий ижодининг ибтидоси билан эгизак дейилса, сира янглиш бўлмайди. Аслида ўн бешинчи аср шароитида масалани бундан бошқача йўсинда қўйиш ва талқин этиш ҳаёт ҳақиқатига зид бориш, уни бузиб кўрсатиш билан баробардир. Ислом таълимоти бош мафкура

¹ Қуръони Карим. “Шарқ юлдузи”, 1990, 3-сон, 168-бет.

² Қаранг: Мухтасари тафсири Қуръони карим. АТИЖТ, Душанбе – 1992, саҳ. 5.

ҳисобланган муҳитда тарбия кўрган, савод чиқаришни “Ҳафтияк”у “Қуръон”дан бошлаган бир шахснинг илоҳиётдан бошқача йўл танлашини соғлом ақлга сиғдириб бўлмайди, албатта. Шунинг учун ҳам улуғ ўзбек шоирининг назму насрда яратган бадиий, илмий, тарихий асарларининг дебочаси Аллоҳга илтижо билан бошланади. Шундай саҳифаларда Аллоҳнинг беҳамто қудрати тан олиниб, Инсонга ҳада этган мағфирати ва мўъжизаси учун минг-минг шукроналар айтилади. Шу жиҳатдан улуғ ўзбек шоирининг девонларидан ўрин олгани муножот – ғазаллар, “Бадойиъул-бидоя” ҳамда “Ғаройибус-сиғар”, “Насойимул-муҳаббат”, “Тарихи анбиё ва ҳукамо”, “Тарихи мулки Ажам” ва бошқа насрий асарларининг муқаддимаси учун ҳам хос ҳисобланади. Фикримиз далили учун “Ғаройибус-сиғар” дебочасидан мана бу жумлани олиб кўрайлик: “Шукру сипос ул Қодирғаким, чун адам осойишгоҳидин вужуд оройиши огоҳларига жилва берди, инсонни сойир махлуқотдин нутқ шарафи била мумтоз қилди”¹.

Улуғ одамнинг муҳокамаси, қарашлари, талабу баҳоси ҳам улуғ бўлади. Бундай зотлар ҳеч қачон шахсият домига илиниб қолмайдилар, узоқни, эл улус ташвиш-тараддудларини кўзлайдилар, ўшалар билан нафас оладилар. Шундай ноёб фазилат Алишер Навоийнинг юқорида кўчирганимиз жумласидан ҳам намоёндыр. Улуғ шоир Аллоҳга инсон учун сўзлаш шарафини ато этгани, махлуқот олами ичра олий хилъат даражасига кўтарган ҳаққи-ҳурмати шукрона айтмоқда. Зикри ўтган мавзу, айниқса улуғ шоир ягона туркий “Хамса”сининг муқаддимавий бобларида атрофлича ёритилади. Бундай саҳифалар илмий адабиётда “анъанавий” боблар номи билан машҳур бўлиб, “Хамса”нинг аксарият нашрларидан тушириб қолдирилган эди. Ноширларимизнинг айни “ёқимсиз шамоллари”дан “ҳимоя” қилиш мақсади билан амалга оширилган. Буюк мутафаккир “хамса”си таркибидаги дostonларнинг илмий-танқидий матнлари, асарнинг таниқли навоийшунос олим Порсоҳон Шамсиев томонидан 1959 ва 1960 йилларда амалга оширилган тугал чопигина ўша иллатлардан эмин қолди, холос.

“Хамсаз” дostonлари ўртасида Холиқи Маъбудни улуғлаш, Унга илтижо қилиш, тавба-тазарруъ айтиш нуқтаи назаридан “Ҳайратул-аброр” алоҳида мавқега эга. Дoston “Бисмиллоҳир-раҳмонир раҳим”га бафуржа шеърӣ шарҳ айтиш билан бошланади. Ана шу мазмундаги сатрлар бутун бошли бир бобни ташкил этади. Ушбу саҳифаларни фақат биринчи дostonга тегишли ҳисоблаш тўғри бўлмайди. Чунки “Ҳайратул-аброр” яхлит “Хамса” учун кенгайтирилган режанома бўлиш билан бирга, ўша нодир маънавий хазинада бадиӣ талқинини топган сон-саноксиз мавзулар моҳиятини чуқур англаш йўлини очадиган калит вазифасини ҳам ўтайди. Шу маънода биринчи дostonда анъанавий муқаддима боблари кўп. Изоҳ равшан. Ўша бошланмалар яхлит таркибли “Хамса”нинг ҳам мулки ҳисобланади. Масаланинг иккинчи жиҳати, Шарқ халқлари адабиёти таъриҳида хамсачилик ҳодисасининг ташаккулига тегишлидир. Хамсага жавоб айтишнинг Низомӣ Ганжавий йўлини маъқул кўрган Алишер Навоий Хисрав Деҳлавий ижод сабоқларини ҳам назардан четда қолдирмайди. Ана шу икки буюк даҳо ижод тажрибасидаги диққатга жoлиб жиҳатларини эътиборга олади ва улар билан беллашишга жазм этади.

Шарқда, умуман, мусулмон оламида ҳар бир ишни меҳрибон ва шафқатли Аллоҳ номи билан бошлаш / “Бисмиллоҳир-раҳмонир-раҳийм”/ одат тусига кирган. Барча мазмун, мавқе ва тоифадаги асарларнинг туғроси муқаддас илоҳӣ Китобнинг илк табаррук жумласи билан безалади. Бу – қатъӣ, бузиш мумкин бўлмаган темир қонун. Аммо ўша илоҳӣ жумлага дастлаб шеърӣ шарҳ бериш журъатини Низомӣ Ганжавий ўҳдасига олди. Унинг “Махзанул-асрор” дostonи мана бу байтлар билан очилади.

¹ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик, 3-жилд, Тошкент – 1988, 9-бет. Бундан кейин шу нашрдан олинган парчалардан сўнг “МАТ”, жилд, йил, саҳифани кўрсатиш билан чекланамиз.

*Бисмиллоҳир-рахмонир-рахим,
Ҳаст калиди дари ганчи ҳаким.
Фотиҳаи фикрату хатми сухун
Номи худой аст, ба ӯ хатм кун.¹*

Кўринадики, ҳамсачилик анъанасининг кичик бир заррачаси сифатида ўша туғро – жумлага шеърӣ талқин айтиш ҳам таомилга кира бошлаган. Низомӣ Ганжавӣга пайравлик қилишни хуш кўрган Амир Хисрав Деҳлавӣ ҳам ўз бешлиги муқаддимавӣ дostonини “Бисмиллоҳир-рахмонир-рахӣм”нинг янгича шеърӣ изоҳи билан бошлади. “Ҳайратул-аброр”даги биринчи боб ҳам шу издошликнинг айрича жилоси сифатида туғилди. “Ҳайратул-аброр”нинг мазкур боби моҳиятини биргина илоҳӣ жумла изоҳлари доирасида чеклаб қўйиш тўғри эмас. Устозлар мактабига юксак эҳтиром ва садоқат билан муносабатда бўлган Алишер Навоӣ ҳеч қачон ижодийликни назардан қочирмаган. Ҳар бир масалага доир ўз гапини айтиш, шахсий нуқтаи назарини баён этиш унинг учун бош мақсад ҳисобланган. Шундай майл “Ҳайратул-аброр”нинг биринчи бобида ҳам кузатилади. Улуғ ўзбек шоири анъана қобиғида ҳаракат қилгани ҳолда, юксак ижодий чўққиларга интилган ва бунга эришган. “Бисмиллоҳир-рахмонир-рахӣм” замирида инсон яшашининг ўзак фалсафаси яширинганини илғай ва кўрсата олган. Сатрлар рамз ва ташбеҳлар билан рангин, бўлиқ ва ўта мураккаб. Ушбу мисралар моҳиятига етиш дostonдаги муножотлар, наътлар мағзини очиш учун замин ҳозирлайди. Илоҳӣ каломнинг ҳар бир ҳарфи ноёб дурларга тенгдир. Ўша жавоҳирот шодасини ўзида бирлаштирган ришта ҳам олий навли, жон ришталари – торларига баробар. Улуғ шоир сўз жilовини илоҳӣ атамаларга – тасбиҳга тортади. Шу кичик бир уриниш билан ўхшатиш ва ўхшатилмиш ўртасидаги мантиқӣ алоқадорликни таъминлайди. Иккинчидан, мисралардаги илоҳӣ бўёқни қуюқлаштира боради.

*Ганжи бақо зикрига улким етиб,
Бу дур ила риштани тасбиҳ этиб.²*

Дарвоқе, мисралар оддий сўзлар тизмаси эмас, марварид шодасини эслатади. Улуғ шоир ҳар бир сўзни такрор-такрор ақл тарозусида тортиб кўради, мақсадга мосларинигина танлайди. “Ганжи бақо” ибораси шу жиҳатдан эътиборли. Ганж – хазина, бақо – мангулик, боқийликдир. Мушоҳада қилайлик, ҳаётдаги ҳеч бир хазина туганмас, боқӣ эмас. Масаланинг бу жиҳати улуғ ўзбек шоирига ҳам кундай равшан. Муаллиф шеърхонни мулоҳазага чорлайди. Унга “зикр”, “тасбиҳ” сўзларини рўбарў қилади. Умрини қаноатда, тоат ибодатда, Аллоҳ зикрида ўтказган инсоннинг охирати обод, хазинаси боқӣдир. Авж пардадаги сатрлар қуйилиб келади. Ногаҳонӣ ташбеҳлар мазмун бўлиқлигини таъмин этишда камарбаста турадилар.

*Бал ариғедурки оқар жон суйи,
Йўқ, демаким жон суйи, ҳайвон суйи.
Ул сув яқосида алифдан шажар,
Шамрасидин ул шажар узра самар.
Йўқки ўшул риштаи гавҳар баҳо,
Ганжи илоҳӣга эрур аждаҳо.³*

¹ Низомӣ Ганжавӣ. Куллиёт. Дар панҷ чилд. Чилди 5, Душанбе – 1984, сах. 256.

² Алишер Навоӣ. МАТ, 7-жилд, 1991, 11-бет.

³ Ўша китоб, ўша бет.

Муддао аниқ. Эзгулик, ўз ҳаққига ризолик пайида юрганларни оби ҳаёт мангулик, оқар сувлари, алифдек хушқомат, ширин мевали дарахтлари бор жаннат боғлари кутади. Парчанинг охирги мисралари асосини халқона ри воят ташкил қилади. Илон жавоҳиротга ўч махлуқ. Илон бор жойда қимматбаҳо ашёларнинг бўлиши эҳтимолга яқин. Шундан бўлса керак, халқ оғзаки ижоди асарларида хазина ва илон – аждаҳолар тимсоли ёнма-ён келади. Хазинадан улуш олиш орзусидаги киши илоннинг заҳри, аждаҳонинг ўт пуркашларига дош бериши, улардан устун келиши лозим. Алишер Навоийнинг ўша ривоятга ишора қилиши ўринлими? Ўхшатиш ва ўхшатилиш ҳодиса, ҳолат, ашёю жонзотлар ўртасида монандлик кузатиладими? Жавоб эса аниқ. Ҳа. Гап хазина устида кетаётир. Аждаҳога мурожаат қилиш мумкин. Дур шодасини бирлаштирган ип – ришта, охуни банд этишга қаратилган – каманд, тасбиҳнинг учида пўпаклари бор ресмон /ипи/ – узунлиги, тўлғаниши, турли ҳолатга кира олишига кўра илонни эслатади. Шодани вужудга келтир ган марварид доналари – хазина тимсоли. Муболаға ва унинг кўринишлари улуғ шоирга кўмакка келган. Айтилганлар шеърнинг шаклий унсурлари. Уларнинг мангулик ва жаннат боғлари билан нима алоқаси бор? Яшаш мазмунини пишиқ ҳис ва талқин этган Ҳазрат Алишер Навоий мавзунинг бу томонларини ҳам ҳисобга олган. Охиратнинг обод ёхуд хароб бўлиши инсоннинг фоний дунёдаги рафторига боғлиқ. Ҳолва деган билан оғиз чучимади. Ширинликни қўлга киритиш учун ҳаракат зарур. Муддаога яқинлашиб қолдик. Жаннат – хазина, аждаҳо унинг йўлида ғов. Ўша тўсиқни ёнгмоқ фоний дунё азобларига бардош қилмоқ, ҳою ҳавасга, енгил-елпи яшашга майл кўрсатмаслик, хуллас, поклик ва ростликни турмуш тарзига айлантирмоқдан иборатдир. Улуғ шоир

“Бисмиллоҳир-рахмонир-рахийм”нинг ҳар бир ҳарфига атрофлича изох беришда давом этади. Бунинг учун у тазод санъатига мурожаат қилади. Ҳар бир ҳарф ва унинг шаклий кўринишларига икки жиҳатдан разм солади. Лўндаси шуки, Алишер Навоий талқинида ҳаётда икки бир-бирига қарама-қарши куч мавжуд / Аслида ҳам шундай/. Эзгулик, ёвузлик. Ҳарфлар шарҳида ҳам ана шу бош фалсафа ҳукмронлик қилади.

*“Бо”си ибодин урар аввал сало,
 “Ё”ки дегайло не бўлур жуз бало.
 “Син”и наҳанг арқосининг арраси,
 Юз кеманинг офати ҳар парраси¹.*

Мазкур парчада улуғ шоир ўртага қўйилган масаланинг салбий жиҳатларини ёритади. Бунинг учун у ташбеҳ санъатининг имкониятларидан унумли фойдаланади. Ташбеҳ Шарқ адабиётида кенг тарқалган бадиий тасвир воситаси бўлиб, шеършунослардан Шамсуддин Қайс Розий, Атоуллоҳ Маҳмуд Ҳусайнийлар унинг етти кўриниши кенг оммалашганлигини қайд этишади². Мазкур бобда Алишер Навоий ташбеҳнинг сарех/мутлак, том деб ҳам юритилади/ шаклига кўпроқ майл кўрсатган. Чунки бунда ўхшатиш ва ўхшатилиш / мушаббиху мушаббихун/ ўртасидаги монандлик ёрқин кўзга ташланиши лозим. Шундай ҳодиса Алишер Навоий байтларида намоёндр. Алифбо қоидасига биноан араб ёзувида “алиф” “и”ни ҳам ифодалаб келади. Яна “бе” ўздан кейинги ҳарфга /агар у қўшиладиган бўлса/, бирика олади. Эски ўзбек ёзувидаги ўша ҳарфларнинг ифодаси / / анча салобатли тус олади. Агар “алиф” ва “бе”нинг ёзув чизиғидан юқори туриши ҳисобга олинса, /дафтар

¹ Алишер Навоий. МАТ, 7-жилд, 12-бет.

² Шамси Қайси Розий. Ал-муъҷам, “Адиб”, Душанбе – 1991, сах. 279-283; Атоулло Ҳусайни. Бадоеъ-ул-саноеъ. “Ирфон”, Душанбе – 1974, сах. 150-154.

чизиғидан пастда турадиган ҳарфларганисбатан/, эслатилган виқор янада қабарикроқ кўзга ташланади. Ўша манзара тақозосига кўра, Алишер Навоий “ибо” сўзининг /1. Тортиниш; 2. Кибру хаво, такаббурлик, ҳар бир нарсага менсимаслик, ишончсизлик руҳи билан қараш/ кўп маъно англатишидан фойдаланиб, такаббур, худбин ва манманлик дардига чалинган кимсаларни “бо” га қиёслаётир. Сатрдаги “чақириқ, мурожаат” мазмунини ташийдиган “сало” шеърхонга кўмакка келади. Иккинчи байтда ташбеҳ янада ойдин намоён бўлади. Эски Ўзбек ёзувидаги “син” ва денгизларда ўсадиган наҳанг ташбеҳ манбаи бўлиб келади. Улуғ шоир “син” нинг уч тишчаси ҳамда наҳанглар орқасидаги аррасимон ўсимта ўртасида монандлик кўради. Хуллас, жамият ва табиатда мавжуд бўлган манзаралар тасвири восит асида теран моҳиятли фалсафий умумлашмаларга келинади. Ёвузликнинг қайтими ҳам ёвузликдир. Бурнига хода етмайдиган, оёқ остини унутган калондимоғ кимсаларга ерда ётган кичкина тошча ҳам панд бериши муқаррар. Ҳазрат шиддаткор ҳужумни кучайтирадилар ва оёқ остида ётган ўша тошларни “кесик бошлар” га қиёс этадилар. Айтиш жоиз, мисралардаги воситалар шубҳа туғдирмайди. Тоғларни қоплаб ётган қор ва муз уюмларининг кўчишига бемаврид бир ҳаракат ёхуд кучли овознинг сабаб бўлиши мумкинлиги инobatга олинса, айтилган мулоҳазанинг ҳаётийлиги янада ойдинлашади. Боб давомида ўқувчи яна шу шаклларга дуч келади. Улуғ ўзбек танганинг иккинчи тарафини шарҳлашга ўтади. Тазод хоссалари жамол курсатади. Эзгулик руҳи мисралар бағрига рўшнолик олиб киради.

*“Бо”си бурун “бо”и башорат дурур,
Шамраси кирмакка ишорат дурур.
“Син”и саломат йўлининг зийнаси,
Балки саодат юзи ойинаси¹.*

Мана бу ўринда Алишер Навоий бизга таниш манзарани батамом бошқача йўналишда ишга солади. Дастлаб кибру хаво тимсоли сифатида талкин этилган “бо” эндиликда башорат /олдиндан берилган хушxabар, севинчли хушxabар/ маскани рамзи қилиб кўрсатилади. Чунки эслатилган сўзда “бе” ҳам, “алиф” ҳам ишлатилади. Яна “алиф” “о”ни ифодалаб келса, унинг устида махсус белги – шемра – шокиласи бўлади. Улуғ шоир алифнинг ана ўша шокиласини яхшиликлар манзили йўлини кўрсатувчи белги вазифасида қўллайди. Ҳар бир тишчаси – парраги, ёмонлик кемалари учун ҳалокат келтириши мумкин бўлган нуқта ва “син”нинг иккинчи қирраси тасвири ҳам ишонарли чиққан. Улуғ шоир уни саодатга бошловчи зинанинг пиллаполари тарзида шарҳлайди. Бу ўринда ҳам мушаббаҳ (ўхшатиш) ва мушаббих (ўхшатилиш) ўртасида тасаввурга сиғдириш мумкин бўлган монандликлар мавжуд. Бутун боб давомида зикрни ўтган услуб давом этади. “Бисмиллоҳир-рахмонир-рахийм”ни ёзувда ифодалаш учун иштирок этадиган ҳар бир ҳарф ва белгига икки қутбдан назар ташланади, яхши-ёмон жиҳатлари ошкор этилади. Таъкид этганимиздек, бобнинг бошидан охирига қадар қаршилантириш – тазод етакчи шеърӣ санат вазифасини ўтайди. Улуғ шоир фойдаланган янги-янги тасвир воситалари эса бош санъат чиройини янада равшанроқ зоҳир қилишга хизмат этади. Ҳатто, бош “тош” ва “кесик бош”лар тарзида, даҳшат уйғотувчи лавҳалар вазифасида тилга олинган нуқталару ташбеҳлар /ўша парчада булар анчагина мавжуд/ ёруғлик -- ёғду ҳосил этувчи чақмоқ тошлар дея улуғланади. Муҳими, маъно ришталари бир марказга – “Бисмиллоҳ...”га уланади.

*Йўл ёмону яхшисидин ема ғам,
Бисмиллоҳ, дегилу қўйғил қадам /15-бет/.*

¹ Алишер Навоий. МАТ, 7-жилд, 13-бет.

Нияти пок, хайрли ишлар йўлида қадам қўйган, тилида илоҳий калом бўлган инсонга Худо ҳофиз. У сира аросатда қолмайди. Мушоҳада қилайлик, кони жавоҳир бўлган “Хамса”нинг мағз-мағзида ҳам ўша икки куч ўртасидаги кураш, инсон авлодини ёруғликка даъват этиш ғояси ётмайдими? Улар, бизнинг кўзимизга Фарҳоду Ширин, Қайсу Ибн Салом, Хисраву Шеруялар бўлиб кўринмайдими? Худди шундай экан, Муҳаммаджон Имомназаров ўринли эътироф этганидек, бу дostonларни “калла почасидан” жудо этиб келганимиз ноўрин ҳаракатлёр эди¹. Чунки Алишер Навоийдай улуғ зотнинг асарида ортиқча, мақсадсиз, муаллақ турган сатр тугул, сўз ҳам бўлмайди. Иккинчидан, кўриб ўтганимиз шеърини парчалар ўқувчини “Хамса” таркибидаги қамровли масалалар мағзини чақишга тайёрлашдан ташқари, уларнинг ҳар томонлама шаклланган инсон бўлиб вояга етишлари учун ҳам сезиларли манфаат бера олади. Эслатганимиз муқаддимадан сўнг Аллоҳнинг ҳамди келади. Мазкур саҳифаларда Алишер Навоийнинг мавжудот, коинот, сайёралар, наботот олами, тўрт унсур, уларнинг яратилишига доир фалсафий қарашлари аксини топган. Тўғри, санаганимиз мўъжизаларнинг бунёд бўлиши қудрати Қодирга боғдаланади. Улуғ шоир талқинила, уларнинг нобудлиги ҳам бутун оламлар Ҳокими ҳукмидадир.

*Лутфи била борчаға мавжудлуқ,
Каҳридин – ўқ бўлғуси нобудлуқ /18-бет/.*

Мазкур саҳифаларда баҳсталаб ўринларнинг борлигини инкор қилиш маъқул эмас. Бироқ, ўша байтлар замирида ҳам жавҳар маҳфузки, улар бизнинг қайтарилмас маънавий бойлигимиздир.

Достонда анъанавий давом этади. “Ҳайратул-аброр”нинг 3-6-бобларида ҳам Аллоҳга илтижолардир. Алишер Навоий шу бир асарнинг ўзида тўртта муножотни жойлаштиради. Олдиндан айтиб қўяйлик, улар бир гапнинг айнан қайтариқлари эмас. Зинҳор бундай хулосага келиш ярамайди. Алишер Навоийдан донишманд ижодкорнинг ўшандай қалтис, иштибоҳга йўл қўйиши асло мумкин эмас эди. Иккинчидан, мазкур “муножотлар”ни бир-бирига батамом дахлсиз мустақил мақсадли боблар сифатида қараш ҳам тўғри бўлмайди.

Негаки, улар бир муаллиф бадий тафаккури маҳсули бўлишдан ташқари, ягона, яхлит асар таркибида келади ва Худованди каримга ёлворишлардир. Уларни муайян ғоявий ният, аниқ мақсадларга йўналтирилган мантиқ риштаси бирлаштириб туради. Шу маънода мазкур бобларнинг бири-иккинчисини тақозо этади, бир-бирини тўлдиради, такомиллаштиради, бойитиб келади.

“Ҳайратул-аброр” таркибидаги “Аввалги муножот” ифода мақсадларига биноан Қуръони каримнинг “Фотиҳа” сурасини хотирга келтиради. Қирқ тўрт сатрдан таркиб топган мазкур боб мағзидан Аллоҳнинг якка-ягоналигини бадий таъкидлаш ғояси ўтади.

*Аввал Ўзунг, охиру мобайн Ўзунг,
Борчаға холиқ, бориға айн Ўзунг...
Бирлик эдию адади йўқ эди,
Бирдин ўзга аҳаде йўқ эди /19–20-бетлар /.*

Қуръони мажид табиатидаги буюк инсонпарварлик таълими Алишер Навоийнинг ҳам вужуд – вужудига сингиб кетганки, ўша руҳ унинг амалий, илмий, бадий ижодида ҳамиша ўзини кўрсатиб туради. Жумладан, айна илҳом жазавагини “Аввалги муножот”да ҳам

¹ Қаранг: Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. Айрим боблар. Нашрга тайёрловчи ва изоҳлар муаллифи филология фанлари доктори М. Имомназаров. “Шарқ юлдузи”, 1991, 1-сон, 2-10-бетлар.

кузатамиз. Холиқ қудратини тан олган, унга юксак эътиқод қўйган улуғ шоир мушоҳада ўзанини инсонга тортади. Мавжудот оламидаги барча нарсалар Худованди каримнинг маҳсулидир. Конлардаги жавоҳир, табиатнинг хушманзара гўшалари, тоғларнинг самога бўй чўзиши, шамолнинг ҳаракати, хуллас, барча-барчаси Аллоҳ хоҳиш-иродасининг самараси ва унинг фармонига кўра иш тутади. Мехрибон ва раҳмли Аллоҳ марҳамат устига яна марҳамат кўрсатади. Мўъжиза ичра мўъжиза Инсонни яратди.

*Ганжинг аро нақд фаровон эди,
Лек боридин ғараз инсон эди
Турфа камолингға доғи комил ул.
Сирри нигоҳингға доғи ҳомил ул.
Кўнглиға қилдинг чу яқин ганжи қисм.
Жисмини ул ганжға қилдинг тилисм /21-бет/*

Дарҳақиқат, инсонга кароматлар кўрсатиш иноят этилди. Аллоҳнинг мағфирати билан рўшнолик кўрган инсоннинг кўнгли эса сирлар хазинасидир. Тилсимотга ўхшайди. Ҳар бир инсоннинг ўзи — бир дунё. Унинг кўнгил хазинаси тубида нималар маҳфуз эканлиги ёлғиз ўзи ва Аллоҳга аёндир. Урфиятда “Кўнгил дастурхон эмас, уни ҳаммага ёзиб бўлмайди”, – таъбири мавжуд. Ушбу таъбир ўша асосда пайдо бўлган бўлса, ажаб эмас. Ҳар қалай, ботиний “хазина” бағридаги эзгулик ёхуд ёвузлик уруғларининг қай томонга қараб ҳаракатга келиши дунё мувозанатини белгилайди. Инсонлар ўртасидаги меҳру оқибат, ҳиммат, шафқат, самимият ва одамийлик муносабатлари ҳам ўша “тилсимот”га боғлиқдир. Ҳазрат Алишер Навоийни тубсиз изтиробга солиб, юм-юм йнғлатган, унинг фиғонини фалакка ўрлатган ҳам ўша “хазина” эмасми? Бугунги ҳаёт нола-ю фарёдлари, жаҳолати, ҳақсизлигининг боискори ким? Яна ўша инсонлар, уларнинг ўзаро муомала муносабатидир. Сирлар дунёси, бунчалик бадкирдор, ўжар ва армонлисан? Аллоҳнинг марҳаматидан нур эмган, эй Инсон, муштдек юрагингга шунчалик кўп қабоҳатни қандай сиғдира оласан? Ахир, дунё сенга ҳам хатлаб берилган эмас-ку? “Дафтари аъмол”ингга қилмиш-қидирмишларининг муҳрланиши, Қиёмат кунида улар учун ҳисоб беришинг муқаррарлигини унутма! Эътиқодсизлик тарбиясини олган руҳимиз бу ўғитларни инобатга олмаслиги табиий ҳолдир. Аммо дунёнинг қайтарлиги, ҳисоб-китоби борлигига шак келтириш нораводир. Бугунми, эртами қилаётган лўттибозлигимиз, ҳийла-ю найрангларимиз, тил учида пирпираб турган ёлғонларимизнинг миси чиқиши, ошкор бўлиши муайяндр.

Иккинчи муножот “аввалғи”нинг мантиқий давоми ҳисобланади. Унда Қодири Маъбуд қудрати, ақлга сиғдириш душвор бўлган ҳайратли кароматлари бирма-бир санаб ўтилади. Аллоҳ қаҳрга келса, ерда зилзила, кутилмаган фожеий ҳодисалар, сув тўфонлари содир этиши турган гап. Шундай тўс-тўполонлар самода, осмон қаватларида ҳам юз бериши мумкин. Ердаги энг кичик заррадан фалакдаги Қуёшгача бўлган жонзоту жисмларнинг “тақдири” Унгагина боғлиқдир. Хуллас, Еру кўкдаги мавжудоту сайёралар ҳамма нарсага қурби етадиган қодир Эгамнинг “кайфияти”, мағфирату илтифоти, аржига фаолият кўрсатади. Кўринадики, Алишер Навоий Қуръони карим ақидаларини шеърда шарҳ ва тарғиб этиш йўлини маъқул кўради.

*Мунчаки афлок сабук санг эрур,
Ё кураи хок кўҳан ланг эрур.
Сендин олар жунбушу ороми ҳам,
Ўйлаки, ижоди ҳам, эъдомн ҳам /МАТ, 7-жилд, 22-бет/.*

Бобда ўртага қўйилган масалаларнинг моҳияти равшан. Улуғ шоир борлиқ дунёсидаги барча ижобий ёхуд салбий ўзгаришларнинг бунёдкори сифатида Аллоҳни билади. Яшаш, яшариш, ўлиш, йўқ бўлиш – ҳамма-ҳаммаси Унинг ҳукмидадир. “Бақара” сурасининг 164-ояти каримасида ўқиймиз: “Албатта, осмонлар ва ернинг яратилиши, кеча ва кундузнинг алмашиб туришида, денгизда одамларга керакли нарсаларни олиб юрган кемаларнинг /сузишида/ ва Аллоҳ осмондан туширган ва у сабабли ўлик ерни тирилтириб, бор жондорни тарқатиб – ёйиб юборган сув деган неъматда ва шамолларнинг йўналтирилишида, осмон ва ер орасидаги итоатгўй булутда /буларнинг ҳаммасида/ ақлли тишилар учун оят – аломатлар бордир” /“Шарқ юлдузи”, 1990, 4-сон, 155-бет/. Фикримизча, бу ўринда ортиқча шарҳу изоҳларга зарурат сезилмайди. Ҳазрат Алишер Навоий мулоҳазалари ҳам муаллақ тургани йўқ. Унинг маънавий асоси буюк ислом маданиятининг таянчи Қуръони мажиддир. Аллоҳнинг юксак мўъжизавий қувватини қалб-қалби билан ҳис этган улуғ шоир атроф-муҳитда юз бераётган воқеалардан ҳайрат-ҳаяжонга тушади, кўзга равшан намоён ўша мўъжизалар учун ҳам Унга сиғинади, Ундан мадад-марҳамат кутади. Ҳазратнинг ялиниши -- илтижолари якка шахс муножотлари бўлмай, иймонли мўмин-мусулмонларнинг юрак нидоси, мунгли овози, мурожаатидай қулоққа чалинади.

*Ул нафас имон манга ҳамроҳ қил,
Кўнғлум аро маҳви сиваллоҳ қил
Раҳмати омингни нисор эт манға,
Лутфин амийминг манга ёр эт мана /25-бет/.*

Кўринадикки, бу ўринда ҳам Алишер Навоийнинг илоҳий қарашлари учун шариат аҳкомлари, унинг бош сарчашмаси – Қуръони карим асос, таянч манба вазифасини ўтайди. Айни хулоса неча марта такрорладга, ўшанча ўринли ва ҳақдир. Чунки улуғ шоирнинг шу мавзуга тегишли қайси сатр ва ё жумласини назардан ўтказманг, мантиқ риштаси эслатганимиз ўша ўзак нуқтага тортади. Муқаддас Илоҳий китобдан тараладиган нур ва тафт Алишер Навоий бадийий яратмаларига рўшнолик ва ҳарорат бахш этади. Зикри ўтган манзарани “Ҳайратул-аброр”дан жой олган учинчи муножотда ҳам ёрқин ҳис этиш мумкин. Аввадо айтиб қўяйлик, Аллоҳнинг яктолиги, бемисл қувват эгаси эканлиги ғояси эслатганимиз тўрт муножотни занжир ҳалқаларидек бир-бирига улаб туради. “Аввалги муножотда” макон топган ўша нурнинг шуълалари қолган уч муножотга ҳам ёруғлик бахш этади. Аммо ҳар бир муножотда ўша камалаксимон шуъ ланинг жило ва қирралари теранроқ кашф этилади. Шу маънода, учинчи муножотда Аллоҳ кудратининг яна бир нишонаси – Қиёмат куни азоблари урғу билан бадийий ифодасини топади.

Қуръони карим “Ҳижр” сурасининг 23-, 49-, 50-ояти карималарида ўқиймиз: “Албатта биз ўзимиз /барча жонзотларга/ ҳаёт берурмиз ва ўлим берурмиз...” /Эй Муҳаммад/, бандаларимга ёлғиз Менинг Ўзимгина мағфиратли, меҳрибон эканлигимни ва Менинг азобим энг аламли азоб эканлигини хабар қилинг”. /“Шарқ юлдузи”, 1990, 12-сон, 189-бет/. Табиат дафтарида бир-бирига зиддиятли икки саҳифанинг борлиги тасодифий эмас. Шунинг учун меҳр-қаҳр, вафо-жафо, қувонч-изтироб, кун-тун, иссиқ-совуқ, тўғри-эгри, оқ-қора, ҳаёт-ўлим каби зиддиятли туйғулар ёнма-ён туради. Аёнки, булар ҳам Аллоҳнинг марҳаматидир. Меҳриғолиб келганда – яхшилик, қаҳрига мустаҳиқ топилганда – ёмонликни насибамизга битмишдир. Муайянки, булар ногаҳоний ҳодисалар эмас. Масала учининг қай томонга йўналиши, энг аввало, ўзимизга, “дафтари аъмоли”миздаги битикларга узвий алоқаманд, албатта. Ҳар ким ўз экканини ўриб олади. Буғдой сочган арпа, тариқ эккан шולי умидвор бўлмаслиги муқаррар... Учинчи муножотда дунё ва унда мавжуд жонли-

жонсиз нарсаларнинг бунёдкори Аллоҳ эканлиги ғояси ривожлантирилади. “Тўқуз афлок”, “кураи хок”, “фалакиёту аносир”нинг ҳам асосчиси Аллоҳдир. Аносир – тўрт унсур, яъни, ҳаво, сув, тупроқ ва олов. Булар – ҳаёт негизи. Улар ҳам Қодири Маъбуд мўъжизаларидан нишонлар сифатида халқ этилган. Албатта, мазкур мулоҳазаларини қонун сифатида қабул қилиш қийин. Чунки ушбу мавзуларга доир илмий дунёқарашнинг кўрсатма ва хулосалари илм оламига маълум. Шу билан бир қаторда илмий ва илоҳий дунёқараш ўртасида асрлар оша баҳслар амал қилиб келган ва улар бугун ҳам бардавомдир. Мовароуннаҳр мусулмонларининг собиқ сардори, муфти Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф ҳазратларининг “Иймон” китоби бу жиҳатдан аҳамиятли. Муфти ҳазратлари ҳар икки соҳадаги ютуқлардан пухта хабардор бир зариф шахс сифатида ҳаёт ва мавжудотдаги воқеа-ҳодисалар ҳақида муқояса асосида мулоҳаза юритадилар. “Уламолар Марсда ҳаёт бор”, – деган фикрга келган бўлсалар, демак, борлиқдаги миллиардлаб сайёралардан айримлари ҳаёт борлигини инкор этиб бўлмайди. Қуръонга назар солсак ҳеч шак-шубҳасиз ердан ўзга сайёраларда ҳам ҳаёт борлигини тушунамиз. “Қуръон” оятларидан бирида “Аллоҳга етти о смону ва ерда ким бўлса барчаси тасбеҳ айтади”, дейилган / “Исро” сураси, 44-оят/. Яна бошқа бир оятда: “Сенинг парвардигоринг осмонлару ерда ким борлигини ўзи билади”, дейилган / “Исро” сураси, 55-оят/. Бундай мисолларни яна кўплаб келтириш мумкин. Бироқ ундай қилишга эҳтиёж йўқ. Муҳими шундаки, Ҳазрат Алишер Навоийнинг юқоридаги таъкидлари мунозарали бўлишдан ташқари, мантиқий асосдан ҳам холи эмас экан. Табиатнинг бағри кенг, унинг бойликлари беҳад. Бизнинг нигоҳимизда уларнинг ҳар қайси ўзича алоҳида олам бўлиб кўринади. Гўё уларнинг бири иккинчисига дахлсиздай туюлади. Ҳазрат Алишер Навоий уларни бошқача ҳазм ва талқин этган. Аниқроғи, улуғ шоирнинг нуқтан назари ислом таълимотига рост келади. Исломий ақидалар буюк мутафаккирнинг табиий-фалсафий қарашлари учун асос бўлиб хизмат қилган. Фикримизча, қуйидаги мисраларда ўша манзарани ойдин ҳис этиш мумкин.

*Конию ҳайвони, агар худ набот,
Ҳар бири бир гавҳари олий сифот.
Борчасини гарчи латиф айладинг,
Борчадин инсонни шариф айладинг.*

*Қатрағача қулзуми захҳордин,
Заррағача шамсан заркордин,
Они мунга, муни айга банд этиб,
Бир-бирига барчани пайванд этиб,
Воситалар бўлди аён тў-батў, –
Бир-бирига боғланибон мў-бамў. /7-жилд. 26-бет/.*

Кўчирганимиз иқтибосларга фақат ғоявий-мазмун нуқтаи назаридан муносабатда бўлиш, адабий асар қимматини муносиб баҳоламаслик, унга бир ёқлама нигоҳ ташлаш бўлур эди. Негаки, ўша сатрлар энг аввало савқи табиийга эга нодир истеъдод қаламининг тухфасидир. Улар қуйма мисралар Алишер Навоий ўша сатрларнинг шаклу мазмуни, вазни-ю қофияси, радифу санъатлари устида алоҳида бош қотириб ўтирмаган. Эслатганимиз шеърий унсурлар керагича, омихта ҳолда қуйилиб келган. Улар улуғ шоир қулоғига ғайбдан нидо, аммо хос эшитиш қувваси учун садо сифатида келиб турган. Менинг бунга шубҳам йўқ. Акс ҳолда, ҳазрат Алишер Навоийдан бу қадар салобатли, салмоқдор, теран маънавий хазина боқий қолмас эди. Аллоҳ бошқа бир ижодкорга юз, ҳатто юз эллик йил соғлом умр ато

этганда ҳам Навоийчалик “кўп ва ҳўб” адабий-илмий мерос қолдиришини тасаввур қилиш қийин эди. Муножот сатрлари устида мушоҳада қилганда, Алишер Навоийнинг соҳир сўзшунос бўлганига ҳам тан бермай иложинг йўқ. Улуғ шоир ногаҳоний сўзлар танлайди ва уларни ўз жойида қўллайди.

*Ҳам тўқуз афлокни чектинг рафиъ
Ҳам кураи хокни ёйдинг васи.
Гар фалакиёту аносир дурур,
Борча самин қадр жавоҳир дурур /ўша асар, 25-бет/.*

Мазкур сатрлар таркибида, аввали, ортиқча ёхуд ўз ўрнини топмаган сўзлар кўзга ташланмайди. Муҳими, улуғ шоирнинг танлови кўзлаган муддаога тўла мос тушган. Айниқса, “рафиъ” /юксак, баланд/, “васиъ” /чексиз, поёнсиз/, “аносир” /унсурлар/, “самин” /қимматбаҳо/ сўзлари қизиқиш уйғотади. Чунки айти ана шу сўзлар моҳиятни кенгроқ очади ва мазмун ришталарини Парвардигори оламга улаб қўяди. Етти осмон, поёнсиз ер, унинг мўъжизаси тўрт унсур – сув, тупроқ, ўт-олов ва ҳаво – Қодири Қудратнинг кароматидир. Булар яшашнинг, ерда ва ўзга сайёралардаги ҳаётнинг моясидир. Жавоҳир – инсонлараро муомала – муносабатда юксак баҳоланадиган маъдан. Аммо фалакиёту Ер куррасидаги ўша илоҳий мўъжизалар “самин қадр жавоҳир”дир. Сабаби аён. Не-не қабоҳатлар / албатта, ҳирсу ҳавас ўртага тушганда!/ дояси – қимматбаҳо тошлару рангли маъданлар ҳам Худованди карим ҳадсиз кароматининг зарраси ва улар ер бағрида макон топади. Улуғ шоир ҳамма нарсани чинма-чин ақл тарозисида тортиб, мантиқ ўзанига улаб юборади. Хулоса ҳам ўша маҳакка муносиб бўлиб тушади.

Ҳақ ислом таълимоти ва Алишер Навоий тарафида эканлигини ҳаёт тўла тасдиқламоқда. Чернобил фожиаси, Оролнинг ўлим олдидаги талвасаси, Зарафшон дарёсининг йўқ бўлиб кетиши /Бухоро худудида/, умуман, атроф- муҳитга ваҳшийларча муомала-муносабатнинг аянчли оқибатлари эндиликда кундай равшан. Улар ортиқча изоҳни талаб қилмайди. Аммо бутун дунёни ташвиш-тараддудга солаётган она сайёрамизни ҳалокат – қиёмат гирдобига тортаётгани рост. Модомики шундай экан, табиатдаги мавжудотлараро узвий боғлиқлик қонуниятининг амал қилиши хусусида Алишер Навоий ва исломий қарашларнинг теран илмий асослари борлигини ҳам тан олишга мажбурмиз. Фан тараққиёти эса ҳамма сиру асрорларни ошкор этиш, жумбоқларни бекаму кўст ечиб бериш поғонасига кўтарилганича йўқ. Бундай вазиятда илоҳий бир кучга сиғиниш, унинг олдида бош эгишдан ўзга чора қолмайди...

Алишер Навоий жўшқин муҳокамани давом эттиради. Унинг илоҳий қудратдан рангу равонлик олган қалами исломий ва инсонпарварлик руҳидаги ғояларнинг бадий талкинида бурролик кўрсатади. Қуръони каримда ҳисоб-китоб, “дафтари аъмол” варақланадиган, барча ўликлар қайта тириладиган қиёмат куни ҳақида жуда кўп ояти карималар мавжуд. Айниқса, “Тавба”, “Валодиёт”, “Ал-Қорияъ” каби сураларда ўша йўналишдаги ибратли илоҳий жумлаларга дуч келамиз. Албатта, бир масаланинг бир неча сураларда ёритилиши нотўғри хулосага олиб келмаслиги лозим. Зинҳор бир мулоҳаза ҳамма ерда бирдай такрорланмайди. Қиёмат ислом таълимотининг муслимликнинг ўзак ва кўламдор масалаларидан биридир. Шу маънода, ҳар бир сура ва ояти каримада ўша улкан мавзунинг муайян вазият талаб-тақозосига мос жиҳатлари хусусида муҳокама юритилади. Айти мушоҳада йўсини ўз навбатида мазкур илоҳий китоб бахшлари /суралари/ ўртасидаги мантиқий бутунликни ҳам таъминлайди. “Ҳайратул-аброр”даги учинчи муножотда ҳам ўша кун тафсилотлари қаламга олинади.

Не кун ўшул оҳу надомат куни,
 Оҳу надомат не, қиёмат куни.
 Аввалу охир эли зору асир,
 Ҳар бири ўз аҳволига тортиб нафир.
 Бу чекиб ўз дарди учун вой-вой,
 Йиғлаб ул меҳнатиға ҳой-ҳой...
 Борчаси исён била бадхўйлук,
 Бадхўйлук йўқки, сияҳ рўйлук.
 Қизга ано боқмай, ўғулға ато,
 Борчасининг оғзида воҳасрато! /Ўша китоб, 27- бет/.

Алишер Навоий мисралари ҳақида мулоҳаза билдиришдан олдин, айрим ояти карималарга мурожаат қилайлик. “Вал-Одиёт» / “Чопқир отларга қасам”/ сурасининг 9–11-илоҳий жумлаларила ёзилади: “Ахир у билмасмики /қиёмат қойим бўлиб/ қабрларининг ичидаги нарсалар/ жасадларга қайта жон ато этилиб, ташқарига /чиқарилганида; Ва диллардаги сирлар ошкор қилинганида; Ана ўша Кунда, шак-шубҳасиз, Парвардигорлари улардан /яъни барча халойиқнинг ҳаёти – дунёда қилиб ўтган ишларидан /огоҳ-хабардорку?” / “Шарқ юлдузи”, 1992, 2-сон, 175-бет/, “Ал-қорияъ” / “Қалбларни қаттиқ қоққувчи” / Қиёмат/ сурасида яна мавзуга қайтилади ва Қиёмат даҳшатларидан кичик бир лавҳа ибрат қилиб кўрсатилади. Жумладан, зикри ўтган суранинг тўртинчи ояти каримасида ўқиймиз: “У Кунда одамлар тўзғитиб юборилган парвоналар каби бўлиб қолурлар /яъни қабрларидан чиқишиб, Қиёмат даҳшатида ўзларини ҳар ёнга уриб, тўзиб кетадилар/”. / Ўша ойнома, 176-бет/.

Улкан маънавий бойлик – “Қуръон”ни ўзбек тилига маҳорат билан таржима қилган Алоуддин Мансур “Вал-Одиёт” сурасидан кўчирганимиз ояти карималарга тубандагича изоҳ беради: “Бу оятларда Қиёмат кунида барча сирлар ошкор бўлишини эслатиш билан ҳар бир инсон ўз ҳаётини ўша Кунда шарманда бўлиб қолмайдиган тарзда ўтказиши лозим эканлиги уқтирилмоқда” /Ўша ойнома, 175-бет/. Мутаржим мулоҳазаларини тушиниш мумкин. Инсон учун ажратилган давр қисқа, аммо ғоят мураккаб ва катта имтиҳонларга дош беришга тўғри келади. Ҳаёт аталмиш улкан уммоннинг чиғириқлари беҳад кўп. Кимдир уларга юзма-юз боради, зарбаларига чидаб, халолликка доғ туширмайди. Бошқалар эса чап бериб яшайди. Ўз нафси, истак-иродаси олдида ҳеч ким ва ҳеч нимани қадрламайди. Айш-ишрат, мол-дунё шуҳрат-лавозим илинжида умр ўтказади. Ана шундай зиддиятли қутблардан “номаи аъмол” вужудга келади. Қиёмат кунида ўша саҳифалар варақланади...

Кўриб ўтганимиз таниш манзарани Алишер Навоийнинг юқоридаги сатрларида ҳам учратамиз. Ҳамма ўзи билан ўзи овора. Бировнинг биров билан -- қизнинг она, отанинг ўғил билан иши йўқ. Барча ўз ташвиш-тараддуди, ҳадиклари қуршовида югуради. Чунки “дафтари /номаи/ аъмол”нинг варақланиши, фоний дунёда қилинган “сиёҳрўйлик”ларнинг фош қилиниши тайин. Ўйлаб қоласан, улуғ шоир нега шундай эртакнамо лавҳаларни урғу билан бадий ифодалашга жазм этди. Унинг ўша саъю ҳаракатлари замирида ажойиб бир мақсадлар пинҳон эмасми? Дарвоқе, шундай. Ҳазрат Алишер Навоий Одам Ато фарзандларини инсоф ва диёнатга даъват этиш учун восита излайди. Ибратли ҳикмат ва масаллар билан бир қаторда илоҳиётга, дўзаху жаннатлар ҳақидаги қарашларга мурожаат қилади. Азобу аржлар улашиладиган Қиёмат кунини ёдга солади. Шояд шулар хом сут эмган бандаларни феъли бадидан, ношойиста рафтори, нафс балосидан халос этса, дея ишонишади. Яхшилиқнинг рўёбга чиқишига умид боғлайди.

Водариғ, шоири комилнинг бу эзгу орзулари варақлар бағрида ғунчалар ҳолида қолиб кетди. Бугун ҳам ўша оҳорли сатрлар бизга жовдираб термулади, илтифотимиздан кўзини узгани йўқ. Шундай қийин шароитда, самимият, оқибату андиша, мурувват, поклик биздан тобора узоқлашаётган; алғов-далғовларга тўла айни кунларда бобокалонимизнинг тагдор маънавий мероси айрича моҳият касб этади. Алишер Навоийнинг юқоридаги байтларини шариати исломияда мавжуд қарашлар такрори ва тарғибидангина иборат дейиш адолатдан эмас. Илоҳий рух билан йўғрилган ўша шеърини парчалар мағзида ҳам улуғ шоирнинг нотакроринсонпарварлик ғоялари нур сочиб туради. Буюк мутафаккир ҳар қандай вазиятда ҳам олий хилъат – инсонга ачинади, унинг дардига шерик бўлиш, оғирини енгил қилиш; озгина бўлса ҳам унга ҳиммат кўрсатишнинг йўллари излайди. Яна бир ҳақиқатни хотирга олайлик. Инсоният, авлиё-ю анбиё ва пайғамбарлар тарихида саргузаштлар, сабоқ бўларли воқеалар беҳад кўп. Уларда ҳикоя қилинадиган воқеа-ҳодисалар ғоя ва мазмунига кўра якранг эмас. Хушнуд ҳолат ва лавҳалар ёнида фожий тафсилотлар ҳам туради. Ўшаларни саралаш, танлаш, асаридан жой бериш ҳар бир муаллифнинг ғоявий нияти, олдига қўйган мақсадига боғлиқдир. Адибнинг майли самимият, эҳтиром тарафида бўлса, дилхуш лавҳаларга нигоҳ ташланади. Шафқат ва муҳаббатдан дарз кетган дамларда даҳшатангез мисолларга мурожаат қилинади. Бундай қарама-қарши жиҳатлар Алишер Навоий маънавий мероси учун ҳам дахлдордир. Таҳлил этаётганимиз муножотларда ҳам ўша бир-бирига зид қутблар намоён бўлади. Замондошлари табиатидаги қабих ҳаракатлар улуғ жамоат арбобини чексиз ғазаблантиради. Унинг сабр қайиқлари соҳилга қадалади. Жазо соқчилари шиддат отига қамчи босади. Гуноҳкор бандалар Аллоҳнинг ҳукмига топширилади. Дўзах даҳшатлари намоён бўла бошлайди ва изтиробли нидолар таралай-таралай, деб турибди. Шоирнинг муштдек юраги ҳам ларзада. У гўё қил кўприк устида қалқиб турибди. Ана шундай ҳал қилувчи дақиқаларда Алишер Навоий ўз юраги амрига қулоқ тутди. Унинг инграшларига дош беролмай, халоскор қиёфасида йўл излайди, ўша бадкирдор бандалардан ҳам ҳиммату карамини дариғ тутмайди. Аллоҳ наздида қимлар учундир узр сўраб, восита бўлиш ожиз банданинг ҳадди эмас. Унинг марҳаматига сазовор топилган охириги пайғамбаргина шундай имтиёзга ҳақлидир.

Улуғ шоир яна “Қуръон”га мурожаат қилади. Унинг ояти карималарини бирма-бир хотирадан ўтказди. Алишер Навоийнинг ўткир нигоҳи “Муҳаммад” сурасидаги ўн тўққизинчи ояти каримага тушиб, кўним топади. “Бас, /Эй Муҳаммад/, ҳеч қандай илоҳ йўқ, магар Аллоҳгина бор эканлигини билинг ва ўз гуноҳингиз учун ҳамда мўмин-мўминалар /нинг гуноҳлари/ учун /Аллоҳдан/ мағфират сўранг! Аллоҳ сизларнинг /бу дунёдаги/ кезар жойларингизни ҳам, /охиратда/ борар жойларингизни билур” / “Шарқ юлдузи”, 1991, 9-сон, 179-бет/. Шу мазмундаги Илоҳий жумлалар яна талайгина кўзга ташланади.

Буюк мутафаккир ана ўша йўналишдаги ояти карималарга таяниб, қуйидаги рангин сатрларни яратиб қолдирган:

*Ғайри набийи арабий ул нафас,
Ким бўлубон, халк шафию бас.
Гоҳ сирот устигача рўй уруб,
Лаҳзаи мезонға тақу нўй уруб.
Солибон оғзиға бийик ҳиммати,
Замзамаи “уммати во уммати!”
Йўқки ҳамин умматн гумроҳни,
Балки тилаб мохалақаллоҳни,*

*Ҳарне таманноки расул айлабон,
Борчасини тенгри қабул айлабон.
Бўлса не мақсудға майли анинг,
Ҳақдин ўлуб барча туфайли анинг /22-бет/.*

Боб хотимаси бошқа муножотларда бўлгани каби анъанавий якунланади. Ўзини ҳамиша гуноҳкор ҳисоблайдиган улуғ шоир Қиёмат кунда Аллоҳ ва Унинг расулидан марҳамат-мадад сўрайди. Кўчирилган парчада яна юқорида назардан ўтказганимиз ояти каримадаги мазмун мантиқан ривожлантирилади ва гўзал бадиий талқинини топади. Қиёмат кунда Муҳаммад алайҳис-салавот ва салламгина мўмин-мусулмонларнинг жонига оро кириши, Аллоҳдан ўз умматлари учун мағфират ҳамда шавқат сўраши мумкин бўлар экан. Алишер Навоийнинг комил ишонч билан ёзишига кўра, айтилганлар Пайғамбаримизнинг ҳадларига сиғар ва ул зоти мунавварнинг тилаган тилаклари мустажоб бўларкан. Шу ўринда яна бошқа манбаларни эслаш жоиз. У ҳам бўлса “Қасас ул-анбиё” асаридир. Аввало урғу билан айтиш даркор, ўтмишда яшаб ўтган аجدодларимизнинг саводлари ана ўша асарлар савия ва доирасида чиққан. Уларнинг кўлида пайғамбарлар, айниқса, Муҳаммад Мустафо ҳаётига доир ибратли қадислар жамғарилган. Айтилганлар нуқта назаридан Меърож кечаси манзаралари баёни берилган ҳикоятлар мароқлидир. Ўта зиддиятли воқеалар шоҳиди бўлган Рисолатпаноҳ ҳар қадамда умматларини ўйлайди ва Аллоҳдан марҳамат илтижо қилади¹. Шариати исломиядаги юксак инсонпарварликни кўриб, ҳайратга тушмаслик асло мумкин эмас. Эслатганимиз китобдаги ҳикоятга кўра, меърож туни Арши аълога кўтарилаётган набийи арабий жаҳаннам қаърида турли ҳақли қийноқларга юзма-юз турган гуноҳкор бандаларни кўриб, уларнинг фожеий аҳволига ачинади ва Парвардигордан изн-ўтинч сўрайди. Башоратларингизу илтижоларингиз рост бўлсин, Худонинг раҳмати ёғилгур марҳаматли Расулимиз. Аллоҳ ва Унинг кароматли пайғамбаридан гумроҳ бандалар учун тилаган тилакларингиз истиқлол йўлида турган мунис халқимиз иқболига қут-барака, меҳру шафқат, фаровонлик, адлу амният манбаи бўлиб хизмат қилсин, нурли шеърятимизнинг улуғ соҳибқирони!

“Ҳайратул-аброр”нинг тўртинчи муножотида ҳазрат Алишер Навоий илтижоларининг кўлами янада кенгайиб боради. Улуғ шоир Худованди каримни мадҳ этиш, унинг раҳму шафқат ва чексиз мурувват соҳиби эканлигини васф қилишни сира сусайтирмайди. Мазкур сатрлар мазмунидан аёнки, улуғ шоир илтижо-ялинишлари жараёнида ахлоқи исломия талабларига ҳам айрича урғу бердди. Унинг шариат аҳкомларига қатъий риоя қилиш, тоату ибодат, хайру эҳсон, мурувватни кунлик турмуш тарзига айлантиришга доир даъвати кучая боради. Алишер Навоий таъкидича, ибодатни канда этмаган мўмин-мусулмонлар ҳамиша Парвардигорнинг эътиборида бўлади. Улуғ шоир санаганлари қаторига фоний дунёда шароб ичиб, масту аласт бўлиб юришдан ўзини тия олганларни ҳам қўшади. Агар юқорида зикри ўтганлар кутилганидай уддаланса, бундай мўмин-мусулмонларни кавсарнинг зилол сувлари, жаннатнинг хушманзара жойлари кутади. Буюк маънавий султон инсон табиати учун хос бўлган яна муҳим бир масаллин ҳам қаламга олади. Бу ишқу ошиқлик баҳсидир. Ишқ қамровли мавзу. Уни фақат икки шахс ўртасидаги муомала-муносабат доирасида тушуниш мутлақо нотўғри. Ишқ жиддият ва жазавани хуш кўради. Унинг йўлдоши вафо ва садоқатдир. Зидди булҳаваслик ҳисобланади. Булҳаваслик – қўнимсизлик, бетайинлик, иродасизлик билан ёнма-ён яшайди. Бундай иллатлар инсонни сира беамайди, аксинча, унинг табиатидаги кемтикликдир. Ҳазрат Алишер Навоий айни мавзунини ана ўша йўсинда

¹ Қасас ул-анбиё. “Адиб”, Душанбе – 1991, сах. 337-349.

талқин ва тарғиб этади... “Ҳайратул-аброр”нинг тўртинчи муножотида яна бош мавзуга қайтилганининг шоҳиди бўламиз.

*Зухд ила қавмеки вараъ қилдилар,
Қилғон учун музд тамаъ қилдилар.
Ҳар амалеким киши хайр айлагай,
Коми буким равзада сайр айлагай.*

*Айламаган май била олуда лаб,
Тонгла қилур бодаи кавсар талаб.
Мунда жамил истамаган булҳавас,
Анда қилур ҳар жамолин ҳавас /23-бет/.*

Улуғ шоир тазод санъатига /қаршилантириш/ таяниб мушоҳада ўзанини асосли ва чуқурлаштиришга эришади. Бу дунёда “Харобат гўшани” манзил билганлар, мангу ҳаёт бағрида, “қасри мурассаъ”да ором олишга ҳақлидирлар. Шу йўсиндаги талқин ва таҳлилни ривожлантириш мумкин. Аммо асосий мурод улуғ шоир мулоҳазалари манбаини ойдинлаштиришдан иборат бўлганлиги учун ҳам асл муддаога қайтайлик. Фикримизча, ўртага қўйилган мавзунинг икки жиҳатини таъкид билан айтиш маъқул. Алишер Навоий сатрларида ифодаланган мазмуннинг сарчашмаси Илоҳий китобдир. “Шўро” сурасининг йигирма иккинчи илоҳий жумлаларини кўздан кечирайлик: “/Қиёмат кунида/ у золимларни ўзлари /ҳаёти – дунёда/ касб қилган нарсадан/ яъни, куфру исёнларига бериладиган жазолардан/ қўрқиб турган ҳолларида кўрурсиз. У /жазо эса қўрқсалар-қўрқмасалар/ уларга тушгувчидир! Иймон келтирган ва яхши амаллар қилган зотларга эса жаннатларнинг боғларида хоҳлаган нарсалари бордир. Мана шу катта фазлу марҳаматнинг ўзидир!” / “Шарқ юлдузи”, 1991, 9-сон, 161-бет/.

Шеърый парча ва ояти карима ортиқча талқинларга эҳтиёж сезмайди. Моҳият равшан. Алишер Навоий мисраларидаги бўлиқ мазмун манбаининг ҳам “Қуръон” эканлиги ҳеч қандай шубҳага асос қолдирмайди. Тўртинчи муножот сатрларини кузатар эканмиз, ундаги яна бир фазилат ёрқин намоён бўлади. Олдинги муножотларда мўмин-мусулмонларни тоат-ибодат, тақводорлик, шариат аҳкомларига итоатга даъват этган, равзаю ризвон, дўзаху аросат каби охираат манзараларини хотирга солган улуғ ўзбек шоири бу ўринда ўзида журъат ҳис этади. Бир неча сўроқ – талаблар билан Аллоҳга мурожаат қилади. Мазкур муножотда ифодаланган моҳият оддий ва шахсий масалалар йиғиндиси эмас. Улар умумга, башар аҳлига дахлдор. Буюк мутафаккир жамиятнинг катта дарди – моддий табақаланиш муаммоларини, қашшоқларнинг аянч аҳволини қаламга олади. Парвардигардан ана шу табақа аҳли учун мурувват – марҳамат сўрайди.

*Аҳли вараъ ажрб бўлуб гар бихишт,
Куйса томуғ ўтиға исён сиришт.
Ул топибон равзани этса фароғ,
Дўзах аро бўлса мунга дарду доғ.
Лутфу карам ганжини неткунг дурур?
Кимга атову карам эткунг дурур?
Бир неча муҳтожу асиру гадо,
Юзлари силлийи гунаҳдин қаро,*

Қайтса хони ниамингдин сенинг,
 Хошо, лутфу карамингдин сенинг!
 Хон анга ёйғилки эрур, муштаҳи,
 Тўқ эмас, ар еса бўлур мумтали.
 Ўтса қуруб қолғон экиндин булут
 Баҳр уза ё асради ё ёғди тут.
 Ансаб анга луқмаки ул оч эрур,
 Авли анга тўнки яланғоч эрур. /31–32-бетлар/.

Билмадим, йиллар давомида нега бу сатрлар ўқувчилардан пинҳон тутиб келинди. Улар ҳақида сўзлаш, ёзиш манъ этилди. Ҳолбуки, айни мисралар Алишер Навоийнинг улуғлигидан, ноёбинсонпарварлик қарашлари-ю фарзоналик фазилатидана жойибнишона-ку! Ёмғирга ҳомиладор бўлган булутнинг суви денгиз /баҳр/ учун эмас, қовжираган саҳро учун зарурдир. Қорни оч, усти яланғоч ночорларга зебу зийнат эмас, кунлик зарурий озиқ-овқатлар лозим. Алишер Навоий бутун олам Бунёдкоридан шуларни ўтиниб сўрамоқда. Эл-улус ташвиши улуғ шоирга ором бермаган, унинг ўй-хаёлида устивор ўрнашиб қолганки, ўша ноёб гавҳарлар заррама-зарра юқоридаги сатрларига томган. Тингловчига манзур фикр ҳеч қачон жой ва ҳашам танламайди. Ҳамма гап ўша дилкаш мулоҳазани бағрига олган либосда ҳам эмас, балки мағзнинг тўқ ва бутунлигида-ку! “Хамса” девонлари таркибида келган анъанавий боблар – ҳамд, сано, муножотларнинг яна бир жиҳатини ҳам алоҳида қайд этмоқ зарур. Улкан сўз санъаткори қаламидан чиққан ушбу мисралар энг аввало, юксак бадийлиги билан эътиборни тортади. Айтганларимиз тўртинчи муножотга ҳам тегишлидир. Боб ибтидосидаёқ Улуғ шоир ўнлаб шеърий санъатларни ишга соладики, айни усул айтилиши лозим бўлган мулоҳазаларни таъсирчан ва зебо либосда ифодалаш имконини ҳозирлаган. Ҳиссиз шеър – тузсиз овқат, алангасиз гулхандай гап. Алишер Навоий асарлари учун эса бағоят баланд ҳиссиёт, учқур хаёлот тухфази – фазовий кенгликлар сингари беқиёслик хос. Унинг бадий нигоҳи тизгин билмайди, ҳаётини заминдан узилмайди. Бу икки қутъни ёнма-ён тутиш, меъёрни бузмаслик ўта мураккаб жараён. Бундай фазилат илоҳий истеъдод соҳибларигагина насиб қилади. Ҳазрат Алишер Навоий ўшандай такрорланмас ғойибий қобилиятнинг соҳиби эди. Шунинг учун ҳам такрорланмас дилбар мисралар унга насиб бўлди. Айтганларимизни далиллаш учун айрим мисолларни назардан ўтказайлик. Тўртинчи муножот хозиб ва бўёқдор мисралар билан бошланади. Улуғ шоирнинг қуйма сатрларини ўнлаб шеърий санъатлар безайди. Ғулув /муболағанинг муболағаси/ санъатини ишга солган шоир инсон томонидан содир этилиши мумкин бўлган гуноҳларни “кўх” – тоққа тенглаштиради. Аллоҳнинг буюклиги наздида эса у сомон уюмига баробардир. Равшан, тазод санъати ҳам кўмакка келган. Айтилганлар шаклий жиоларгина бўлмай, катта мазмунни рўёбга чиқариш йўлидаги моҳирлик нишонасидир. Кўкка бўй чўзган уюм-уюм сомон тоғларининг салобати кучли шамол олдида ваҳимали эмас. Танловда ҳам зийраклик кучли. Ҳар бир ишоранинг ҳаётини хоссалари ва шеърдаги санъат вазифасини ўтаган тазод (Аллоҳ қудратининг буюклиги олдида ҳамма нарсанинг қурбсизлиги) муножот охирига қадар ҳукмронлик қилади. Бошқа воситалар уни тўлдиради, такомиллаштиради. Кўринадики, улуғ шоирнинг диний “либосдаги” асарларида ҳам нотакрор умуминсоний мавзулар улкан маҳорат билан ифодалаб берилган.

ЧУНКИ НАБИЙ МУЖДАИ ЖОНОН ТОПИБ...

Алишер Навоий ижодиётида Аллоҳ мадҳи билан ёнма-ён охирги Расул васфи ҳам туради. “Пайғамбарни мадҳ этиш, яхши сифатларини айтиб мақташ” – наътлар унинг маънавий меросида етакчи ўринни эгаллайди. Айтилган мулоҳаза улуғ шоирнинг катта-ю кичик асарлари учун тегишлидир. Уларнинг ҳаммасини назардан ўтказиш имкондан ташқари, албатта. Биз бу ўринда “Ҳайратул-аброр” достонидаги наътлар хусусида баъзи фикрларни баён этиш билан чекланамиз. “Хамса”нинг биринчи достонида муножотлар кетма-кет келгани каби, наътлар ҳам бисёр. Улуғ шоир мазкур маснавийси беш бобини Расулуллоҳни шарафлашга бағишлайди. Беш наътнинг ҳар бири маълум бир муддаони бадиий тадқиқ этишга қаратилган. Шу маънода, наътларнинг жойлаштирилиши ўз тузилишига эга. Ягона мақсад – набийи арабийни улуғлаш ва унинг нурли сиймоси инъикоси бобларни бирлаштириб туради. Наътлар бутун “Хамса”да бўлганидек, мусажжаъ асосида яратилган насрий сарлавҳалар билан таъмин этилган. Ички қофияланиш тартиби – сажъ санъати шарқ ижодкорлари мансур асарларида кўплаб қўлланилган. Алишер Навоий ўз ижодиётида ана шу қадимий бадиий санъатни юксак поғонага кўтарди. Фақат сарлавҳалардагина унга мурожаат этиш билан қаноатланиб қолмай, “Маҳбубул-қулуб” дай шоҳасарида мусажжанинг очилмаган қирраларини амалий кашф қилишга ҳам муяссар бўлди. Навоийна нозик санъаткорлик намунаси сарлавҳалар равон, рангин бўлиш билан бирга, ихчам, қамровли ва мазмунли ҳамдир. Сарлавҳа, айни замонда, бобнинг сиқик режаномасидир. Айтганларимиз бошқа наътларнинг сарлавҳаларига ҳам тааллуқлидир. “Аввалғи наът”да Расулуллоҳнинг дунёга келиш тарихи ҳақида гап боради. Айтиш зарур, наътлар муножотлар каби юксак санъат асарлари бўлиб, айни жиҳати билан “Сирожул-муслимин”дан баланд туради. Чунки “Хамса” бағридаги дostonларнинг дарсхонаси кенг ва улар шеърий шинавандаларига мўлжалланган. “Аввалғи наът”да ҳам ўша назокат назарга ташланади. Бобнинг дастлабки байтларидаёқ мураккаб мазмун билан узвий алоқадор ташбеҳлар қаторлашиб келади. Биринчи байтда илоҳий нур ҳақида хабар берилади. Юқоридан, Арши аълодан тараладиган ёғду беҳамтодир. Ҳеч қандай шуъла алмаштиришга қодир эмас.

*Зовияи ҳашмға ҳар зотдин,
Руҳ ёқиб шамъ бу мишкотдин /7-жилд, 33-бет/.*

Ҳар бир сўз ўзининг вазифасига эга. Улар закийлик билан танланган. Сўзлараро мантиқий таносуб мавжуд. Зовия – самовий бурж. Юзаки қараганда унинг “зот” сўзи билан алоқаси йўқдай туюлади. Ҳашм /ҳашам/ калимаси масалага бирмунча ойдинлик киритишга ёрдамлашади. Ҳашамни биз кўпроқ зебу зийнат, дабдаба маъноларида қўллаймиз. Лекин ўша сўзнинг “яқин киши, қабила, эл, мартаба, даража” сингари маъно жиолари ҳам бор. Таҳлил этилаётган сатр учун “мартаба, даража” маънолари мос келади. Иккинчи мисрадаги “шамъ ва мишкот / қандил; шамъ ўрнатиладиган токча /» сўзлари ёруғликка хлдор. Чигилларга ойдинлик киритиш имкони туғилмоқда. Айтилганлар асосида шеърий мисраларнинг қуйидаги насрий баёнига келиш мумкин. Осмон буржидан туриб мартабали Зот руҳ очиб қандил ёхуд токчада қўйилган шамъ сингари шуъла таратмоқда.

Осмон буржидан туриб нур ёғдириш Парвардигорнинг ҳаддига сиғади. Мишкот – улуғ шоир назарда тутган тимсолни топишда қўл келадиган аниқ восита. Чунки у шунчаки қандил ёхуд токчани эмас, балки ўта зебу зийнатли ва улуғ биноларга мўлжаллаган

ёритиш воситасини англатмоқда. Байтдаги шиорга жиддий эътибор қиладиган бўлсак, осмон гумбази улкан бино ва уни ёритиш учун мишкот ўрнатилган. Хуллас, ҳад-худуд билмайдиганилоҳий нур – мишкотга, осмон гумбази эса қандил – шамъ қўйиладиган тоқчага нисбат берилаётир. Боб ибтидосида нурнинг келиши ҳам бесабаб эмас. Муҳаммад алайҳис-саломнинг ўша муборак нурнинг тажаллийсига икки жиҳатдан дахли бор. Биринчидан, у Аллоҳнинг суйгани, Унинг марҳаматли шуъласи билан йўғрилган – Ҳабибуллоҳдир. Иккинчидан, исломий ақида Алишер Навоийнинг қатъий ишончига кўра, Расулуллоҳ инсон қиёфасида дунёга келгунга қадар нур шаклида мавжуд эди. Бу мўъжизанинг содир бўлиши одам Атонинг Қодири Қудрат марҳамати туфайли яратилишига қадар бўлган даврга тегишлидир. Шоирона муддао равшан. Муҳаммад Мустафо гарчи оддий инсон қиёфасида одамлар ўртасида VI – VII асрларда яшаган бўлса-да, у туғилмай туриб Аллоҳнинг назарида эди. Пайғамбарлик унинг учун тасодифий иноят эмас. Шу қабилдаги мулоҳазалар давом этади.

*Бўлди санга Одам сабқатнамо,
Аввал ўғул, сўнгга гар ўлса ато.
Наслида ҳарким анга пайванд ўлуб,
Борчаси фарзандингга фарзанд ўлуб /7-жилд, 33-бет/.*

Исломий таълимотга биноан, Одам Ато биринчи инсон. Уни Аллоҳ тупроқ билан сувдан лой қориб, шаклу шамойилини ясаган ва жон ато этган. Шунинг учун ҳам Одам барча инсонларнинг отаси ҳисобланади. Биринчи одамнинг тарихи ва тақдирига доир ибратлар “Қуръон”и каримнинг бир қатор сураларида янги-янги жилоларда келтирилади. Жумладан, “Ҳижр” сурасининг 26-ояти каримасида ёзилади: “Маълумки, Биз инсонни – /Одамнинг асли/ қора ботқоқдан бўлиб /одам/ сурати берилгач қуририлган лойдан яратганмиз”¹. “Аввалги наът”даги таъкидга кўра, нур кўринишидаги Муҳаммад алайҳиссалом эса ўша воқеадан анча илгари ҳам мавжуд эди. Ҳамма нарсаси Аллоҳнинг мўъжизаси ва Унинг амри фармонида экан, отадан олдин ўғил дунёга келишининг ажабланидиган жойи йўқ, дейди улуғ шоир. Айни сатрлардаги воқеалар мантиқсиз ва ғайри табиийдай туюлиши мумкин. Аммо Алишер Навоийни айблаб бўлмайди. Чунки унинг қўлида ҳужжат – “Қуръон”и карим мавжуд. “Марям” сурасининг 65-ояти каримасидаги «У осмонлар, ер ва уларнинг орасидаги бор нарсаларнинг хожасидир» /218-бет/ илоҳий жумласи улуғ шоир учун таянч вазифасини ўтаган. Покиза ва ифбатли қиз Марямнинг бирон-бир эркак билан яқинлик қилмай ҳомиладор бўлиши, бешикда ётган чақалоқ – Исо пайғамбарнинг бурро сўзлаши /216–217-бетлар/ Алишер Навоийни ҳайратга солмаслиги мумкин эмас эди. “Оли имрон” сурасидаги 48-ояти каримага эътибор қилайлик: “...Марям “Парвардигорим, менга одамзод тегмаган бўлса, қаёқдан менда фарзанд бўлсин?” – деди. Аллоҳ айтди: “Шундай, Аллоҳ ўзи хоҳлаган нарсасини /ўзи хоҳлаган суратда/ яратади. Қачон бирон ишни ифода қилса, унга “Бул” – дейди. Бас, у иш бўлади” /40-бет/. Айтингчи, XV асрда яшаган, ислом таълимотига қатъий сидқ қўйган шахс, унинг ким бўлишидан қатъий назар, ўша илоҳий жумлаларга ширк келтириши мумкинми? Асло! Зеро, Амир Низомиддин Алишернинг масалага муносабатини ҳам ўша талаблар доирасида таҳлил ва талқин қилмоқ лозим. Яна муҳим бир фазилатни айтиш жоиз. Алишер Навоий шеъриятида ўртага қўйилган ҳар бир фикрни

¹ Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. “Чўлпон”, Тошкент – 1992, 181-бет. Биз мазкур мавзу билан шуғуллана бошлаган пайт “Қуръон”нинг яхлит нашри йўқ эди. Шунинг учун “Шарқ юлдузи” мурожаат қилинган. Кейинги саҳифаларда эса китобга таянилди ва саҳифаларни матндан кейин қавс ичида бериб борамиз.

ранг-баранг ҳикоялар билан далиллаш санъати кучли. Айни услубий жило “Аввалғи наът” да ҳам равшан кўринади. Муҳаммад Мустафо борлигининг Одам Атодан қадимий эканлиги ҳақидаги фикрни ўртага қўйган улуғ шоир қатор далиллар келтиради. Ўшалардан бири ҳақида ўқиймиз:

*Ўзга далил истаси табъи сақим,
Басдурур Одамда “алиф”, “долу” “мим”.
Борчаси Аҳмадда топиб иззу шон,
Ўғлида уч ҳарф атодин нишон.
“Ҳо”и муҳаббат санга – ўкдур насиб,
Ким сени ҳақ деди ўзига ҳабиб /7-жилд, 33-бет/.*

Шеърӣ парчадаги икки жиҳат айрича таъкидга сазовор. Унда талқин этилишича, Одам Атодан олдин пайдо бўлган Муҳаммадий нур илк инсонда жилосини топган. Шунинг учун Расулulloҳ Одамга ота мақомидадир. Улуғ шоир маънавий меросида, жумладан, кўчирганимиз парчада назарга етадиган яна бир ноёб фазилатни пайқамай имкон йўқ. Деярли ҳамма ўринда қўлланиладиган ташбеҳларнинг чуқур ҳаётӣ илдизлари мавжуд. Ердан узилган, муаллақ турувчи, ўқувчида шубҳа уйғотувчи ўхшатишлар муаллифнинг ўзига хуш келмайди. Ўшандай мавҳум манзаралардан ҳазар қилади, улуғ шоир. Юқорида келтирганимиз олти сатрда ҳам ҳаётӣлик устунлик қилади. Фарзанд – отанинг меваси. Унинг жисмида бунёдкор шаклу шамойилида кўзга ташланадиган рангларнинг учраши табиӣдир. “Аввалғи наът”нинг кўчирганимиз мисраларида Алишер Навоӣ ўша ҳақиқатга таянади. Улуғ шоир Рисолатпаноҳ ва Одам Атодаги ўхшашликларни улар номининг ёзилишидаёқ пайқайди. Исломга доир босилаётган айрим китобларда Муҳаммад алайҳис-саломнинг Аллоҳда бўлганидек, тўқсон тўққиз асосӣ ва элик беш қўшимча номи муомалада учраши таъкидланади¹. Асосӣ номлар рўйхатининг бошида Муҳаммаддан кейин Аҳмад, Ҳамид, Маҳмуд ва бошқалар келади. Иқтибосдаги Аҳмад/Аллоҳга кўп ҳамд айтувчи/ ўшалардан биридир. Араб ёзувида “Одам”нинг уч ҳарфи – “О”, “д”, “м” унда ифодасини топади. Лутф ва ийҳом санъатларига таянган улуғ шоир ўшанга ишора қилган. Чунки айни ҳарфлар “Аҳмад”да ҳам учрайди. Бу ердаги “ҳо”ни ҳам Алишер Навоӣ ўкситиб қўяётгани йўқ. Рисолатпаноҳ – Ҳабибуллоҳ номи – унвони билан ҳам машҳур. Парчада “ҳо”нинг ўша унвонга дахлдорлигига шаъма кетаётир. Юқорида айтганимиздек, нур ва унинг талқини билан алоқадор жиҳатлар занжир ҳалқалари сингари мисраларни бирлаштириб туради. Бобдаги мазмун ва уни рўёбга чиқаришда хизмат қилувчи бош манба вазифасини ҳам ўша нур бажаради. Навоӣёна назокат, зарофат ва топқирлик мисраларга оҳор бағишлайди.

*Айлади чун одами хокий зуҳур,
Солди анга партавин ул пок нур.
Нур дема, бориқаи сармадий
Бориқа йўқ, шаъшаи Аҳмадий.
Бўлди чу Одамда бу партав ниҳон,
Анда ниҳон, лек юзида аён /Ўша китоб, 34-бет/.*

¹ Абдулазиз Мансур, Баҳманёр Шокир. Мусулмончиликдан илк сабоқлар. “Камалак”, Тошкент – 1992, 14-15-бетлар.

Кўчирмада ўз ўрнини топган, ўқувчини фикрлашга даъват этувчи ишоралар назарга етади. “Одами хокий” ўшалардан биридир. Исломий таълимотнинг инсоннинг пайдо бўлиши хусусида икки нуқтаи назари мавжуд. Улардан биринчиси, дастлабки олий хилъат – Одам Атога тегишли. “Қуръон”дан юқорида келтирганимиз ояти каримда очиқ ифодасини топганидек, унинг асосини тупроқ ташкил этади. Мазкур ақида илоҳий китобни “Ҳаж”, “Мўъминлар”, “Рум”, “Сажда”, “Сабаъ”, “Зумар”, “Ғофир”, “Буруж” сураларининг бир қатор ояти карималарида ҳам мукаммал ифодасини топган. Муҳими шундаки, ҳар гал масалага мурожаат этилганда, муҳокама учун асос бўлган мавзу талаби, воқеалар ривожидан ўртага келадиган вазият инобатга олинади. Бундай услуб инсон ва унинг туғилиши билан алоқадор жараёнларнинг барча жиҳат ҳамда нозикликларини ойдин кўрсатиш имконини ҳозирлаган. Табиийки, ноўрин такрорларнинг йўли тўсилган. Зеро, Илоҳий асарда бундай нуқсоннинг бўлмаслиги аёндыр. “Сажда” сурасининг 7–8-ояти карималарида инсоннинг туғилиши ҳақида ёзилади. “У барча нарсани чиройли қилиб яратган зотдир. У инсонни /яъни Одамни/ даставвал лойдан яратди. Сўнгра унинг насли авлодини ҳақир бир сувдан иборат бўлган нутфадан пайдо қилди” /Ўша китоб, 299–300-бетлар/. Келтирилган парчада айтиб ўтганимиздек, икки нуқтаи назар ҳам мужассам. Алишер Навоий “одами хокий” деганда, биринчи қарашни назарда тутди. Шарқ адабиётининг қадимий ва кенг тарқалган санъати – талмеҳга суяниб иш кўрилган ва кичик ишора орқали теран мазмун баён этилган. Одами хокийни Одам Атога нисбатан қўллаш мумкин. Унинг кейинги авлоди Парвардигорнинг иродаси туфайли нутфадан тарқалгандир. Исломий шариатнинг таянч асоси – “Қуръон”дан беҳабар китобхон бундай лавҳаларнинг маъзини етарлича чақишдан бебаҳра қолади, албатта. Нур бор жойда партавнинг бўлиши шарт. Унинг “ёруғлик асари, нур шуъла, порлоқлик” каби маъно жиолари бор. Аммо ўтмиш муаллифлари уни қўллашда эҳтиёткорлик кўрсатишган. Партавни кўпроқ илоҳий нур тажаллийси – таралишига нисбатан ишлатиш расм эди. Алишер Навоийнинг кўчирганимиз мисраларида икки ўринда ҳам партав айна ана ўша вазифани бажараётди. Улуғ шоир сўзларни танлаш ва қўллашда ўта зийраклик кўрсатади. Нур ёнига “пок” сифатловчисини қўшади. Шу кичик бир уриниш орқали кейинги байт муҳокамаси учун маъқул “майдон” ҳозирлайди. “Бориқа” ва “сармадий” сўзлари қўмакка келади. “Бориқа” қайси жиҳатлари биландир “нур”, “партав” сўзларига яқин туради ва калаванинг бир учини самога тортади. Заволсиз абадий равшанлик ерда учрамайди. Унинг манбаи Арши аълода, бутун оламлар Хожаси ихтиёридадир. “Абадий, давомли, кетсиз” маъноларига эга сармад /сармадий/ эса бориқани ҳимоя қилади. Муддао равшан, Рисолатпаноҳдаги яшовчан нур – “шаъшаи Аҳмадий” Аллоҳ – беқиёс иноятининг маҳсулидир. Ўз “тарихчаси” зуҳурини топган сатрдан равшанки, Алишер Навоийда далиллаш санъати ана шу қадар устивор эди. “Аввалғи наът”да Одам ва Муҳаммад алайҳис-саломлар билан алоқадор теран бадий таҳлил давом этади. Улуғ шоир мавзунинг янги-янги қирраларини кашф этиш йўлидан боради. Одам сафийюллоҳ буюклигини тайин этган омиллар билан ўқувчини ошно қилади. Бобда Момо Ҳавво, Шис алайҳис-салом билан боғлиқ лавҳаларга ҳам ишоралар бор.

*Эғнига ёпилда дуввожи шараф,
Қилди макон бошига тожи шараф.
Тахти рисолат уза шоҳ ўлди ул,
Хайли малойикка паноҳ ўлди ул.
Истади Ҳавво била чун иттисол,
Айлади Ҳаввоға бу нур интиқол...*

*Шисқа чун бўлди яна мунтақил,
Ойни қилур эрди юзи мунфаил /34-бет/.*

Аён бўлаётирки, мазкур парчада ҳам нур билан алоқадор тасвир чизиги давом этмоқда. Улуғ шоир нури муҳаммадий тажаллийсига тегишли муҳокама доирасини кенгайтирди. Одам Ато ўз тақдирини Момо Ҳавво билан боғлагани учун қам ўзидаги илоҳий шуъла жилосини умр йўлдоши ила баҳам кўради. Шеърий сатрларда диний ривоятлар, фавқуллодда ташбеҳ ва санъатлар қалашиб келади. Уларнинг барчаси Одам Ато тақдири ва бобнинг бош очқичи – нурга боғланиб келади. Илоҳиётга доир манбаларнинг гувоҳлигига кўра, биринчи инсон Парвардигорнинг марҳаматига муяссар бўлибгина қолмай, “Сафий-юллоҳ” /Аллоҳнинг танлагани/ шарафли унвони билан ҳам сийланган. Шеърий қаторлардаги чигил ечимга юз ўгирди. Улуғ шоир мушоҳадаларининг таянч асослари борлиги тобора аёнлашади. Одам Ато устини безаган ҳашамли ёпинчиқ, бошини сийлаган шараф тожи Аллоҳ мағфиратининг нишонасидир. Кўчирма миздаги шеърий мисралар шулар билангина кифояланиб қолмайди. Улар тағдор, чуқур мулоҳазани тақозо этади. Айниқса, иккинчи кўш сатрдаги “тахти рисолат”, “шоҳ ўлди”, “хайли малойик” бирикмалари фикрлашга, диний сарчашмалар узра “сайр қилишга даъват этади. Дарвоқе, дунё, инсоният тарихи лак-лак набийларни кўрди. Уларнинг саноғи мунозарали. Уламоларнинг бир тоифаси бир юз йигирма тўрт минг рақамини маъқуллашса, бошқа гуруҳи, бундан-да каттароқ миқдорни тавсия этишади. Аммо ҳамма гап рақамларда ҳам эмас. Кўрсатган фаолиятига кўра, илоҳиёт оламида ўчмас из қолдирган набийлар чандон кўп бўлмаган. “Қуръон”и каримда атиги йигирма беш Худо элчиларининг номи тилга олинади. Улар қаторида Одам алайҳис-салом сархатдир. Аллоҳ марҳаматига кўра, самовий калом нозил бўлган расуллар саккиз нафарни ташкил этади. Шунинг учун уларни ҳам набий ва ҳам расул унвонлари билан тилга олиш мумкин. Шулардан, Одам алайҳис-салом, Шис, Идрис, Иброҳим алайҳис-саломларга илоҳий каломдан айрим саҳифалар ваҳий бўлиб тушган. Мусо Халилуллоҳга “Таврот”, Довуд пайғамбарга “Забур”, Исо пайғамбарга “Инжил” ва Муҳаммад Мустафога “Қуръон” тўла ҳолида нозил бўлган. Алишер Навоий Одам алайҳис-салом ва Шис пайғамбар ҳақида дадил ва кўтаринки кайфиятда бадий мушоҳада юритганда, масаланинг биз айримларини санаган жиҳатларини назарда тутган бўлиши лозим. Улуғ шоир Шис алайҳис-салом хусусида ҳукм юритганда, ўта муболаға – ифроқ санъатига таянади ва унинг юзидан тараладиган нури муҳаммадийни Ойдан-да баланд кўяди. Шу ўринда Алишер Навоийни беҳад руҳлантирган ва унинг вужуд-вужудига сингиб кетган яна бир мўътабар манбаъ – “Қуръон”и каримни эсламасликнинг иложи йўқ. Чунки ушбу Илоҳий китобнинг “Бақара”, “Аъроф”, “Ҳажр”, “Ас-исро”, “Қаҳф”, “Тоҳа”, “Сод” сингари сураларининг талай ояти карималарида Одам Ато, Момо Ҳаввога дахлдор ҳикмат ва лавҳалар келтирилади. Мазкур табаррук китобнинг шаҳодатига биноан, биринчи одамнинг шаклу шамойили лойдан ясалган. Бундай юмушни Худованди каримнинг ўзи адо этган. “Қуръон”и карим “Аъроф” сурасининг ўн биринчи илоҳий жумласида бу ҳақда аниқ ва равшан ёзиб қўйилган. “Аниқки, Биз сизларни яратдик, сўнг сизларга сурат бердик, сўнгга фаришталарга: “Одамга сажда қилинглари” дейишимиз билан улар сажда қилдилар. Магар иблис сажда қилгувчилардан бўлмади”. Мазкур суранинг ўн иккинчи ояти каримасида айна баҳс давом этади. Иблис инсонга сажда учун эгилмаганлигининг сабабларини қуйидагича изоҳлайди. “/Аллоҳ/ деди: “Сенга буюрган пайтимда нима сени сажда қилишдан тўсди?” “Мен ундан /Одамдан/ яхшироқман. Мени оловдан яратгансан. Уни эса лойдан яратдинг”, деди у”. /Ўша китоб, 101-бет/. Кейинги ояти карималарда ёзилишича, қилган ўша шаккокклиги учун шайтони лаъйин Аллоҳнинг муқаддас даргоҳидан қувилган ва то рўзи қиёматгача у Унинг беҳисоб лаънатларига

сазовордир. Масаланинг иккинчи жиҳати ҳам бор. Одам ва иблис ўрталаридаги муносабат бузилиб, душманлик тусини олган. Аллоҳнинг беҳад қарғишларига қолган ўша кундан бугунга қадар инсоният авлодини васвасага солиш, уларнинг мусибатидан завқ олиш иблиснинг эзгу ниятидир. Қуръони каримдаги қатъий ишораларга кўра, иблиснинг бундай аблаҳона қилмишлари Одам Ато ва Момо Ҳавво тақдирларида ҳам ўчмас из қолдирган. Биринчи инсонга жон ато этилгандан сўнг ўз жуфти билан жаннатда яшаш, “унинг хоҳлаган ерида таомланиш” буюрилган. Равзаи ризвондаги дарахтлардан бирининггина мевасидан тановул қилиш улар учтун манъ этилади. Ана шу ҳолдан воқиф шайтон ишга тушади ва уларни йўлдан оздиришга эришади. Ўша дарахт мевасига қўл чўзишлари билан Одам Ато ва Момо Ҳаввонинг авратлари очилиб қолади, улар бундай рўйсиёҳлик қилганларини тушунадилар ва Парвардигори каримдан изн сўрайдилар, “Аъроф” сурасининг йигирма тўртинчи ояти каримасида бу ҳақда қуйидагиларни ўқиймиз: “Аллоҳ айтди: “Бир-бирингизга /яъни шайтон инсонга, инсон шайтонга/ душман бўлган ҳолингизда /жаннатдан/ тушингиз! Энди сизлар учун маълум бир вақтгача /яъни ажалингиз етгунча/ ерда қарор топиб фойдаланиш бор /101-бет/. Аллоҳнинг даргоҳи кенг. У дарҳақ меҳрибон ва шафқатли зотдир. Шунинг учун ҳам инсонлар гуноҳини кечди, уларни марҳаматидан бенасиб қилмади. Улуғ шоир Одам Атонинг баъзи лавҳаларигина ҳикоя қилинган тарихини мукамал билади. Пайғамбарлар саргузаштларидан чуқур хабардор. Унинг қуйидаги рангин мисралари ўшандай мулоҳазаларни ўртага қўйиш ҳуқуқини беради:

*Риштасидин чун бу гуҳар бўлди кам,
Бир садаф ўлди яна гавҳар шикам.
То атодин ато, анодин ано,
Бир ано ким йўқ эди андоқ ано.
Бўлди рисолат дурининг махзани,
Балки нубувват гулининг гулшани...
Эмдики рафъ этти юзидин ниқоб,
Туғмади андоқ яна бир офтоб /34–35-бетлар/.*

Келтирилган парча, аввало, боб байтлари узра яхлитлик мантиқий узвийлик мавжудлигидан сўзлайди. Шеърин мисраларни Рисолатпаноҳга тегишли ибратли лавҳалар туташтириб туради. “Аввалғи наът” ибтидосида кўринган бундай фазилат унинг интиҳосида ҳам кузатилади. Юқорида кўрганимиздек, боб муқаддимавий нур мақтови билан бошланган эди. Хотимада ўша нурнинг инсон қиёфасида дунёга келиши шодиёнаси куйланади. Худованди каримнинг инояти туфайли Одам Ато авлоди ҳар бири гавҳари яктога тенг расуллар хазинаси, набийлар гулшанига айланди. Улар қаторида офтоб мисол чарақлаб ўтган Муҳаммад алайҳис-саломнинг ўрни белгилidir.

Иккинчи наътни “Аввалғи”нинг мантиқий давоми дейиш мумкин. Мазкур саҳифаларда Рисолатпаноҳнинг ёшлик йиллари ҳақида бадий мушоҳада юритилади. Олдиндан айтиб қўйлик, улуғ шоир Муҳаммад алайҳис-саломнинг таржимаи ҳоли хусусида тарихий аниқлик ва рақамлар кетма-кетлигига қатъий риоя қилинган ҳолда фикр юритишни ўз олдида вазифа қилиб қўйган эмас. Зеро, чинакам бадий асар бундай вазифани ўз ўхдасига ололмайди. Бироқ биргина дostonнинг беш бобини Муҳаммад алайҳис-саломга бағишлашнинг қийинчиликларини ҳис этиш мумкин. Мавзудан чуқур хабардор бўлмай туриб, журъат билан қалам ушлашни ҳам тасаввурга сиғдириш қийин, албатта. Биз қайд этган нуқталарни улуғ шоир ижодий ишни бошлашдан олдиноқ ҳис этган ва жиддий маънавий ҳозирликдан кейин қоғозу қаламга қўл узатган. Ўша билимдонлик ҳар лаҳзада

ўзини кўрсатиб туради. Бундай латиф уринишни пайғамбар ҳаётидан ибратли воқеаларни танлашдан тортиб, мисралар асоси – сўзларга мурожаат қилишгача бўлган чуқур изланишлар жараёнида ҳам кузата оламиз. “Аввалғи наът”да дурру садаф ташбеҳ манбаи бўлиб келган эди. Ўша икки ашё янги боб муқаддимасида яна кўзга ташланади. Улуғ шоир чақалоқ Муҳаммадни тоза гавҳарга нисбат беради. Ўта кўтаринки кайфият ва пок эътиқод ила қалам ушлаган улуғ шоир ҳиссиёт тизгинини ўз майлига қўйиб беради. Эрк ва ҳаёлий парвоз маҳсули – чиройли, оҳангдор мисралар қўйилиб келади.

*Инсу малак жонию жононаси,
Икки жаҳон гавҳари якдонаси /35-бет/.*

Рисолатпаноҳтаржимаиҳолиданмаълум, уёруғ дунёга келгандамдан бошлаб яратганнинг назарида эди. Ҳалима она тарбиясида бўлган Муҳаммад ҳузурига майлойикаларнинг келганлиги, унинг кўксини очиб юрагидан ёвузлик манбаи – қора нуқтани (шайтон васвасаси насибасини) олиб ташлаганлиги ҳақида ривоятлар яшаб келади¹. Фикримизча, кўчирганимиз байтдаги ишораларнинг илдизлари ўша лавҳаларга туташдир. Бахт ва бахтсизлик ҳамиша ёнма-ён яшайди. Инсон ҳар доим биринчисини орзу қилади. Аммо орзу ва ҳаёт қонуниятининг бақамти келиши қийин. Эзгуликка интиқ турганинда ёвузликнинг истиқболингга келиши ҳеч гап эмас. Худди шундай зиддиятли жараёнлар Пайғамбаримиз қисматида ҳам ёзилган экан. Улардан қочиб қутулишнинг имкони бўлмади. Дунёга келмай туриб падари бузрукворидан жудо бўлди. Мусибатли етимлик йиллари бошланди. Алишер Навоий Рисолатпаноҳ ҳаётининг айни ана шу босқичини назардан қочирмайди. Абдуллоҳ ибн Абдулмутталибга ёстиқдоши Омина бўйидаги ҳомиланинг ёруғ дунёга келишини кўриш насиб этмади. Тижорат сафаридан қайта туриб Мадинада хасталикка чалинди ва ўша ерда олам билан видолашиб, мангу макон топди². Ўғлидан эрта жудо бўлган Абдулмутталиб унинг ёлғиз ёдгорини ўз тарбиясига олди. Ширин ният билан унга “Муҳаммад”, дея ном қўйди*. Чақалоқ етти кунлик бўлгач, туя сўйиб, қавмига дастурхон ёзди. Гўдак номидан таажжубга тушган меҳмонлар мезбонга юз ўгириб, ном қўйишда ота-боболар удуми бузилиши сабабларини сўраганларида, у жавоб бериб айтди: “Мехостам дар осмон пеши худову дар замин пеши халқ – Маҳмуд бошад”³ (Осмонда Худо ва ерда халқ олдида Маҳмуд /мақтовга сазовор/ бўлишини истайман). Пок ниятли бобонинг башоратли истаги мустажоб бўлади, набира авлодлар ардоғида яшаётир... Мазкур лавҳалар Алишер Навоий учун инкор қилиш қийин бўлган ҳужжатлар вазифасини бажарган. Қўйидаги мисралар бунинг ёрқин мисолидир:

*Гар отадин йўқ эса баҳранг не тонг,
Одам ўғул бўлса, ким ўлғай отанг?
Гавҳари зотингга садафсиз не бийм,
Итти садаф, чиқти чу дурри ятим /36-бет/.*

Ушбу тўрт сатр энг аввало юксак санъат асари сифатида эътиборга лойиқ. Парчадаги ҳар бир сатрда “яланғоч” ифодаланган фикрни топиш қийин. Ташбеҳ ичра ташбеҳлар

¹ Муҳаммад Ҳусайни Ҳайкал. Зиндагонии Муҳаммад. Чилди аввал. Душанбе–1992, сах. 122.

² Муҳаммад Ҳусайни Ҳайкал. Зиндагонии Муҳаммад. Чилди аввал. Душанбе–1992, сах. 120.

³ Ўша китоб, 120-бет.

* Мазкур воқеага қадар арабларда янги туғилган болага “Муҳаммад” номини қўйиш одат тусига кирмаган эди. Абдулмутталибнинг журъати бу йўналишдаги ҳаракатни бошлаб берди.

қалашиб келади. Дастлабки икки мисрада Рисолатпаноҳ отасининг вафот этиб кетганлиги ҳақида гап боради. Юқорида кўрганимиздек, Абдуллоҳ ибн Абдулмутталибнинг Муҳаммад таваллудига қадар вафот этганлиги тарихий ҳақиқатдир. Алишер Навоий ҳам шу воқеани қаламга олади. Тафаккур теранлиги шундаки, улуғ шоир қўлида мусибатли ҳодиса жаноби Расулуллоҳ буюклигини яна бир карра таъкидлаш воситаси бўлиб хизмат қилаётир. Айни ўринда Одам Ато билан алоқадор лавҳанинг қаламга олиниши боблараро ғоявий занжирни мустаҳкамлаш учун қўл келган. Байтдан ўртага келадиган ихчам хулоса аён: Жаноби расулуллоҳ ота, Одам алайҳис-салом унинг фарзанди. Олдинги саҳифаларда айтилганидек, илк инсоннинг яратилишига қадар Муҳаммадий нур мавжуд эди. Азал котиблари унинг дафтари аъмолига расуллик рутбасини Одам Атонинг бунёд этилишигача битиб қўймишлар...

Шеърӣ парчадаги “гавҳар” ва “садаф” сўзлари ҳам ўқувчига олдинги бобдаёқ таниш. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам ўхшатишмиш вазифасида келаётир. Табиатда жисмлар, ашёлар, жонзотлару ўсимликлар бири-бирига боғлиқ равишда, ёнма-ён шаклланиб, ривож топади. Қимёвий моддаларнинг соф ҳолда учрамаслигини эслайлик. Алишер Навоий маънавий меросида ана шу табиий қонуният ҳамиша нозиклик ила инobatга олинади. Қелтирилган парча иккинчи байтда ҳам биз ана ўша назокат ва билимдонликни ҳис этишимиз мумкин. Масаланинг иккинчи учи халқ донишмандлигига уланади. “Садафсиз дур, тикансиз гул, машаққатсиз ҳунар бўлмас”, деганлар зарофатли аждодларимиз. Алишер Навоий байтида икки ирмоқучрашиб, бир бутунликни вужудга келтирган. Машаббаҳ ва мушаббихўз жойини топган, мисралар бўлиқлигини таъмин этган. “Итган садаф” – ота, “чиққан дурри ятим” – ўғил. Яна Одам Ато – садаф, жаноби Расулуллоҳ – дурри ятим. Шу йўсиндаги тасвир давом этади. Улуғ шоир ёнма-ён тасвир – /параллелизм/ санъати ва далиллаш маҳоратининг ноёб намуналарини кўрсатади. Садаф ва гавҳар қаторига меҳр ва нур қўшилади. Ҳаётий далиллар ва бадий тимсоллар бири-бирини қувватлаб, тўлдириб келади. Бунинг учун улуғ шоирга Шарқ шеърятининг ўнлаб бадий санъатлари кўмакдошлик қилади.

*Гарчики минг дур чиқорур бир садаф,
Бир дур ила минг садаф айлар шараф.
Қайси дур ул, дуржи вафо гавҳари,
Қайси гуҳар, буржи ҳаё ахтари.
Ахтаридин меҳрга фархундалик,
Бадру ҳилол айлаб анга бандалик /36-бет/.*

Зукко инсонлар бировни улуғлаш учун бошқаларни камситиш йўлини хуш кўрмайдилар. Ҳар кимнинг ўзига яраша тошу тарозу, муносиб сўз ва ташбеҳ топадилар. Алишер Навоий ўшандай улуғлар жумласига мансуб. Улуғ шоирнинг Рисолатпаноҳга эътиқоди бениҳоя баланд. Унинг Одам алайҳис-саломга бўлган сидқу садоқати ҳам ундан кам эмас. Вазият мураккаб. Тарозу шайинини тенг тутмоқ, ҳар иккала расул қадр-қимматига мувофиқ тушадиган сўз ва ташбеҳлар топмоқ ғоят мушкул. Алишер Навоий оғир йўлни танлайди, изланади. Ғайбул-иноят қудратини ишга солади ва муваффақият қозонади. Одам Ато – садаф, ундан орқилиш ярамайди. Чунки, гавҳарларнинг дояси ўша садаф. Минглаб гавҳарлар унинг паноҳида макон тутаяди. Одам Ато ана ўшандай баракатли, хайру саховатли ноёб мўъжиза. Яъни садафларнинг садафи. Рисолатпаноҳ – ундан бунёдга келган минг дурдан бири. Бироқ биргина дурнинг қиймати минглаб садафларга тенг ёхуд олий навли гавҳар. Шунинг учун улуғ шоир “дурри ятим”, “гавҳари якто” ибораларига суянади. Масала равшан.

Одам Ато ҳам, Муҳаммад алайҳис-салом ҳам улуғ даргоҳнинг мағфиратига мушарраф буюк зотлардир. Топиб ишлатилган ўхшатишлар, муддаони қабарик рўёбга чиқариш учун қўл келган тазод, нафис лутфу қочиримлар шаклу мазмун мувозанатини таъмин этган...

Улуғ шоир бадий лавҳаларни теран далиллашда давом этади. Ўқувчилар қалбида шубҳа туғдирмаслик учун йўл ахтаради. Ҳаётий, табиий, самовий жараёнлар узра ҳаёлан парвоз қилади. Унинг ўткир нигоҳи самода макон топган Парвардигори олам даргоҳида қўним топади. Вазиятнинг бошқача тус олиши мумкин эмас эди. Сабаби аён, Одам Ато ҳам, Муҳаммад алайҳис-салом ҳам бутун оламлар подшоҳи Аллоҳ иноятининг маҳсулидир. Ана шу ақида улуғ шоирга таскин беради. У сўз жиловини самога тортади. Шеърӣ парчада қўлланилган “бурж”, “ахтар”, “бадр”, “ҳилол” каби сўзлар кўндаланг турган муддао фойдасига хизмат қилади. Бурж арабча сўз бўлиб, “қалъа деворининг чўққиси, минора, осмоннинг ўн икки буржи” каби маънолари бор. “Ғиёсул-луғот”да “буржи обӣй /саратон, ақраб, ҳут/, буржи хокий /савр, сунбула, жадӣй/, буржи бодӣй /жавзо, мезон, далв/, буржи оташӣй, /ҳамал, асад, қавс/” сингари талқинлари ҳам берилади¹. Алишер Навоӣй мисраларида бу сўзнинг осмонга тегишли маъноси тўғри келади. Бурждан кейин келган “ахтар” /юлдуз/ калимаси ҳам мазмун риштасини самога боғлаш учун қўл келади. Бадр /ўн тўрт кечалик тўлишган ой, тўлин ой/ ва ҳилол /янги кўринган ой, уч кунлик ой/ эса фикрни яна бир карра тасдиқлайди. Улуғ шоир ўз қаҳрамонлари табиатига хос фазилатларни ошкор этишда ҳам маҳорат кўрсатади. Вафо ва ҳаё – инсондаги энг олий неъмат. Муҳаммад алайҳис-салом бу масалада ҳам Аллоҳ иноятига муяссар бўлган зотдир. Алишер Навоӣй сўзларни танлаш ва уларнинг имкониятларидан ўринли фойдаланишда тенгсиз санъаткор. Улуғ шоирдаги ўша ноёб жило таҳлил этаётганимиз мисраларда ҳам намоён бўлади. Дур ҳақидаги ҳиссиётли иборалардан кейин “дуржи вафо гавҳари” бирикмаси келган. Мазкур, парчадаги “дурж” сўзи эътиборни тортади. Унинг “қийматли тошлар солинадиган безакли халтача, ҳамён” каби ўз маъноси бор. Шунингдек, “дурж” мажозӣй мазмунга ҳам эга. Мажозан “кўнгил ва оғиз”ни англатади. Модомики, гавҳар ҳақида гап кетар экан, мисрада оддий ҳамённи қўллаш ноўрин бўлур эди. Иккинчидан, вафонинг ватани кўнгил, изҳор қилиниш жойи эса оғиздир. Кўринадики, улуғ шоир биргина сўзни топиб қўллаш орқали бир неча нишонни мўлжалга олган ва ғалаба қозонган. Ахтар ва ҳаё хусусида ҳам фақат ижобӣй гап айтиш мумкин. Жаноби Расулуллоҳдаги ҳаё ва меҳр шу қадар у зоти мукаррамни безаганки, бу инсонӣй нур қаршисида нафақат юлдуз, балки ҳилолу бадр ҳам лол қолишган! Иккинчи наътда жаноби Расулуллоҳ пайғамбарлик фаолиятининг дастлабки босқичида кечган қийинчиликларга доир айрим ишоралар кўзга ташланади.

*Қуфр бийик тоғиға солиб шикаст,
Ерга бўлуб паст буту бутпараст.
Маккада дин аҳлига мукнат бўлуб,
Ўззи ила лотқа узлат бўлуб.
Мухталиф аҳвол ўлуб аҳли қурайш,
Баъзи ўлуб ғамзада, баъзида айш /35–36-бетлар/.*

Инсоният тафаккури тарихидан маълум, ҳеч бир илмӣй, динӣй, тасаввуфӣй қараш ёхуд таълимот замон аҳли томонидан мўътадил қабул қилинган эмас. Уларга ҳайрихоҳ ва муҳолиф гуруҳлар бўлишган. Худди шундай зиддиятли жараённи ислом таълимоти ҳам бошидан кечирди. Жоҳилият даврида Маккада кўп эътиқодлилик, жумладан, бутпарастлик

¹ Муҳаммад Ғиёсуддин. Ғиёсул-луғот. Чилди I, нашриёти “Адиб”, Душанбе – 1987, сах. 130.

амал қилган. Куфр йўлини /кофирлик, исломни танимаслик/ нафақат бутпарастлар, бошқа қабилалар аҳли, балки, Рисблатпаноҳ мансуб бўлган қурайшийлардан баъзилари ҳам тўтдилар. Мисраларда ана ўша тарихий ҳақиқатга ишора қилинаётир. Лот ва ўзз жоҳилият босқичида араб қабилалари сиғинган бутларнинг номи ҳисобланади. Шеърини парчада адолат тантанасига урғу берилади. Зулмат қанчалик қуюқ бўлса, унинг бағрини чок-чок этган нур шу қадар қудратли шуъла сочади. Айни ҳаётини ҳақиқат жаноби Расулulloҳнинг исломни тарғиб этишдаги фаолияти мисолида қатъий тасдиғини топди. Дин тарихидан чуқур хабардор улуғ шоир ана ўша ҳужжатларга така қилади. Унинг “ахтар тулуғи”га урғу беришини икки жиҳатдан шарҳлаш мумкин. Биринчидан, Алишер Навоий табиий фанлар ва ҳодисаларни чуқур билган. Иккинчидан, “аввалғи наът”да таъкид этилган нури муҳаммадий талқини ушбу бобда ҳам “ўтиндан чиққан”и йўқ. Улуғ шоир ўрни-ўрни билан унга мурожаат қилиб туради.

“Ҳайратул-аброр”даги “учинчи наът” ҳам нур тасвири билан очилади. Илоҳий нур тажаллийси бугунга қадар ислом ва Муҳаммад алайҳис-саломни тарк этмаганидек, Алишер Навоийнинг дилбар асарларини ҳам шуълалантириб келади. Нурга сиғинган, нурни куйлаган, нур ва унинг абад-ул-абад боқий манбаини юксак тутган улуғ зотнинг мангу оромгоҳи ҳам ҳамиша пурнур бўлғусидир. Ҳиссиётга чек қўйиб, мавзуга қайтайлик. Қуёш – олам ҳарорати ва ёғдусининг манбаи. Аммо унинг шуъласи ёнида ҳамиша соя яшайди. Нури муҳаммадий ундан фарқ қилади. Бу тиниқ ва ўткир ёғду учун тўсиқ йўқ. Айтганларимиз “учинчи наът” тўрт сатрлик мусажжаҳ сарлавҳасидан бир шингил, холос. Тан олиш лозим, улуғ шоир сиқик ва теран мушоҳада юритиш санъатини сарлавҳадаёқ намоиш қила олган. Бобдаги барча тасвир нур билан йўғрилган. Нур манбаи сифатида шамъ, қуёш – меҳр. Рисолатпаноҳнинг чехраси қаламга олинади. Ана шу тимсол мисралараро вобасталик, мазмуний алоқадорликни вужудга келтиради.

*Эй шараф авжида юзунг шамъи меҳр,
Соядек ул шамъга нилий сипеҳр...
Меҳрки чехрангдин анга нурдур,
Теграсидин сояси маҳжурдур.
Сенки юз онча санга ҳақ берди нур,
Тенг йўқ агар соядин ўлсанг нуфур /37–38-бетлар/.*

Улуғ шоирнинг Муҳаммад Мустафога ихлос ва эътиқоди сарҳад билмайди. Ана ўша тизгинсиз меҳру муҳаббат ижодкор қалби орқали унинг ҳароратли мисраларига кўчган. Шунинг учун ҳам Алишер Навоий жаноби Расулulloҳни еру кўкка ишонмайди, унинг муборак исми шарифига гард қўнишини истамайди. Шундан бўлса керак, улуғ шоир Рисолатпаноҳнинг умр йўлида содир бўлган айрим кўнгилсиз лавҳалардан ҳам ижобий туйғуларни акс этишда бир восита сифатида фойдаланади. Аллоҳнинг назарига тушган, унинг беҳад нуридан баҳраманд бўлган инсон ҳеч қачон завол кўрмайди. Ҳар гал ва ҳамма ерда уни зафар ва истиқбол қаршилайди. Ана шундан қатъий ишонч улуғ шоирнинг покиза қалбида устивор ўрнашган. Шундан бўлса керак, у жаноби Расулulloҳ ҳақида илҳом ва комил ишонч билан мулоҳаза юритади. Рисолатпаноҳ таржимаи ҳоли ҳақида баҳо юритувчи барча манбалар ул зоти бокарамнинг ёзув-чизувдан бебаҳра қолганлигини таъкидлашади. Алишер Навоий ҳам “учинчи наът”да шу фикрни афсус ва надомат ила эслайди:

*Зотинг эди жавҳари улвий нажд,
Тутмади ер сояси бирла савод.*

*Қайда савод этгали чеккай рақам,
Қолди чу маҳрум илигингдин қалам /38-бет/.*

Таъкидлаш зарур, бутун боб давомида бир-бирига қарама-қарши икки тимсол – нур ва соя мисралар узра кезишда давом этади. Айни ҳолат тазод санъати имкониятларидан кенг фойдаланиш учун шароит ҳозирлайди. Муҳими, улуғ шоир жаноби Расулуллоҳни соядан муҳофаза қилади. Ўз нуқтаи назарини далиллаш учун ногаҳоний ҳолат ва лавҳалар топади. Ўқувчиларни қаноатлантирувчи бадий манзаралар яратади. Юқорида кўчирганимиз парчада ҳам навоиёна топқирлик кўринади. Ёш Муҳаммаднинг саводхонликдан маҳрум қолиши – соялар туфайлидир. Улар эса узрли ва аён: Етимлик изтироблари, ёш гўдак тарбиясининг қўлдан қўлга ўтиши... Булар қаторида азал котибларининг ёзмишлари ҳам бор, албатта. Улар қодир Эгамнинг иродаси туфайли шундай кемтикликни Муҳаммад алайҳис-салом тақдирига битиб қўймишлар... Фикримизча, масаланинг бундай тус олиши тасодифий эмасдай кўринади. Расуллика саводсиз бир инсоннинг танланиши, Аллоҳ томонидан юборилган илоҳий китоб – “Қуръон”га бўлган ишончсизликнинг олдини олиш учун кўрилган бир чорадай туюлади. Қуръони каримдаги қатор сураларда келган илоҳий жумлалар шундай фикрга келиш асосини беради. “Аъроф” сурасининг 156–158-ояти карималарида охириги пайғамбарнинг уммий /саводсиз/ эканлиги қайта-қайта таъкидланади. “... Бас, Аллоҳга ва Унинг элчисига – Аллоҳ ва Унинг сўзларига ишонадиган уммий пайғамбарга иймон келтирингиз ва унга эргашингиз – шояд ҳидоят топурсиз, /Ўша китоб, 111–112-бетлар/. “Қуръон”нинг “Бақара”, “Оли имрон”, “Нисо”, “Ҳижр”, “Ал-Исро”, “Вас-сафот”, “Зухруф” каби сураларида шу илоҳий китобнинг нозил бўлишига доир ғоят ибратли мулоҳазалар баён этилган. Жумладан, “Юнус” сурасининг 37–38-ояти карималарида ўқиймиз: “Ушбуки, у бутун оламлар Парвадигори томонидан келган... муфассал китобдир. Ёки /Уни /Муҳаммад/ тўқиб чиқарган”, дейдиларми?! Айтинг /Эй Муҳаммад/ “У ҳолда агар ростгўй бўлсангизлар, Аллоҳдан ўзга кучингиз етган барча бутларни /ёрдамга/ чорлаб шу /“Қуръон”/га ўхшаш биргина сура келтиринглар!” /Ўша китоб, 140-бет/. Шубҳасиз, бундай ишончли далиллар Алишер Навоий учун таянч манба вазифасини ўтаган. Аллоҳ каломини умматларга етказишдай олий шараф Муҳаммад алайҳис-саломга насиб этди. Масаланинг ана шу жиҳатини улуғ шоир камоли эҳтиром ила қаламга олади.

*... Итса қалам қайда ғам ўлди санга,
Чунки жаҳон якқалам ўлди санга.
Хаттингга бош қўйди Ажам то Араб,
Тутмасанг илгингга қалам не ажаб.
Ўлмади илгингни чу нолон қалам,
Мотамий айлабтур они бу алам /39-бет/.*

Мазкур сатрлар ғоявий мазмунининг қай томонга оғишидан қатъий назар, улар аввало юксак санъат асари сифатида диққатни жалб этади. Алишер Навоий соҳир қаламининг мўъжизаси уларда намоён. Жаноб Расулуллоҳнинг уммийлигини улуғ шоир ўта нозик ўровларда беради. “Итса қалам” айни ўша вазифани адо этмоқда. Ибора мисрада ўз маъносида /қаламнинг йўқолиши /эмас, мажозий мазмунни /саводнинг йўқлиги/ ифодалаб келаётир. “Якқалам ўлди”, “хатингга бош қўйди”, “нолон қалам” каби иборалар ҳам рамзий – кўчма мазмунни акс эттириши билан диққатни жалб этади. Якқалам ўлмоқ – бирлашмоқ, ягона мақсад сари интилмоқдир. Улуғ шоир мисрасида ҳам айни ибора шу маъноларни ташийди. Алишер Навоий қўллаган муболаға пуч эмас. Унинг мулоҳазалари

мустаҳкам илдизларга эга. Муҳаммад алайҳис-салом асослаган ислом таълимотининг эллар ва элатлараро ёйилиб, эътироф этилиши улуғ шоир учун кучли дастакдир. Мисрада Ажам ва Араб жуғрофий номларига ишора кетади. Шу икки жой номи ҳам умумлаштирувчилик хусусиятига эга. Араб – бутун араб давлатларини англатса, Ажам фақат Эронни эмас, араблар заминидан ўзга ҳудудлар ўша ном билан тилга олинган. Ажам ҳақидаги ишора бугунги Марказий Осиёга ҳам тегишли дейилса, асло хато бўлмайди. “Нолон қалам”ни “ўпмади илгингни” ибораси тўлдиради. Тўғрироғи, аниқлик киритади. Мазкур тагдор ибораларни “сен/Муҳаммад Мустафо/ қўлингга ушламаганинг учун ҳам қалам армонда” тарзида жўнлаштириб айтиш мумкин. Айтилганларнинг йиғиндиси – жаноби Расулulloҳ уммийликда фоний оламни тарк қилдилар демакдир. Кўринадикки, оддий бир ҳаётий ҳақиқатни бадий либосда ифодалаш муаллифдан нақадар катта масъулият, топқирлик ва маҳорат талаб қилаётир. Бобда сўзни ёзувда акс эттирувчи ҳарфларни ҳар томонлама шарҳлаш санъатига ҳам урғу берилади. Бунинг учун исломий эътиқодга зид турган ашёларнинг номи танланади. Юқорида кўриб ўтганимиздек, жоҳилият даврида Маккада санамларга /бутлар/ сиғиниш авжида эди. Ўша санамлар ўз номига эга бўлган. Шулардан бири “Лот” аталган экан...

*Зулмати қуфр улки бўлуб жамъ анга,
 Ҳар “алиф” исломинг аро шамъ анга.
 Барча милалға чу юруб ҳимматинг,
 “Лом”ила “те”дин лат уруб миллатинг.
 Лотки андин эди динға бало,
 Сен ушотиб поясини бўлди ло /39-бет/.*

Парчада ҳарфларни ўйнатиш санъатидан ташқари, ийҳом ҳам қўлланган. “Ислом” сўзида “алиф” ва “лом” ҳарфлари бор. Худди шу белгилар “лот”да ҳам иштирок этади. Аввало ана ўша ҳодисага ишора қилинаётир. Яна “лом” ва “те” милал – миллат сўзида ҳам келади. Милалнинг иккинчи шарҳи “динлар, мазҳаблар”дир. Масаланинг бу жиҳатига аниқлик киритган шоир ўзи назарда тутган ўхшатиш ва ўхшатишларни шарҳлашда давом этади. “Алиф” – чизикдан юқорида тикка қилиб ёзилади, ўша кўринишда бу белги анча салобат пайдо қилади. Шундан бўлса керак, маъшуқа қоматига нисбат берилади. Шунингдек, у шамни ҳам эслатади. Алишер Навоий кўчирганимиз парчада иккинчи маънога урғу берган. Байтда тазод санъати ҳам бор. Лот – қуфр манбаи. Қуфр эса жоҳилият ва зулмот манбаидир. “Алиф” шамъ – ёруғлик тимсоли. Мушоҳада доираси кенгайиб боради. Бутпарастлик ва ислом қарама-қарши қўйилади. Лотнинг қуфри, зулмати бағрини ислом шуъласи /шамъ – алиф/нурафшон этади. “Лом” ва “те” ҳарфларининг шаклий ифодасида эгилиш аломати бор. Улуғ шоир ана шу “кичкина” далилни ҳам эътибордан қочирмайди. Ундан катта фалсафий умумлашма чиқаради. Бунинг учун “милал” сўзининг кўп маъно англатиш хоссаси ёрдамга келади. Муҳаммад алайҳис-саломнинг ҳиммати туфайли сочилган ислом нури миллат нуфузини оширди. Иккинчидан, шу миллат ичида амал қилиб келган жоҳилиятга – бутпарастликка зарба /лат уриб/ берди. Оқибатда Араб “якқалам бўлди”. Охирги байтда ана шу фикр янада мустаҳкамланади. Улуғ шоир далиллаш санъатининг нозик намуналарини кўрсатади. Лотлар – дин бошига ёғилган бало тошлари. Бироқ жаноби Расулulloҳ уларнинг поясини ушотиб ташлашга муваффақ бўлди. Байтда “бало” ва “ло” сўзлари қофиядош бўлиб келган. Юзаки қараганда, бу иш ночорликдан қилингандай кўринади. Улуғ шоир танг аҳволга тушган пайтлар бўлган, аммо чандон кўп эмас. Таҳлил этилаётган байтда эса мушкilot ҳақида ўйлаш мутлақо ноўриндир. “Ло”нинг юклама

вазифасидаги “ку”, “да” маъносидан ташқари изоҳлари ҳам бор. Арабий бу сўз “йўқ, эмас” инкор мазмунини англатади. Масала равшан, исломий нур шарофати билан бутпарастлик таг-томири билан йўқ бўлиб кетди...

“Тўртинчи наът” учинчининг мантиқий давоми. Бунда Рисолатпаноҳ расуллик фаолиятининг энг гавжум босқичига доир лавҳалар қаламга олинади. Улуғ шоир Муҳаммад алайҳис-салом ҳақида гапиришнинг таянч нуқталари бўлиши лозимлигини юракдан ҳис қилган. Ёшлик йилларидаёқ ёд олгани ва ҳамиша йўлчи юлдуздек умр чорраҳаларини нурафшон этиб келаётган Қуръони карим шаҳодатига таянади. Олдинги наътларда бўлгани каби бу бобда ҳам илоҳий китобнинг нури мисраларга ранг ва ҳарорат бахш этади. Алишер Навоийнинг бу борадаги саъй ҳаракати “Тўртинчи наът” дастлабки мисраларида яққол назарга ташланади.

*Эй нафасинг мояи эъжоз ўлуб,
Рухи қудус нутқунгга ҳамроз ўлуб /40-бет/.*

Такрор айтиш зарар қилмайди, улуғ шоирнинг маҳорати сўз танлаш жараёнидаёқ ёрқин сезилади. Гап дин тарихи, жаноби Расулulloҳ хусусида кетар экан, сўзлар ҳам ўша оҳанг ва маънога мос тушиши шарт. Бунга диққат қилмаслик, ширин чойга туз сепиш билан баробар. Шакарга шир /сут/ ярашади. Бири иккинчисини очади, маззасига мазза қўшилади. Алишер Навоийга кейинги усул маъқул. Унинг ўшандай уринишини келтирганимиз байтда кўриш мумкин. Мисралардаги сўзлар ўзаро мазмунан боғланган. Таносубсиз сатрнинг оҳори бўлмайди. Масалан, биринчи сатрдаги “эъжоз” моҳиятни очишда калит хизматини адо этади. Иккинчидан, мазмун риштасини расулга боғлайди. “Эъжоз” /аъжоз/ кўп маъноли сўз. Унинг “орқа, думба; кимнидир ожиз қилиш” каби маънолари бор. “Ғиёсул-луғот”да шарҳ янада ривожлантирилади. Муҳаммад Ғиёсуддин юқоридагиларга илова қилиб ёзади: “... Харқи одате, ки аз наби зоҳир шавад, чаро ки кофирон аз дидани он очиз мегардиданд” /ҳайратлантирувчи, шарму ҳаё уйғотувчи одатларким, набийларда кўринади ва ундан кофирлар уялиб, ожиз бўлиб қоладилар/. Аён бўлаётирки, Алишер Навоийнинг мўлжали нишонга теккан. Муҳаммад алайҳис-саломнинг ҳар бир нафаси, хатту ҳаракати ибрат мактаби. Нобакор мушриклар улардан ҳайратга тушиб, ожиз бўлиб қоладилар. Байтнинг иккинчи мисраси ўша мазмунни тўлдиради. Сатрдаги ишоралар жаноби Расулulloҳдаги улуғлик манбаини бутун оламлар Парвардигорига улайди. Маълумки, Рисолатпаноҳга Аллоҳ инояти ва ваҳийлари восита орқали етиб турган. Бундай шарафли вазифани “Рухул-қудс”, “руҳул-амин” унвонлари билан машҳур фаришта Жабраил /баъзан Жибрил ҳам ёзилади/ адо этган. Бухақда “Шуаро” сурасининг 193–199-оят карималарида ўқиймиз. “/Эй Муҳаммад/, сиз /охират азобидан/ огоҳлантирувчилардан бўлишингиз учун қалбингизга уни /яъни, “Қуръон”ни/ Рухул-амин – Жаброил очиқ-равшан арабий тил билан нозил қилди... Агар Биз /“Қуръон”ни/ азамлардан, яъни араб бўлмаган кишилардан/ бирига нозил қилсак, бас, у /“Қуръон”ни/ уларга /кофирларга/ ўқиб берса, унга ҳам /баробар/ иймон келтирувчи бўлмас эдилар” /ўша китоб, 268-бет/. Мазкур илоҳий жумлалар Алишер Навоий учун таянч манба бўлиб хизмат қилган. Шунинг учун жаноби Рисолатпаноҳ тилининг бурролиги, нутқининг равон ва жозиблиги ўша фариштага алоқаманд тарзда талқин қилинмоқда. Сўз, нутқ ва жаноби Расулulloҳ буюклиги мавзулари ёнма-ён давом этади. Улуғ шоир ҳар гал хаёлга келмаган нозик лавҳалар, уларни бадий талқин этишда нафислик ва топқирлик кўрсатади. Муҳаммад алайҳис-саломнинг “Қуръон”да акс топган қиссаларини назардан қочирмайди. Ўшалар заминиде жажжи шеърӣ ҳикоялар бунёд қилади. Айтилганлар қуйидаги парчада ёрқин намоён бўлади:

*Амри этиб нахл қадин хуш хиром,
Ўйлаки қилғай бути саркаш хиром.
Хасмидин ўлғонда анга парда ғор,
Оғзида ўргамчи бўлуб пардадор.
Айламасун деб ел ила парда сайр,
Байзасидин тугма тақиб анда тайр.
Пардаси жон риштасидин тор ўлуб,
Тугмалари гавҳари шаҳвор ўлуб.
Қўйди чу ул дом ила ул дона ғор,
Қўрки не давлат қўшин этти шикор.
Ғорда ёри била ул тез хуш,
Тоғ ичида ўйлаки олтун-кумуш /42–43-бетлар/.*

Шеърӣ парча мағзини тўғри ва теран тушунмоқ учун таянч манбадан хабардор бўлмоқ шарт. Акс ҳолда муроднинг ҳосил бўлиши амри маҳолдир. Ана шундай илинж билан Қуръони каримни варақлаймиз. “Тавба” сурасининг 40-ояти каримасида ўқиймиз: “Агар сизлар унга /яъни пайғамбарга/ ёрдам қилмасангиз /Аллоҳнинг ўзи унга ёрдам қилур/. Уни кофирлар икки кишининг бири бўлган ҳолида /яъни, бир ҳамроҳи билан Маккадан/ ҳайдаб чиқарганларида, унга Аллоҳ ёрдам берди-ку. Ўшандан икковлон ғорда бўлган пайтларида ҳамроҳига: “Ғамгин бўлма, шубҳасиз, Аллоҳ биз билан биргадир”, дер экан, Аллоҳ унинг устига хотиржамлик туширди ва уни сизлар кўрмаган лашкарлар /яъни, фаришталар/ билан қўллаб-қувватлади ҳамда кофир бўлган кимсаларнинг сўзларини тубан қилиб қўйди. Аллоҳнинг сўзигина юксак сўздир. Аллоҳ қудратли, ҳикматлидир” /Ўша китоб, 127-бет/. Шеърӣ парчадаги тугуннинг ечимлари илоҳий жумлаларда кўзга ташланади. Иккинчидан, шу ояти кариманинг улуғ шоир бадий мушоҳадалари учун асос бўлганлигига ҳеч қандай шубҳа қолдирмайди. Қуръони каримни ўзбекчалаштирган Алоуддин Мансур кўчирганимиз парчадан кейин берган батафсил изоҳида яна бир қатор тафсилотларни келтирадики, улар масалага анча ойдинлик киритишга хизмат қилади. Ислом тарихидан аён Муҳаммад алайҳис-саломга янги эътиқодни сингдириш осон кўчмаган. Жоҳилият ва ислом ўртасида кескин кураш ва жиҳодлар бўлиб ўтган. Ҳатто хошимийлар авлодининг ўзи хайрихоҳ ва душман гуруҳларга бўлинган. Жаноби Расулуллоҳга пайғамбарлик фаолиятининг қизғин палласида Маккани тарк этишга тўғри келди. Чунки мушриклар тазйиқи кучайди. Расул жонига қасд қилиш учун уринишлар авжига чиқди. Ана шундай бир вазиятда Маккани Махфӣ тарк этишга тўғри келди. Жаноби Расулуллоҳ халифалари Абу Бакр Сиддиқ билан йўлга чиққанларида мушриклар ҳужуми хавфи уларни таҳликага солиб қўйди. Улар Макка яқинидаги бир ғорга яширинадилар. Изқувар билан йўлга чиққан мушриклар ғор оғзига келиб изни йўқотадилар. Ғорга киришга журъат этолмайдилар ва шубҳа ҳам қилмайдилар. Чунки ғор оғзини ўргимчак ўз тўри билан ёпган, унинг ўртасида кабутар ин ва унда тухум ҳам қўйишга улгурган эди. Буларнинг барчаси Аллоҳ марҳаматининг натижасидир. Ана шу гаплар юқоридаги сатрлар учун ғоявий асос бўлиб хизмат қилган. Алишер Навоӣ бор гапни айнан такрорлади, десак тўғри бўлмайди. Улуғ шоир мавжуд лавҳаларни сайқаллади, бадий сўз санъатининг тақозо ва талабларига риоя қилгани ҳолда, уларга ярашиқли “либос” кийдирди. Ўқувчини завқлантирувчи ташбеҳлар топди. Жаноби Расулуллоҳ қадду қомати хушбичим ниҳолчани эслатади. Ўрни келганда, муболағга зўр берган улуғ шоир, вазият талабига кўра кичрайтириш санъатига ҳам таянади. Ўргимчакнинг тортган тўри – парда, кабутар ин ва тухуми уни шамол тажовузидан ҳимоя қилувчи – тугма. Бироқ оддий матодан ясалган тугма эмас. Олий навли гавҳардан бунёд этилган. Парчада нозик

қочиримлар мавжуд. Буюк одамларнинг пойи қадами теккани учун у манзил ҳашамли қаср тусини олди. Алишер Навоий бу гапни очиқ айтаётгани йўқ. Унинг нозик ишоралари шундай якунга келиш ҳуқуқини беради. “Жон ришталари”дан тўқилган парда ва уни тутиб турувчи “шаҳвор гавҳар”дан ясалган тугмалар фақирона кулбаларга ярашмайди, албатта. Мана шундай фавқулодда буёқлар фақат кўчирилган парчада эмас, балки бутун наът номида ҳам кузатилади. Тазод санъатига бу бобда ҳам урғу берган шоир ислом тарихига доир лавҳаларни бадий ифодалашда давом этади. Эзгулик ва ёвузлик ёнма-ён келади. Улуғ шоир мавҳум фикрлашдан сақланади. Муқаддас илоҳий китобда аксини топган воқеалар ва шахслар тақдирини қаламга олади. Таянч услуби – теран таҳлиллаш санъатига содиқ қолади. Мана, айрим мисоллар:

*...Ким ики тандин бирин эт тожвар,
Бири Абуҷаҳлу бириси Умар.
Қисмати аввалгининг ўлди азоб,
Бўлди икинчида дуо мустажоб /43-бет/.*

Бирини азоб қаршилаган, иккинчисининг дуоси мустажоб /ижобат/ бўлган бу тарихий шахслар ким? Уларнинг ислом тарихида белгили ўринлари борми? Яна шу йўналишдаги саволларни давом қилиш мумкин. Муҳими, мисраларда тилга олинганлар тарихий шахслар ва уларнинг динни тарғиб этиш борасида яхши ва ёмон таъсирлари бор. Улуғ шоир масаланинг ана шундай икки қутбини диққат марказида тутгани учун ҳам барча наътларда тазод санъатининг етакчилиги таъмин қилинган. Ўртага қўйилган мавзунинг илдизлари эса “Қуръон”дан озиқланади. “Қамар” сурасининг иккинчи ояти каримаси Алишер Навоий учун ишончли ҳужжат вазифасини ўтаган. Унда ўқиймиз: “Агар улар /Қурайш кофирлари/ Муҳаммад алайҳис-саломнинг ҳақ пайғамбар эканликларида далолат қиладиган бирон оят – мўъжиза кўрсалар ҳам /у пайғамбарга иймон келтириш ўрнига/ юз ўғирурлар ва “ҳар доимги сеҳр-ку!” дерлар” /Ўша китоб, 407-бет/.

Ислом тарихига доир ишларда жаноби Расулуллоҳ дин тарқатиш жараёнида беҳад азият чекканликлари қайд этилади. Таассуфли жиҳати шундаки, бундай жафолар қурайш аҳли – Рисолатпаноҳнинг ўз қавми ичидаги кишилар томонидан содир қилинган. Муҳаммад Ҳусайни Ҳайкалнинг /Зиндагонии Муҳаммад. 150–160-бетлар/ шаҳодат беришига қараганда, бундай номақбул ҳаракатлар бошида пайғамбарнинг катта амакиси турган. Асли номи Абд ал-Узза бўлган бу кимса ислом тарихида Абу Лаҳаб /Дўзах ўтининг отаси/ лақаби билан эсланади. Абу Лаҳабнинг Исломга қарши ҳаракатларига Абу Суфъён шериклик қилган. Абу Лаҳаб ўз маслакдошининг қизига уйланган. Отасининг қизи бўлган Умми Жамол ҳам Муҳаммад алайҳис-саломнинг ашаддий мухолифларидан эди. “Масад” сурасининг биринчи ва учинчи ояти карималари ана ўша нобакор эр-хотинларнинг ножўя хатти-ҳаракатларидан сўнг нозил бўлган. Юқорида кўчирганимиз илоҳий жумлани шарҳлаган мутаржим Алоуддин Мансур Абу Лаҳабнинг қилмишлари ҳақида анча кенг маълумот беради. Шундай бафуржа талқинни “Масад” сураси биринчи ва учинчи илоҳий жумлаларидан кейин ҳам /Ўша китоб, 529-бет/ учратамиз”. Муҳаммад Ҳусайни Ҳайкал Умми Жамол ҳақида фикр юритиб, унинг эрини эслайди ва у шахсни Абу Жаҳл /жоҳил ва нодонларнинг отаси/ тарзида тилга олади. Абд-ал-Узза исломга доир манбаларда “Абу Лаҳаб”, “Абу Жаҳл” лақаблари билан тилга олинган кўринади. Мазкур лақаблар мазмунининг жўрлиги ҳам шундай хулосага келиш имконини ҳозирлайди. Жоҳил ва нодон кимсанинг дўзахий бўлиши табиийдир. Байтда тилга олинган иккинчи буюк инсон – Умар Ибн Хаттоб /634–644 йилларда халифалик қилган/ бўлиб, жаноби Расулуллоҳнинг яқин

сафдоши ва иккинчи халифадир. Бобда Каломуллоҳнинг нозил бўлиши, “шери худо” унвони билан сийланган Ҳазрати Алига доир қизиқарли лавҳалар ҳам маҳорат билан куйланади.

“Бешинчи наът” олдингиларнинг мантиқий давоми бўлиш билан бирга ўз муҳокама мавзуга ҳам эга. Бу саҳифалардаги барча тафсилотлар самога боғланади. Масаланинг бундай тус олиши тасодифий эмас, албатта. Алишер Навоий “Бешинчи наът”да Муҳаммад алайҳис-салом ҳаётининг энг нурли саҳифаларидан бири – Меърож кечаси хусусида бадий мушоҳада юритади. Меърож – шоти, нарвон ва юқорига кўтарилиш маъноларини англатади. Бу ўринда сўзнинг иккинчи шарҳи тўғри келади. Алишер Навоий меърож кечасининг бадий талқинига бир кеча марта мурожаат қилади. Масалан, “Лайли ва Мажнун” достонида ҳам шу мавзуга бир махсус боб бағишланади. Бобдан бобга кўчувчи лавҳа ва ташбеҳлар учрашини инкор қилиш тўғри эмас. Бироқ улуғ шоир имкони борича уларни чеклаш, олдини олишга уринади. Ўхшаш жиҳатларнинг изоҳи шундаки, Меърож билан алоқадор тафсилотларнинг бош манбаи “Қуръон” ва ҳадиси шариф ҳисобланади. Талқинни сайқаллаш, жилолантириш мумкин. Аммо Парвардигори олам ва унинг расулига тегишли мулоқот ҳамда воқеаларга нимадир қўшишни ақлга сиғдириб бўлмайди, албатта. Айтганларимизга қаноат ҳосил қилиш учун таянч манбага мурожаат қилайлик. Қуръони каримнинг “Ал-исро” сурасининг биринчи ояти каримасида ёзилади: “/Аллоҳ/ бир кеча ўз бандаси /Муҳаммад/ни – унга оят – муъжизаларимиздан кўрсатиш учун /Маккадаги/ Масжид ал-Ҳаромдан /Қуддусдаги/ Биз атрофини баракотли қилиб қўйган Масжид ал-Ақсога сайр қилдирган /барча айбу нуқсондан/ пок зотдир. Дарҳақиқат, У эшитувчи, кўргувчи зотдир /Ўша китоб, 195-бет/. Мазкур улкан маънавий хазинани ўзбекчалаштирган Алоуддин Мансур оятдан кейин батафсил шарҳ беради. Ёзилишича, Мадина ҳижратидан бир йил илгари мазкур воқеа содир бўлган экан. Кечалардан бирида жаноби Расулуллоҳ Масжид ал-Ҳаромда эканларида ҳузурларига Жабраил Буроқ оти билан келиб, у кишини олиб кетади. Қуддусда, Масжид ал-Ақсода икки раккат намози нафл адо этилгач, самога, еттинчи осмонга кўтариладилар. “Қасас-ул-анбиё”да қайд этилишича, йўлда жаннат дўзах манзаралари жаноби Рисолатпаноҳ кўз ўнгидан бир-бир кечади. Аллоҳхузуридаги мулоқотда ҳар бир мўъмин учун бир кеча-кундузда беш вақт намоз фарз қилинди. Хуллас, кейинги давр уламо ва муҳаддислари Меърож билан алоқаманд жараёнларни такомиллаштириб борганлар. Ана ўша лавҳалар Алишер Навоий илҳомини жўшдирган манба ҳисобланади. “Ҳайратул-аброр” бешинчи наъти зулмат чодирини ёйган кеча тасвири билан очилади. Айтиш жоиз, улуғ шоир мисралар рангини қуюқлаштиришга жиддий эътибор беради. Юз айтгандан, бир кўрган афзал демишлар машойихлар. Шу пандга амал қилайлик.

*Бир кеча зулматқа қолиб коинот,
Меҳр ниҳон ўйлаки айнул-ҳаёт.
Гарчики ул чашми назардин қочиб
Хизр кўк узра қатаротин сочиб /44-бет/.*

Парчада одатий жумла учрамайди. Улуғ шоир ҳиссиёт ва ҳаёлга эрк беради. Гўзал бадий манзаралар яратади. Меҳр – Қуёшнинг ботиши, туннинг туғилишига доядир. Ана шу муттасил такрорланувчи табиий ҳодисани Алишер Навоий коинотнинг зулматга гирифтор бўлиши тарзида тақдим этади. Туннинг чиройини самовий сайёралар – ой ва юлдузлар очади. Улуғ шоирнинг бадий тафаккурида биз унинг ўзгача жилода товланишини кўрамиз. Зулмат ва Хизр эгизак тушунчалар. Искандар ва Хизр ўша зулмат қаъридан оби ҳайвон – боқийлик сувини излашди. Ривоятга кўра, уни қўлга киритиш Хизрга насиб этди. Аллоҳнинг инояти туфайли унинг тақдирига мангулик битилди. Улуғ шоир бундай тафсилотлардан

мукаммал хабардор. Ўша маънавий жамғарма ўз ўрнида майин сатрларга кўчиб, қуйилиб келади. Юқоридаги мисрада ҳам Ғайбул-иноят маҳсули кўзга ташланади. Осмоннинг ёғду кўзи – Қуёш назардан четлашса, не бок! Унинг иложини қилувчи, ҳожатбарор” хизматга шай. Эзгулик даракчиси Хизр қатраларини /қатарот/ само узра сочи юборган. Улар шуъла сочиб коинотга ҳаёт бахш этмоқда. Кўриниб турибдики, улуғ шоир мисралар “елка”сига нақадар улкан масъулият юклаган. Шунчаки пардозга мўлжалланган шеър чинакам қимматга эга эмас. Санъаткорлик инсон манфаатига хизмат қилгандагина авлодлар ардоғида яшайди. Зебо шакл, бўлиқ мазмуни билан кадрлидир. Айни ҳодисанинг аксини ҳам назардан қочириш ярамайди. Алқисса, шаклу мазмун таносибу сўз санъаткори диққат марказида турмоғи шарт. Масаланинг саналган жиҳатлари Алишер Навоий ижод мактабининг йўлчи юлдузидир. Ўшаларга илова эса инсон ва инсонийликнинг хилма-хил қирраларидир. Улуғ шоир наътларининг бош қон томирини ҳам ана ўша ўзак мавзулар ташкил қилади. Жаноби Рисолатпаноҳнинг имтиёзи – Қиёмат кунида умматлари жонига оро кира олиши, Аллоҳдан улар учун марҳамат сўрашидир. Фикримизча, моҳият аёнлашади. Алишер Навоий наздида инсонпарварлик ҳамма нарсадан устун турувчи олий неъмат ҳисобланади.

“Лайли ва Мажнун” достонидаги наът /4-боб/ ҳам кечанинг тасвири билан очилади. Боб сарлавҳасидаёқ Қуръони каримнинг “Вал-Лайл” сурасига мурожаат қилинади. Наътнинг бир неча жойида ўша суранинг ояти. карималаридан иқтибослар келтирилади. Вазиятнинг бундай тус олиши тасодифий эмас. Гап кеча ҳақида кетар экан, сурага таяниш жуда ўринли бўлган. Чунки “Вал-Лайл” – кечага қасамдир. Мусулмон дунёси тарихида ўчмас из қолдирган Меърож кечаси билан фахр этиш, муқаддас билиб қасам қилишга арзийди. Фикримизча, улуғ шоир масаланинг худди ана шу жиҳатларини назарда тутган бўлиши лозим. Сарлавҳада “/Борлиқни ўз зулмати билан/ ўраб келаётган кечага қасам” /Ўша китоб, 507-бет/ мазмунидаги биринчи илоҳий жумланинг келтирилиши ҳам айтилган хулоса фойдасига хизмат қилади. Яна танланган бундай услубнинг дoston ғоявий мазмуни билан чамбарчас боғланган жиҳатлари мавжуд. “Лайли ва Мажнун” “Хамса” дostonлари таркибида воқеаларнинг жонсўз ва фожеийлиги билан ажралиб туради. Зим-зиё зулматнинг беҳад изтироб тимсоли эканлиги аён. Риштанинг иккинчи учи асар бош қаҳрамонларидан бири айлига Лайлига уланади. “Ғиёсул-луғотда” бу ком – сўзнинг “лайли, лайл; лайле, лайло” кўринишлари борлиги қайд этилади. Шаклий хилма-хиллик мазмунга таъсир кўрсатмайди. Уларнинг умумлашмаси “кеча, кечалар”дир. Луғат шарҳидаги бир нозик жиҳатни айтиш зарар қилмайди. Сўзнинг оҳанги кўпроқ тақдирга тортар экан. Луғат муаллифи бадий асар қаҳрамони Лайлини эслаб, унинг қисматида бу сўз – ном ўзининг ҳақиқий ўрнини /2-китоб, 216-бет/ топганлигини қайд қилади. Равшан, топиб ишлатилган кичик бир ишора орқали улуғ шоир кўп қамровли муддаони рўёбга чиқаришга муяссар бўлган.

*Ғам шомида зору ранж парвард,
Кезмак неча ой хаёли шабгард.
Неча ғам аро тузуб тарона,
Бу шамдин айтмоқ фасона.
Ким тўли ҳаётим этти нобуд,
Савдосида ҳеч топмадим суд.
Ваҳ, не кечаким, қаро балойи,
Кун ганжини қўмган аждаҳойи /Хамса, 1960, 345-бет/.*

“Вал-Лайл” сурасида бошдан охир тазод санъати амал қилади. Кун ва тун қарама-қарши қўйилади. Шундай ҳолат дostonнинг тўртинчи боби учун ҳам бегона эмас. Тун зулматининг

кун ёғдусини ютган аждаҳога ўхшатилиши мисолидаёқ тазод ҳукмронлигини ҳис қилиш мумкин. Бу ўриндаги наътнинг “Ҳайратул-аброр” дагидан яна бир ўзига хослигини айтмоқ зарур. Тўртинчи бобда руҳий эҳтирослар жараёнини қабарикроқ кўрсатиш баланд туради. Зеро, дoston воқеалари ривож масалага худди ана шундай ёндошмоқни тақозо қилади. “Ҳайратул- аброр”нинг табиати учун фалсафий, ижтимоий-сиёсий майл мос тушади. Шунинг учун бу асарда руҳий кечинмаларни бўрттиришдан кўра, фалсафий теран мушоҳадаларга зўр берилади. Ана шу ҳукм барча наътлар учун ҳам хосдир. Меърож кечасига доир шарҳларда бу воқеанинг қандайдир лаҳзаларда кечганлиги таъкидланади. Масжид ул-Ҳаромдан чиққан жаноби Расулulloҳ эшикни ёпганда унинг занжири силкиниб қолган экан. Қайтганда, қарасалар, ҳамон ўша занжир қимирлаб турибди. Кичкина бир ҳодисани эслаш ва унга урғу беришнинг ўз изоҳлари бор. Қалаванинг бир учи вақтга боғланади. Ахир, эшикни ёпганда, силкинган занжир соатлаб ўша ҳолатда турмайди-ку. Иккинчи жиҳати, Парвардигори оламга тегишли унинг қудрати олдида мушкулот йўқ. Ўзи истаган ишни лаҳзада амалга ошириши мумкин. Шундай тезлик воситаси Буроқдир. Алишер Навоий “Ҳайратул-аброр”да Буроқни эсламайди. “Лайли ва Мажнун”да унинг мўъжизавий учқурлигини маҳобот ила тасвирлайди. Хулоса аён, улуғ сўз санъаткорларида лоқайдона қайтариқлар бўлмайди. Юзада намоён бўлган ўхшашлик тубда кечаётган ўзига хосликни инкор этмайди...

“Бешинчи наът” ҳақида яна кўп ёзиш мумкин. Чунки; боб саҳифаларидаги оҳорли мисралар, бош қотириш, кўп ўқиш, билиш ва тафаккур қилишни талаб этадиган нозик ишоралар ҳаддан кўп. Алишер Навоий байтлари мағзини у зоти мукаррамнинг ўзи даражасида ҳисётмоқ ва ўша мақомда ёзмоқ учун унга насиб қилган юксакликка кўтарилмоқ лозим. Бундай интилиш эса шунча йиллар давомида орзу чўққиси эди. Ҳамон шундайдир. Аллоҳнинг кенг даргоҳи истиқлол йўлида шахдам илгарилаётган халқ тақдирига яна бир Алишерни қачон битади, ёлғиз Унинг Ўзигагина аёндир. Иншо аллоҳ шундай кунлар келар...

“Бешинчи наът” ҳақидаги мулоҳазаларимизни ўша саҳифаларда кузатиладиган бир муҳим нуқта ҳақида айрим гапларни айтиш билан чеклаймиз. Улуғ Шоир асарларида самовий мўъжизалар, уларнинг хоссалари, ҳар бир сайёранинг хос жиҳатларига тегишли ишоралар тез-тез кўзга ташланади. Дунёнинг буржлари, ўзгариши, улар келтириб чиқарадиган ҳодисалар ҳақида биргина ишорада баён этиладиган мулоҳазаларни фақат ҳайрат билан ўқиш мумкин. Айни фазилатлар Алишер Навоийнинг муножот ва наътларида ҳам фаровон кўзга ташланади. Масалан, “Бешинчи наът”да “Коинот”, “меҳр-қуёш”, “сипеҳр”, “зуҳра”, “ҳилол”, “муштарий”, “зуҳал”, “арш”, “ахтар” каби бевосита самога алоқаманд сўз ва атамалар қўлланган. Шунингдек, йил ойлари ва уларнинг атамалирига шеърӣ асар имкониятлари доирасида шарҳ берилган. Фикр далили сифатида “Бешинчи наът”даги қуйидаги парчани назардан ўтказиш мумкин:

*Шамъи Зуҳал зулматини нур этиб,
Зангийи шабрангни кофур этиб.
Ҳам Ҳамалу Савр бериб жон анга,
Жон этибон иккиси қурбон анга.
Ҳам тонгибон олида Жавзо камар,
Ҳам Саратон туз бўлубон жилвагар.
Шер йўлидин тутубон гўшаи,
Сунбула рахшиға бўлуб тўшаи.
Палла йўли гардидин иксир санж,*

*Ақраб аро нўшу даво, нишу ранж.
Қавс тужуб чилла дуоси учун,
Жади бериб фулла ғизоси учун.
Далвға Юсуф киби солмай назар,
Хутда Юнус киби қилмай мақар /46-бет/.*

Алишер Навоийнинг сўз хазинаси бой. У туркий – ўзбек тили имкониятларини пишиқ билади. Ўша зукколик ойлар номининг берилишида ҳам намоён бўлади. Улуғ шоир “Асад” ўрнида “Шер”ни қўллайди. “Мизон”ни “Палла” билан ифодалайди. Нега айнан шу саҳифаларда ойлар ҳақида тўхталиш зарурати пайдо бўлди? Самовий сайёралар хусусида-чи? Саволлар яна қалашиб келади. Аммо асосий мақсадга кўчиш фойдадан холи эмас. Бутун борлиқ, унинг ажралмас қисми фазо ҳам Аллоҳнинг яратмасидир. Исломий таълимот, унинг муқаддас Китоби ана ўша ҳақиқатни қайта-қайта таъкидлайди. Қуръони карим “Юнус” сурасининг учинчи ва бешинчи ояти карималари айтилганлар нуқтаи назаридан аҳамиятли. “Албатта, Парвардигорингиз осмонлар ва ерни олти кунда яратиб, сўнгра Ўз аршини эгаллаган. Аллоҳдир... У /Аллоҳ/ қуёшни зиё сочувчи, ойни ёруғлик қилган ва сизлар йилларнинг саноғини ҳамда /вақтларнинг/ ҳисобини билишларингиз учун уни /яъни, ойни бир қанча/ манзил – буржларга бўлиб қўйган зотдир. Ҳеч шак-шубҳасиз, Аллоҳ бу /борлиқни/ ҳақ /Қонун ва мақсад/ билан яратди... (Ўша китоб, 136– 137-бетлар). Масала равшан, борлиқнинг яратилиши ғояси, бошқарилиши ва Бошқарувчиси самода экан, ундан узилиб фикрлашни соғлом ақлга сиғдириб бўлмайди, албатта. Худди шундай ҳукми нужумий атамалар борасида ҳам айтиш мумкин. Ислом мактабида сабоқ тинглаган Алишер Навоийнинг маънавий ўқ илдиздан йироқ кетиши қийин эди. Қуръони карим “Раъд”, “Нур”, “Ва-н-нажм”, “Қамар”, “Буруж”, “Ваш-шамс” суралари номларининг само ёхуд илми нужумга дахлдорлиги барча аҳли адабни, жумладан, Алишер Навоийни ҳам руҳлантирган бўлиши табиийдир. Самовий сайёралар, уларнинг ҳаракат ва ҳолатига доир маълумотлар Қуръони каримнинг яна бир неча сураларида учрайди. Жумладан, “Тавба” сурасининг 36-ояти каримасида шундай ёзилади: “Албатта, Аллоҳнинг наздида, Аллоҳ осмонлар ва ерни яратган кунда белгилаб қўйганидек, ойлар саноғи ўн иккидир. Улардан тўрттаси уруш ҳаром қилинган ойлардир...” /Ўша китоб, 136– 137-бетлар/. Ояти каримадан сўнг батафсил шарҳ ёзган Алоуддин Мансур Уруш ҳаром қилинган ойлар сифатида “зулқаъда”, “зул-ҳижжа”, “муҳаррам” ва “ражаб”ни санаб ўтади. Мазкур ойлардан дастлабки учтаси кетма-кет, охириги эса беш ойдан кейин келади. “Фуссилат” /муфассал баён қилинган сура/ сурасининг ўн-ўн иккинчи ояти карималарида ҳам ғоят муҳим мавзуларда баҳс кетади. Аниқроғи борлиқ, унинг бунёд қилиниши ҳар бир яратманинг вазифа ва хусусиятлари ҳақида аниқ, ҳаётий ҳақиқатга рост келадиган ибратли фикрлар ўртага қўйилади. Ўша илоҳий жумлалардан баъзи парчаларни олиб кўрайлик: “у зот /Ернинг/ устида тоғларни/ пайдо /қилди ва уни баракотли қилди ҳамда ўша/ (ер)да унинг емишларини /яъни ер аҳлининг ризқу рўзларини/ тўла тўрт кунда белгилаб-тақсимлади... Бас, икки кунда етти осмонни барпо қилди ва ҳар бир осмонга /унга буюрилган/ иши – вазифасини ваҳий қилди /билдирди/. Биз қуйи осмонни чироқлар – юлдузлар билан безадик ва /уни офат – балолардан/ сақладик. Бу қудратли ва билгувчи зотнинг тақдири ўлчовидир” /Ўша китоб, 353-бет/. Илоҳий Китоб таълимотига биноан, бутун олам ва ундаги мавжудотлар олти кунда бунёд қилинган. Юқоридаги ишораларда ўша жараён билан алоқадор тафсилотлар ифодасини топади. Бундай ҳикмат тўла парчаларни яна келтириш мумкин. Аммо назардан ўтказилган мисолларнинг ўзи ҳам исломий эътиқоднинг фазовий жисмларга доир нуқтаи назарини ойдинлаштириш имконини беради. Иккинчидан, ўша кўчирмалар Алишер Навоий

илмий-илоҳий дунёқарашининг асосини ташкил қилади, деса сира хато бўлмайди. Яна бир гап. Бош сарчашмадан узилган ҳолда улуғ шоир мисралари маъзини бутун баркамоллиги билан ҳис қилиш қийин. Ана шу ақида билан Алишер Навоий меросида учровчи баъзи бир нужумий атамалар хусусида мулоҳаза баён қилишни лозим кўрдик.

Алишер Навоий маънавий мероси фаннинг турли тармоқларига, жумладан, илми нужумга доир сўз ва атамаларга бағоят бойдир. Улуғ бобокалонимиз жуда кўп зоҳирий ва ботиний фанлардан, айниқса, табиий – самовий ҳолат – ҳодисалар, уларнинг сиру асроридан етарли хабардор бўлгани учун ҳам ўшалардан шеър назокатини ошириш йўлида унумли ва ўринли фойдаланган. Гўзал бадий манзаралар, нозик ташбеҳларга сероб сатрлар, дилкаш лавҳалар бунёд этган. Натижада тафаккур ва ҳиссий омихталиқ заминида завқли мисралар туғилади. “Мен севаман, сен севасанми” қабилидаги шеърлар руҳида бадий диди шаклланган ўқувчи Алишер Навоийнинг бундай “мураккаб” мисралари олдида довдираб қолиши шак-шубҳалардан холидир. Чунки навоиёна шеърлар тайёр луқмани ютишга эмас, балки ўшангача бўлган барча жараёнларнинг машаққатига тайёр туришга мўлжалланган. Аждодларимиз сабоқ олган мактаблар таълимида юзаки, енгил-елпи йўллар ва фанлар хуш кўрилмаган. Алишер Навоийнинг суяги ўша даргоҳлар синовидида қотгани туфайли, бадий асарларини ҳам ўзи каби чиниққан толиблар савиясига мос яратди. Биз бугун ўша латиф мисраларнинг назокатидан бенасибмиз. Ҳар қадамда чала муллагимиз оёғимизга уриб туради. Шояд мустақиллик шодиёнасида қаддини тиклаётган саховатли серқуёш жумҳуриятимизда қадимий анъаналаримизга таянган, талаблари аччиқ, мевалари ширин миллий мактаблар ташкил қилинса! Ўшанда, биз Ҳазрат Алишер Навоий қолдирган тубсиз маънавий уммонларга, шеъримиз улуғ бобокалони эса бизнинг қалбимизга йўл топарлар. Иншоаллоҳ, шундай бўлғусидир! Энди асосий муддаога қайтайлик. Нужумий атамалардан бири кўзи-кўчқордир. Кўзи-кўчқор – юлдузлар туркумига мансуб атама. Ёки зодиак юлдузлар туркумига кирувчи ўн икки юлдуздан биринчисининг номидир. Зодиакнинг ўзи эса эклиптика /Ернинг Қуёш атрофидаги йўли жойлашган текислик, осмон қуршовидаги катта фаразий доирадир. Қуёш маркази ўзининг йиллик ҳаракатида шу доир атрофида айланади/ бўйлаб жойлашган юлдуз туркумларининг умумлашма атамаси ҳисобланади. Таъкид этганимиздек. Зодиак туркумига мансуб ўн икки юлдузнинг ҳар бири ўз номи ва шаклига эга. Маълумки, самодаги юлдузлар Ер шари аксида /глобусда/ турли шакллар ва номларда ифодасини топган. Шакл ва ном танлашда қатъий бир талаб ёхуд қоидага амал қилинган эмас. Айрим юлдузларни тасаввур қилиш ва номлашда грек, рим, шарқ асотириларидаги қаҳрамонларга /Персей, Геркулес ва б. / таянилса, бошқаларининг замирида ҳайвонот ва инсонларнинг моддий хўжалик ҳаёти билан боғлиқ ашёлар /Кўзи, Бузоқ, Мизон ва б. / ётади. Шундай қилиб, Зодиак туркумини ташкил қилувчи ўн икки юлдуз ўз шакли ва номини олишдан ташқари, йил таркибидаги ўн икки ойни ҳам ифодалаб келган. Ҳижрий – шамсий йил саноғининг ойлари халқимиз ўртасида қуйидаги шакл ва араб тилида ифодаланган атамалар билан машҳурдир: Ҳамал /Кўй/, Савр /Хўкиз/, Жавзо /Эгизаклар/, Саратон /Қисқичбақа/, Асад /Арслон – шер/, Сунбула /Бошоқ – Ҳуша/, Мизон /Тарозу – Палла/, Ақраб /Чаён/, Қавс /Ёй, Камон/, Жади /Тоғ эчкиси/, Далв /Қовға-сув тортишга мўлжалланган чарм идиш/, Ҳут /Балиқ/. Санаб ўтганларимиздан биринчиси Ҳамал бўлиб, унинг туркий халқлар ўртасида машҳур иккинчи номи кўзи-кўчқордир. Ҳижрий-шамсий йил саноғининг биринчи оyi ҳозир амалдаги милодий ҳисоб билан 22 мартдан 21 апрелгача бўлган даврни ўз ичига олади. Яъни қадимий Наврўзнинг ибтидоси Ҳамал – Кўзи-кўчқорнинг чекига тушади. Кўзи-кўчқор ҳижрий-қамарий ҳисобнинг рамазон ва шаввол ойларида кечади. Алишер Навоий ўз асарларида Ҳамал ёхуд Кўзи кўчқорга ишора қилар экан, биз учун бағоят мураккаб туюлувчи ана ўша жараёнларни назарда тутати. Ҳар

бир маъно жилосини ўз ўрнида қўллаш вазифасини эса зукко ўқувчилар эътиборига ҳаво қилади. Айрим байтлар атрофида ҳафталаб чўзилган қизғин баҳсу мунозаралар замирида эса жуда нозик бадий ўрамда ифодасини топган маъно теранлиги ётган. Билдирилган фикрларимиз далили учун мана бу шеърий парчани олиб кўрайлик:

*Сойислиғиға Зуҳал уруб фол,
Газ даста била қўлида ғарбол.
Савру Ҳамал айлабон фиғонлар,
Қурбони анинг қилурға жонлар.
Жавзо қўзи тўрт ўлуб Бақардин,
Топиб Саратон ҳам ул назардин.
Ҳам Шер тутуб йўлида гўша,
Ҳам Хўша бўлуб отиға тўша.
Жон санж ўлуб изидин Тарозу,
Ақраб топиб анда нўш дору.
Ёй гўша тутуб қоши хамидин,
Қўчқор ўлуб ўчку мақдамидин /Хамса, 346-бет/.*

Иқтибос “Лайли ва Мажнун” достонининг тўртинчи – Муҳаммад алайҳис-саломнинг Меърож тасвирига бағишланган бобидан олинди. “Ҳайратул-аброр” бешинчи наътида бўлгани каби бу ўринда ҳам Алишер Навоий илоҳиётга доир саҳифаларда йил ойларининг хос жиҳатлари хусусида бадий мушоҳада юритади. Ажиби шундаки, ҳар икки ўринда ҳам ойлار тафсилоти Зуҳал ҳақидаги ишора билан бошланади. Масаланинг бу жиҳати шеърият мухлисини ўйлантириб қўйиши мумкин. Дарвоқе, ойлار ва Зуҳал ўртасида қандай алоқадорлик бор? “Ғиёсул-луғот”даги ихчам шарҳ масалага бирмунча ойдинлик киритиш учун кўмак беради. Луғат муаллифи Зуҳални тавсифлашни унинг самовий сайёралардан бирининг номи эканлигини айтиш билан бошлайди. Муҳаммад Ғиёсуддиннинг маълумотиға кўра, Зуҳал еттинчи осмонда жойлашган энг катта ва ёруғ нур сочувчи /I жилд, 390-бет/ юлдуз ҳисобланади. Яна “наҳсайни фалак” ибораси келтирилади. Мазкур бирикмадан мурод Зуҳал ва Миррих /Марс/ сайёралари /Ўша луғат, 2 жилд, 337-бет/ экан. Наҳси акбар – Зуҳалнинг ўзига тегишли бўлиб, катта юлдузни англатади. Зуҳалнинг бадий адабиётда учраши янгилик эмас. Жуда кўп шоирлар ўз мақсадларини ифодалаш йўлида Зуҳалнинг хилма хил хоссаларидан фойдаланиб келганлар. Алишер Навоий мурожаатининг ҳам ўз маъно ва мақсади бор. Улуғ шоирни ҳар икки ўринда ҳам Зуҳалнинг катта юлдуз эканлигидан кўра, унинг нур сочиш жойи кўпроқ қизиқтиради. Еттинчи осмон – Арш ва унинг соҳиби ўрнашган макон. Мавзунинг чинакам илмий талқинидан қатъи назар, бизни ҳам Алишер Навоий талқини қизиқтиради. Асотирлар ва диний талқинлар бир-бирига ҳамоҳанг. Улуғ шоирнинг ўшаларга таянганлиги аниқ. Хуллас, борлиқ, самовий сайёралар ҳам Аллоҳнинг буюк мўъжизаси маҳсули экан, ойлар ҳақидаги гапни ўша мўътабар даргоҳга саждасиз бошлаш улуғ шоирга густоҳлик саналган кўринади. Зуҳалга Алишер Навоий икки достонида бирдай мурожаат қилган эмас. Яъни лоқайд такрордан сақланган. “Бешинчи наът”да Зуҳал ўз вазифасида келган. У – ёғду манбаи. Бироқ улуғ шоир тасвирида Зуҳал ёруғ юлдуз қиёфасида намоён бўлмайди. “Шамъи Зуҳал” иборасига эътибор қилсак, масала ойдинлашади. Улкан ва дурахшон юлдуз қандай қилиб шамъга айланиб қолди. Нега, улуғ шоир кичрайтириш санъатига мурожаат қилади? Изоҳлар эса аён. Арши аълонинг салобати олдида Зуҳалнинг катталиги шамга тенгдир. Байтда тазод ҳам қўлланган. Тун зулматини шамъи Зуҳал нурафшон қилди. “Зангийи шабранг” ва “кофур”нинг ёнма-ён

қўйилишида ҳам санъатлар омехта бўлиб келади. Занги – қабиланинг номи, қора танли одам. Занги – маъжозан кечани англатади. Сифатловчи бўлиб келган “шабранг” сўзнинг мажозий маъноси фойдасига хизмат қилади. “Шабранг” /тун ранги, қоронғу кеча/ ва “Кофур” /ғоятда оқ ва хушбўй модда; оппоқ тус/ нинг бир байтда келиши тазод санъати чиройини очади. Кўринадики, бир мисранинг ўзида ўхшатиш, сифатлаш, ийҳом ва тазод санъатларидан фойдаланилган. “Лайли ва Мажнун”да Зуҳалга бошқа вазифа юклатилган. Биржис – Муштарий /Юпитер/ ҳам жаноби Расулulloҳга хизмат қилиш учун камарбаста. Зуҳал сайислик – отбоқарлик қилади. Қўлида ғалвир ва бошқа зарурий анжомлар билан Буроққа қарайди. Манзарани қаранг. Булар афсона эмас. Улуғ шоир ёзган сатрлар муаллақ тургани йўқ, замини бор. “Аввалғи наът”ни нур тасвири билан бошлаган Алишер Навоий ўша йўлини давом қилаётир. Муҳаммадий нурни эслайлик. Ҳар қандай учқур хаёлдан ҳам тез учади. Буроқни кўриб юрганимиз отлар қиёфасида тасаввур қилиш ножоиз. Масжид ал-Ҳаром эшиги занжирининг силкиниши тўхтаб улгурмаган бир фурсатда бутун Меърож жараёнининг амалга оширилишини кўз олдига келтирсак, жумбоқ ечилади. Нур нурлар қуршовига тушиб қолди. Парвардигорнинг хоҳиши ила самовий сайёралар жаноби Расулulloҳга пешвоз чиқиб, ўз мавқе-ю даражалари мақомида меҳмоннавозлик кўрсатдилар...

Ўн икки ой номлари бадийий изоҳида ҳам юқорида кўрганимиздек катта-ю кичик тафовутлар учрайди. Биз нозик бир жиҳатни айтиш билан баҳсимизга якун ясаймиз. Шеърый парчаларда Ерда кечадиган воқеалар ўзанининг Самога қаратилиши /ва ёхудунинг акси/ тасодифий уриниш эмас. Бундай ҳаракатни мантиқсизликка йўйиш ҳам инсофдан бўлмайдиган. Зинҳор ундай эмас. Илоҳий фанлар билан бир қаторда дунёвий илмлардан ҳам пухта хабардор Алишер Навоий ҳар бир сўз масъулиятини елкаларида тутганлар. Улуғ шоир тафаккури нуқтаи назаридан бу бепоён оламда ҳисобдан ташқари ҳеч нарса йўқ. Кўзга кўринмас зарра ёхуд қилдан тортиб, энг катта мавжудотга қадар ҳар бирининг борлиқ наздида ўзаро ҳамда вазифаси бор. Алқисса, сайёралараро ўзаро алоқадорлик қонунияти амал қилади. Улардан бирига қилинган ножўя муносабат ёки тажовуз бошқасига шубҳасиз, таъсир кўрсатади...

Улуғ шоир асарларида кўзга ташланадиган, ойли билан алоқадор нужумий атамалардан яна бири Қавси кузаҳдир. ҚАВСИ КУЗАҲ – Алишер Навоий асарларида бирикма ва алоҳида ҳолида кўзга ташланади. Қавси кузаҳнинг қўшилиб ёхуд ажратилиб ёзилишидан қатъи назар, мазкур бирикманинг изоҳларида ўхшашлик, яқинлик мавжуд. Алоҳида ҳолида қавснинг луғавий маъноси “камон, ёй”дир. Унинг фалакиётга доир атама сифатидаги шарҳи эса “осмоннинг ўн икки буржидан тўққизинчиси”дир. Аниқроғи, қавс зодиак юлдузлар туркумининг тўққизинчисини билдиради. Мусулмон олами, жумладан, жумҳуриятимизда ҳам ҳижрий йил саноғидаги ойларнинг номи арабча сўзлар билан зодиак юлдузлари сирасида аталади. Қавс эса ўшаларнинг тўққизинчиси бўлиб, ҳозирги йил саноғининг ноябрь-декабрь ойларига тўғри келади. Қавсдан кейинги ойнинг арабча атамаси “Жади” /тоғ эчкиси/ бўлиб, жорий ҳисобимизнинг декабрь-январь ойларида кечади. Алишер Навоийнинг қуйидаги байтида юлдузлар туркуми ҳаракат, ҳолати ва фасллардаги ўзгаришлар билан боғлиқ равишда табиатда содир бўладиган манзараларга ишора кетади.

*Қавс бўлди йўлида чилланишин,
Жадий наззорасида қуллагузин.*

Тасаввур қилинг, қавс қалин музлар палласи. Қаҳратон қишнинг ибтидоси. Ундан кейин эса ўша шиддат давом этади. Қиш қаҳри ва кароматини намойиш қилади. Совуқ ҳарорат

чўққига интилади. Кичик ва катта байтдаги икки сўз масалага жиддийроқ назар ташлашни тақозо қилади. Булардан бири “чилланишин”. Мазкур ибора икки сўзнинг бирикувидан тузилган: “чилла” ҳамда “нишастан”. Чилла “қирқ, қишнинг қоқ ўртаси ва камоннинг ипи” маъноларини англатади. “Нишастан” – ўтирмоқдир. Бирикма ҳолида эса “тоат-ибодат учун қирқ кун ташқарига чиқмай ўтирмоқ”, “қишнинг қоқ ўртаси”, яъни жадийгача бўлган масофани англатади. Маъно жилолари ҳар уч қутбга ҳам тортади. “Қуллагузин” “қулла” /чўққи, тоғнинг чўққиси/ ва “гузин” /сайланган, ташланган; эҳтиёт этувчи/дан таркиб топади. Байтнинг лўнда мазмуни: “Қиш мавсумининг чўққиси, қавс ва жадий ўртасида кечади” демакдир. Улуғ шоир эса уни бўёқдор ва пардали ифодалашга муяссар бўлган. Қавснинг тилшуносликка доир истилоҳ сифатидаги маъноси ярим ой шаклидаги жуфт тиниш белгидир. Алишер Навоий сатрларида маъшуқанинг майин ва қайрилма қошлари унга нисбат берилади. Қавси Кузаҳ – най камалак. Бундай ҳодиса осмон буржида ёмғирдан сўнг, булут остидан қуёшнинг чиқиши билан воқеъ бўлади. Торларининг нафислиги, ранглар хилма-хиллиги-ю мутаносиблиги, мувозанати ажиб, дилкаш манзарани вужудга келтиради ва беихтиёр киши диққатини ўзига жалб этади. “Фарҳод ва Ширин” достонида улуғ шоир ўша нафис ҳолатнинг тасвирини маҳорат ила чизади:

*Чекиб қавси кузаҳни бедаранги,
Анга боғлаб синон янглиғ хаданги.*

Мазкур байтда гўзал манзара бор. Найкамалак ва камону ўқлар /синон – найза учи; хаданги – камон ўқи /ҳолатида шоир монандлик туяди. Табиатда найкамалакнинг умри қисқа бўлгани сингари камонбозлик ҳам узоққа чўзилмайди. Бедаранги – тез ва тўхтовсиз амалга ошади. Шарқ шеъриятида Қавси Кузаҳ баъзан мажозий маънода, халқнинг суюкли қаҳрамони Рустам камонига ишора тарзида ҳам қўлланилади.

“Бешинчи наът”да учрайдиган атамалардан яна бири “олти жиҳот”дир. Гап олти жиҳот ҳақида кетар экан, унинг ёнида “тўрт унсур”нинг ҳам келиши табиий. Худди шундай манзара таҳлил этилаётган бобда кўзга ташланади. Мана, ўша байт:

*Олти жиҳат қайдидин ихрож ўлуб,
Тўрт гуҳар тарки анга тож ўлуб /47-бетр/.*

Тўрт унсур /тупроқ, сув, ҳаво, олов/ бу ўринда “тўрт гавҳар” тарзида берилаётир.

Олти жиҳот – Шарқ халқлари оғзаки ва ёзма нутқида қадимдан қўлланиладиган атамалардан ҳисобланади. Илм ва ижод аҳлининг илмий-бадий яратмаларида тез-тез кўзга ташланади. Олти жиҳотни Алишер Навоийнинг бошқа асарларида ҳам учратамиз. Ушбу бирикма таркибидаги “Жиҳот”, “Жиҳат” шаклида ҳам ёзилади. “Жиҳот” кўп маъно англатиш хусусиятига эга. Луғатлар бу сўзни “Томонлар, тарафлар; борлиқ; нарсалар, буюмлар” тарзида шарҳлайди. Алишер Навоий жиҳот сўзининг кўп маънолик хоссасидан ўринли фойдаланишда маҳорат кўрсатган. “Олти жиҳот” эса улуғ шоир фалсафий қарашларини рўёбга чиқариш учун тўла келган. “Лисонут-тайр” фалсафий достонининг “фақру фано водийсининг адоси” бобида бу бирикма, айниқса, ўз жойини топган. Мазкур дostonда бу бирикма “Ҳайратул-аброр”дагидан кўра ҳам кенгроқ қўлланган.

*Тўрт унсур, етти кўк, олти жиҳот –
Нодиру олий асоси коинот.*

Байтдагитўртунсур – юқорида айтганимиздек, Ер, Сув, Шамол ва Оловдир. Етти кўк эса етти қават осмон ва унда жойлашган самовий сайёраларга ишора. Олти жиҳот маълум маънода ўша икки тушунчага алоқадор. Тафовут шундаки, олти жиҳотда тарафлар белгиланади: паст, баланд, чап, рост, орқа, олд. Айтилганларнинг ҳаммаси бирлашиб борлиқни, бутун оламни ташкил этади. Агар олти рақами “хотун” сўзи билан бирикиб келса, унда мазкур бирикма кўчма маъно англатиб келади. Ёки шеърий парчадаги киноя Зухал, Муштарий, Зухра, Миррих, Аторуд, Ой сайёраларига тааллуқли бўлиб қолади. Бундай ишоралар улуғ ўзбек шоирининг асарларида талайгина мавжуд. Аммо уларни ҳамма ҳам бирдан тушуна олмайди. Навоий шунослигимиз бу нозикликни инобатга олмоғи, тушунилиши мураккаб бундай сўз, атама ва бирикмалар шарҳидан иборат махсус қўлланмалар яратмоғи даркор. Шундай қилингандагина бобокалон шоиримизнинг илоҳий, фалсафий, ахлоқий қарашлари, бадий назокати маъзини кутилганидай чақмоқ имконияти ҳозирланган бўлур эди.

Суҳайл – энг дурахшон нур сочувчи юлдузнинг номи бўлиб, нужум илмига таалуқли атамадир. Шарқ халқлари адабиётида маъшуқа жамолининг рамзи сифатида қўлланилади. Шунингдек, маъшуқага даҳлдор безакларга ишора қилинганда, умуман, ёруғлик, нур, порлоқ равшанлик ҳақида гап кетганда ҳам Суҳайл тилга олинади. Луғатларда, таъкидланишича, Суҳайл самонинг жанубий қимсида, ёзнинг охириги тунларида янада равшанроқ намоён бўлар экан. Ана шу анъанавий образ Алишер Навоий асарларида ҳам кўзга ташланиб туради. Масалан, “Бадоеъ ул-васат”даги ғазаллардан бирида шундай байт бор:

*Қамарнинг икки ёнида Суҳайлу Зухро киби,
Кўрунди ики қулоғинда дурру хуш.*

Мазкур мисолда маъшуқанинг жамоли – юзи қамарга – ойга, унинг икки қулоғидаги қимматбаҳо сирғалар эса самонинг икки дурахшон юлдузига қиёсланмоқда. Ривоятларга қараганда, Сурхайл юлдузининг нури Яман мамлакатида янада ёрқинроқ кўзга ташланар экан. Айни ҳолат бадий адабиётда ўз аксини топган. Шеърий сатрларда Суҳайл ва Ямanning ёнма-ён келиши мазкур сайёранинг ўша хусусиятига ишорадир. Самовий жинсларнинг ҳаракат-ҳолатидан пухта хабардор бўлган Алишер Навоий бундай нозикликни синчковлик билан ҳисобга олган, ҳароратли сатрларни ўша образлар эвазига беаган, улар мазмуни ва таъсирчанлигини оширишга муваффақ бўлган. “Лайли ва Мажнун” достонининг тўққизинчи бобидан олинган мана бу сатрларда Суҳайлнинг Ямандаги кўриниши назарда тутилади:

*Ҳар лаҳза аён бўлуб Ямандин,
Ташлар эди оташин камандин.
Андоқки Суҳайл бўлса толиъ,
Бўлғай қара тун Яманга лотиъ...*

Суҳайл юлдузи нурларининг зулмат бағрини чок-чок этиб, инсоният авлодига ёруғлик, ҳаёт ва қувонч бағишлаши воқеаси бадий адабиётдан анча чуқур ўрин олган. Ижод аҳли учун унинг фақатгина сатрлар доирасида қолиши камлик қилган. Бир талай шоирлар мазкур атаманинг мажозий маъносига қалбан маҳлиё бўлганлар ва ширин орзулар билан уни ўзларига адабий таҳаллус маъносида қўллаганлар. Алишер Навоийнинг қадрдон дўсти ва маслакдоши Шайхимбек адабиёт оламида “Суҳайлий” таҳаллуси билан машғур. XVII асрдан яратилган “Имомқулинома”нинг муаллифи Суҳайло таҳаллусини қўллаган. XIX ва

XX аср бошларида яшаб, форс ва озор тилларида асарлар ёзган Мирзо Аҳмад ҳам “Суҳайлий” номи билан шуҳрат топган. Яна бип Суҳайлий таҳаллусли Шамсуддин Сомий “Қомус ул-аълам” асарида маълумот берган.

Тоҷик шўро шоири Жавҳаризода ҳам “Суҳайлий” таҳаллусида гўзал асарлар яратган. Суҳайл дурахшон нур сочсин, адабиёт гулшани чарағон, зулмат бағри хафақон бўлишда давом этсин...

Шарқ халқлари адабиётида қўлланиладиган кўп маъноли сўзлардан яна бири “ҳайъат” дир. Ҳайъат шеърӣ сатрларда, умуман, бадиӣ адабиётда сўз ва нужумӣ атама сифатида келади. Алишер Навоӣ ҳам Ҳайъатнинг ана шу икки жиҳатиға эътибор қилган. Сўзшуносликка доир луғатларда мазкур калиманинг “шакл, тузилиш, қиёфа, кўриниш, сурат” каби маънолари борлиги таъкидланади. Бу борада адабий далиллар ва луғатларнинг талқинларида таносуб мавжуд. Иддао тасдиғи учун мана шу парчани кўздан кечирайлик:

*Маҳобат бирла чиқти яор ичидин,
Балодек гунбази даввор ичидин.
Томуғнинг шуъласидек изтироби,
Ҳамул ўт дуди янглиғ печу тоби.
Дамидин шуъла секриб пора-пора,
Ки ондин олам ўртаб ҳар шарора,
Узолғон тоғдек андоми онинг,
Вале йўқ сайлдек ороми онинг,
Бу ҳайъат бирла чиқти ғордин тез,
Тиши хунрезу оғзи оташангез. (“Ҳамса”, 205-бет)*

Кўчирганимиз сатрлар “Фарҳод ва Ширин” достонининг йигирма иккинчи бобидан олинди. Фарҳод – улуғ Алишер Навоӣнинг суюкли қаҳрамони. Шоир юрагида макон тутган барча эзгу фазилатларни унгагина раво кўради. Уни ҳам жисмонӣ, ҳам маънавий жиҳатдан баркамол инсон сифатида шакллантиради. Барча журъату шижоат, мардлигу жасоратни унинг насибасига битади. Натижада, достондаги Фарҳод ўтда ёнмас, сувда чўкмас, ўқ тешмас, халқона қаҳрамонлар суратини эгаллайди. Таҳлилга жалб этилган парчада ҳам айтганларимиз равшан кўринади. Одамхўр аждаҳо билан бўлган жангда Фарҳоднинг қўли баланд келади. Аммо улуғ шоир ўз суюкли қаҳрамонини пешвоз олаётган офатнинг салмоғини намоӣиш этиш учун аждаҳо ҳайъати – қиёфасини бор бўӣи билан чизишга ҳаракат қилади. Бурун тешиклари олов пуркаётган танурни, оғзидан чиқаётган аланга қудратли чақинни эслатгувчи даҳшатли маҳлуқ Фарҳод зарбасига чидай олмай, жон таслим қилади. Парча яна бир жиҳатдан аҳамиятли. Унда ҳайъатнинг яна бир маънодоши – андом жуда ўринли ишга солинганки, луғатшуносларимиз уни эътибордан соқит тутганлар.

Ўтмишда ҳайъат фаннинг номини англатган. Илми нужум – астрономия шу атама билан юритилади. Алишер Навоӣ асрларида ҳам шундай уриниш кўзга ташланади. “Фарҳод ва Ширин” достонидаги мана бу сатрлар бу жиҳатдан аҳамиятлидир:

*...Бири ашғаор баҳри ичра ғаввос,
Бири адвор даври ичра раққос,
Бири мантиқ русумида рақамкаш,
Бири ҳайъат руқумиға қаламкаш...
Бири тарихда сўз айлаб фасона,
Бири ҳикмат фани ичра ягона (“Ҳамса”, 355-бет).*

Эслатганимиз достоннинг ўттиз бешинчи бобидан олинган ушбу мисраларда Меҳринбону саройидаги ўн закий қиз – Дилорому Дилорою Диосо, Гуландому Суманбўю Сумансо, Паричеҳру Паризоду Паривашу Парипайкарлар ва фаннинг ўн тармоғи хусусида гап боради. Ўша санамлардан тўртинчиси – Гуландом илми ҳайъатда моҳирлик билан донг таратган.

Шарқ шеърляти, жумладан, Алишер Навоий асарларида ҳайъат бирикма ҳолида ҳам учрайди. Бундай ҳолатларда унинг маъно қирралари янада кенгайиб боради. Бироқ самовий сайёралар билан алоқадорлик сақланади. Айрим ҳолатларда эса бундай бирикмаларнинг мазмуни ерга дахлдор бўлиб қолади.

Ҳайъати махрут – бирикмасидаги “махрут” арабча сўз бўлиб, “тарашланган, қириб, силлиқланган конус шакли” каби маъноларни билдиради. Ҳайъат билан биргаликда эса “силлиқланган, конуссимон шакл, кўриниш” маъносини англатади. Айтилганлар далили учун мана бу мисраларни кўздан кечирайлик:

*Ҳайъати махрути или мустақил,
Арш сутуни бўлурини далил.*

“Ҳайратул-аброр” достони ўн тўққизинчи мақолотида шу байт мавжуд. Унда хушҳаво, кўкўпар айвонларимизни тутиб турувчи, уларнинг зебига зеб қўшувчи нақшинкор сутунларга ишора кетади. Дарвоқе, сутун тарашланган, пардоз берилган ва доира шаклидаги махрут, узунлик ўлчовлари турлича бўлган ёғоч. Байтдаги “мустақил” (чўзиқ, узунчоқ), “арш” (осмоннинг энг юқориси) сўзлари унинг маъно қутбларини кенгайтириб юборган. Осмон гумбазини тутиб турувчи (осмонўпар пеш айвонлар юкини елкага олувчи) сутунлар. Яна “Арши аъло” – олий мақом – Аллоҳнинг даргоҳи билан алоқадорлик бор.

Ҳайъати тулонийнинг иккинчи қисми икки тил унсурлари бирикувидан таркиб топган. Ўзаги “тул” – араб тилига мансуб ва “узун” маъносини англатади. Тулон – беш яшар от. Тулоний – “узунликдир”. Тулоний ўзининг хос маъносидан ташқари, кўчма, мажозий мазмунга ҳам эга. Ҳайъати мулонийдан кузатиладиган кўчма маъно – мурод – Сомон йўли юлдузлар туркумидир. Сомон йўли – Қаҳқашон номи билан ҳам машхур.

*Ҳайъати тулоний ила Қаҳқашон,
Чархқа сайр этгали йзлдин нишон.*

Мазкур байт ҳам “Ҳайратул-аброр”дан олинди. Бу ўринда Ҳайрати тулоний – Қаҳқашоннинг халқимиз ўртасида машхур бўлган бир фазилатини эслатиш билан чекланамиз. Зеро, Ҳазрат ишоралари ҳам шуни тақозо этади. Нужумий илмлар, ҳодисалар ҳақида етарли маълумотга эга бўлган аجدодларимиз тунда адашмаслик учун Сомон йўли юлдузлари кўмагига кўз тутганлар...

Ҳайъати мустадирни кейинги сўз самодан ерга туширган. Чунки, у “айлана, доира, тўғарак, айлана шаклидаги” каби маъноларга эга. Шунинг учун ишоралар ёрдамида Ер шарини англатиши мумкин.

“Садди Искандарий” достонидан олинган мана бу байтга диққат қилайлик:

*Ки ер жисмидур ҳайъати мустадир,
Кура айлади ани ҳаййи қадар.*

Ер юзи тузилишига кўра доирани эслатгани учун ҳам Қодир эгам уни Кура шаклида ясади...

Ҳайъат – ҳайъатпазир (ҳар хил шаклга кирувчи) ҳайъот (шакллар) кўринишларида ҳам қўлланилади. Уларни муносиб талқин қилиш учун эса юқоридагиларни инобатга олиш, сатрлардаги ишораларга зикраклик билан назар солиш жоиз. Шу ўринда яна бир гапни эслатиш маъқул кўринади. Бугун мажлисларимизнинг президиумига нисбатан ҳам ҳайъат сўзи қўлланилади. Шакл ва унинг маъно жиолари маъзида “саф тортиш, кўриниш ҳосил қилиш” мазмуни йўқ эмас. Машҳур ғазалдаги “Мушкин қошининг ҳайъати ул чашми жаллод устина” сатрини эслайлик. Чашм – кўз устида қош ҳамда мужгон туклари саф тортади-ку!

Мажлис ҳайъати ҳам худди ўшанинг сингари кўчма маънода тушунилмоғи лозим.

“Бешинчи наът” охирида жаноби Расулulloҳ сафаридан ифтихор туйғуси бадий аксини топади. Улуғ шоир ва диний арбоб фахрига сабаб умматлар муродининг ижобатга ўтганидир.

*Ахтариға чун етибон мунча авж,
Зоҳир ўлуб баҳри иноятқа мавж.
Ҳақ тилидан умматин истаб тамом,
Ҳақдин ўлуб борча муродиға ком (47-бет).*

Ахтар – юлдуз тасвири билан бошланган наътларнинг яна нур билан хотималаниши кўнгилларга сафо, ёқимли ҳарорат бағишлайди. Аллоҳ иноятининг “мавжу” авж мақомида охирги расул умматларига ёғилиши ҳар қандай иймонли мўъминга руҳ ато этади. Жаноби Рисолатпаноҳ муродининг рўёбга чиқиши, умматлар орзусининг ушалишидир. Муҳаммад алайҳис-саломнинг муборак нафаслари, ҳазрат Алишер Навоийнинг руҳлари мунис, мушфиқ ва меҳнаткаш халқимизга мададкорлик қилсин. Аллоҳ ўтганларни раҳмат этган бўлсин, ҳаётда борлардан марҳаматини дариғ тутмасин!

НАЗМКИ ҲАМ СУРАТ ЭРУР ХУШ АНГА...

Бадий асарнинг шаклу мазмуни масаласи қадимдан ижод аҳли ва сўзшунослар диққатини тортиб келади. Бу ўткир назарий баҳс нафақат илмий, балки бадий асарлар бағрида ҳам яшаб келади. Ҳар бир ижодкор, адабиётшунос ўз нуқтаи назарини билдиришга уринди. Кимдир шаклнинг бадий яратмадаги ҳиссасини бирламчи деса, бошқалар мазмун қудратига юксак баҳо берди. Масалага жиддий аралашган улуғ истеъдод соҳиблари эса ўрта ва тўғри йўлни маъқул кўрдилар. Шаклий жило бўлса-ю, мазмун оқсаса, асар озор кўради. Ёхуд маъно теранлигига маҳлиё бўлиб, шаклий пардозни иккиламчи қиёфага солиб қўйишдан ҳам бадий асар лат ейди. Ҳар икки қутбни ёнма-ён тутиш, мувозанат қоидаларига амал қилиш эса панд бермайди. Ҳамма нарсаси маромида келган бадий яратма камолот касб этади, нафис санъат муҳиблари дилида ардоқланиб яшайди. Алишер Навоий асарларида айни масалада учинчи йўналишнинг устунлиги намоён бўлади. Улуғ шоир фикр айтиш билан чекланмади. Адабий тажрибасида ўша равияга содиқ қолди. Аксарият нодир асарларида шу баҳсга тааллуқли қимматли фикрларини ҳам баён этиб қолдирди. “Ҳайрат ул-аброр” достони муқаддимавий бобларидан бирида айни масалага доир мулоҳазалар ифодаланганлигини кўраимиз:

Назм анга гулшанда очилмоғлиғи,
 Наср қаро ерга сочилғонлиғи
 Бўлмаса эъжоз мақомида назм,
 Бўлмас эди тенгри каломида назм.
 Назмда ҳам асл анга маънидурур,
 Бўлсун анинг сурати ҳар не дурур.
 Назмки маъни анга марғуб эмас,
 Аҳли маоний қошида ҳўб эмас.
 Назмки ҳар сурат эрур хуш анга,
 Зимнида маъни доғи дилкаш анга (“Хамса”, 34-бет).

Кўчирганимиз кичик шу шеърий парчада бадий адабиётнинг қатор нозик назарий масалаларига дахлдор бағоят қимматли фикрлар ўртага қўйилган. Аввало, бадий асарларнинг икки турга – назм ҳамда насрга бўлиниши қайд этилмоқда. Иккинчидан, яна бир нозик жиҳат қаламга олинаётир. Алишер Шавоий дахл қилаётган бу масала асар яшовчанлигини таъмин этадиган бош омиллардан ҳисобланади. Дардсиз асар оҳорсиз матодай гап. Тезда сийқаланиб қолади. Дарднинг ўзи нима? Давр, жамият, инсон тақдирида ўчмас из қолдирувчи жароҳатлар мажмуидир. Чинакам сўз санъаткори ана ўшаларга нисбатан бефарқ туролмайди. Бадий ижод дарди унга қисмат бўлар экан, у замонасининг “кўзу қулоғи, тили ва дили, виждони” мақомида ҳаракат қилмоғи лозим. Лўндаси, даврнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, ахлоқий, маънавий жароҳатлари адабиёт ва ижод аҳлининг танасидаги хасталиқдай гап. Айтилганлардан холи асар Алишер Навоий наздида қадрсиздир. Келтирилган шеърий парчамизда мавзуимизга бевосита тааллуқли яна икки жиҳат борлигини таъкид этмоқ зарур кўринади. Ўшалардан бири сўзга тегишлидир. Алишер Навоий талқинига кўра, сўз инсонга Аллоҳ томонидан марҳамат қилинган олий неъматдир. Улуғ шоир уни “гуҳари шариф” атайди. Модомики, сўз Аллоҳ инояти экан, ўша воситада санъат асари яратувчи ижодкор ҳам Олий даргоҳнинг мўъжизасидан бебаҳра қолмайди, албатта. Вазифа аён, илоҳий марҳамат насиб этган ижодкор ўз бадий мўъжизасини эъжоз мақомида яратмоғи зарур. Ўқувчини ҳайратлантириш қудратига эга асар эса олий даргоҳ назарига тушгусидир...

Алишер Навоий сатрларидан келиб чиқадиган бундай бўлиқ маъно ўз ғоявий асосларига эга, албатта. Ислокий таълимотга кўра, инсон ва унинг тақдиридаги бирон бир нуқтани Парвардигори олам марҳамати ва назоратидан ташқарида тасаввур қилиш асло мумкин эмас. Чунки инсон Аллоҳнинг ердаги халифасидир. Қуръони каримнинг “Сод” сурасидаги етмиш иккинчи ояти карима, фикримизча, Алишер Навоий мисралари учун ғоявий замин бўлиб хизмат қилган кўринади. Ўша Илоҳий жумлада Аллоҳ ва унинг халифаси Одам ўртасидаги яқинлик ҳақида гап кетади: “...Бас қачон уни ростлаб, унга Ўз руҳимдан пуфлаб киргизганимдан сўнг унга сажда қилган ҳолларингизда йиқилинглар!” (Ўша китоб, 337-бет). Гап биринчи инсон – Одам Ато ҳақида кетаётир. Ернинг мағзидан яратилгандан кейинги жараён ана шундай кечган. Аллоҳ ўз жисмидаги руҳдан Одам сафиюллоҳга ҳам улашган экан. Муддао равшан, инсон жисмида илоҳий руҳкезади. Унинг фаолиятидаги барча жараёнлардан Парвардигори олам воқиф. Бас, шундай экан, уни бошқа халқ этилганлардан ажратиб кўрсатувчи, “гавраҳи шариф” сўзи ҳам Холиқнинг эътиборида бўлиши тайин. Байтдаги ишора орқали Алишер Навоий мўъминлар учун марҳамат қилинган ибрат – қиссалар мажмуи – Қуръони мажидни ҳам назарда тутган бўлиши мумкин. Шеърий парчада ёрқин намоён бўладиган иккинчи муҳим мавзу шаклу мазмун баҳсидир. Улуғ шоир ўзига қадар му масалада мавжуд бўлган барча нуқтаи назарларни бир ерда жамлаган сўнгра ўз

муносабатини ўқувчилари билан баҳам кўрган. Шакл – катта тушунча. Уни фақатгина асар жинси доирасида чегаралаб қўйиш тўғри бўлмайди. Бадий яратмада қўлланиладиган тасвир воситалари – санъатлар ҳам маълум маънодан унга тааллуқли. Иккинчидан, шакл ва мазмун ўртасида Искандар деворини қўйиш ҳам адолатдан эмас. Чунки истеъдоди бор санъаткор қалами тухфа қилган бадий яратмада (хоҳ назм ва хоҳ насрда бўлсин) муаллақ турувчи унсур бўлмайди. Аносирнинг катта-кичиклигидан қатъи назар, уларнинг ҳар бири ўз вазифасига эга бўлади. Бири иккинчисини тўлдиради, тақозо этади. Ҳаммалари яғна мақсадни рўёбга чиқариш муаллиф ғоявий тантанаси йўлида хизмат қилади. Маромига етган бадий асарни яхлит танага қиёслаш жоиз бўлса, мураккаб жараёнда иштирок этган барча бўлақлар ўша жисмни шакллантирган тенг ҳуқуқли аъзолардир. Улардан бирида нуқсон сезилса, асар тўлақонлилигига путур етиши тайин. Айтилган фикрларга ҳамоҳанг лавҳалар таниқли адиб Ўткир Ҳошимовнинг Тоир Юнус билан мулоқотида кўзга ташланади. Ў.Ҳошимов йирик адиб Абдулла Қаҳҳор билан ўзи иштирокидаги суҳбатлардан бирида кечган шундай лавҳани ҳикоя қилади.

“Домла айтдиларки, “баъзилар асарни чиройли қилиш учун нуқул пардоз беради. Чиройли сўзлар ишлатишга ҳаракат қилади. Мақол, маталларнитиқиштириб ташлайди. Ҳолбуки пардоз дегани тегирмончининг маҳсисига ўхшайди. Асарда пардоз эмас, ҳусн бўлиши керак. Ҳусн дегани бе – ёзувчининг қалбидан отилиб чиқаётган туйғу бўлади”.¹ Абдулла Қаҳҳор ва Йўлдош Шамшаров суҳбатларини қунт билан тинглаган, ўзига тегишли ибратлар қабул қилган Ўткир Ҳошимов Абдулла Қаҳҳорнинг тағдор қочирмаларини ҳаёт мезонида синовдан ўтказган. Мана, унинг бу борадаги қайдлари: “Маҳси масаласига келсак”. Тошкент атрофида тегирмон йўқ эди. Сўқоққа борганимда атайлаб тегирмонга кириб, тегирмончини кузатдим. Ҳақиқатдан ҳам маҳси кийиб юраркан. Ташқарига чиқаётганда маҳсисини, албатта, қоқиб чиқади. Дўл айланаётганда ун сачраб, тегирмончининг маҳсисига қўнаркан. Оёқни бир марта қоқса, унинг кукуни тушиб кетади-да, буришган маҳси қолади. Домла айтган гап шундай эканки, хунук одам юзига упа суртган билан гўзал бўлиб қолмаганидек, асарни чиройли безаклар билан ҳарчанд пардозламанг, тагидаги маъно чуқур бўлмаса, камчилигини яшириб бўлмайди” (Ўша ойнома, 152-б.).

Кўчирмадан нотўғри хулоса чиқмаслиги керак. Бадийётга Абдулла Қаҳҳор ҳам, Ўткир Ҳошимов ҳам қарши эмас. Чунки, ўша “пардоз” бўлмаса, ҳақиқий санъат асари дунё юзини кўрмайди, жозиба кучидан маҳрум бўлиб қолади. Гапнинг тиғи сунъийликка, зўрма-зўраки пардозга қаратилган. Яна аниқроқ айтадиган бўлсак, шакл ва мазмун мувозанатининг бузилишигина устоз Қаҳҳор айтган ҳолатни вужудга келтиради. Асар ҳаётий заминдан узилиб қолади.

Ҳаёт ҳақиқати ва бадий ҳақиқат ўртасидаги таносуб масаласи ўтмиш адабиётшуносларининг ҳам диққат марказида турган. Илми аруз, илми қофия, илми саноега доир битилган кўплаб рисоалар фикримизнинг далили бўла олади. Шунингдек, айрим адабий жинсларга доир ҳам махсус китоблар ёзилган. Нуриддин Абдурахмон Жомийнинг муаммога доир уч китоби, Алишер Навоийнинг шу жинсга бағишланган “Муфрадот” рисоаларини санаш мумкин. Буларнинг барчаси юксак ғоявийликни инкор этгани Алишер Навоий сатрларида тилга олинган “хуш сурат” ва унинг зимнидан келиб чиқадиган “дил маъно” ҳақидаги ишоралар шаклу мазмун мувозанатига тааллуқлидир.

Шарқхалқлари адабиёти тарихида тўрт юзга яқин бадий таъсир воситаларига мурожаат этилган. XV асрга келиб фақат Ҳирот адабий мактабида шу соҳага доир қатор махсус рисоалар яратилди. Ҳусайн Воиз Кошифий, Атоуллоҳ Ҳусайний, Фахриддин Али Сафий

¹ Ў.Ҳошимов, Т.Юнус. Асарингни ўқиган китобхон ухлолмай чиқса... Шарқ юлдузи: 1993, 7-8-сонлар, 152-бет.

(отаси Ҳусайн Воиз Кошифий рисоласига таянилгани ҳолда шеърӣ санъатлар талқинига аталган рисоласи) илмӣ асарлари бугун ҳам нодир манбалар сифатида аҳамиятлидир. Ўтмиш санъатшунослари мазкур воситаларнинг ҳаммасига бирдай муносабатда бўлган эмас. Улар бадиӣ тасвир воситаларини иккига ажратиб (лафзӣ ва маънавий) тасниф қилганлар. Аммо мазкур гуруҳлаштириш ҳам нисбӣ моҳият касб этади. Биз буни қуйида талмеҳ санъати мисолида кўрсатишга ҳаракат қиламиз. Талмеҳ мумтоз адабиётнинг кўҳна, кенг япроқ ёзган санъатларидан биридир. Бадиӣ асар назокати, нафис ва дилбарлигини кўтариш, олға сурилаётган ғояни ёрқинроқ рўёбга чиқариш ниятида табъ аҳли турли тасвирий воситаларга, жумладан, талмеҳга ҳам мурожаат қилиб келганлар. Шеърӣят ривожланиб боргани сайин унинг ғоявий олами, вазни, қофия ва бадиӣ санъатлари ҳам бойиб, такомиллашган. Ана шундай мураккаб жараёни талмеҳ ҳам босиб ўтди дейилса, сира муболаға бўлмайди. Мазкур бадиӣ санъатга доир шарҳ, талқин ва қайдлар ўтмишда ҳамда бугун тартиб берилган қатор нуфузли луғатларда кўзга ташланади¹. Шунингдек, ўтмиш сўзшуносларининг махсус рисоаларида, адабиётшуносликка оид қўлланма ва дарсликларда ҳам талмеҳга доир ихчам маълумотларга дуч келамиз.² Олдиндан айтиб қўяйлик, сарчашма ва луғатларнинг маълумотларида ўхшаш ҳамда тафовутли қайдлар мавжуд. Уларни умулаштирадиган бўлсак, қуйидаги хулосалар ўртага чиқади. “Талмеҳ” араб тилидан олинган сўз бўлиб, “енгил назар ташлаш, нимагадир кўз қири билан қараш” сингари луғавӣ маъноларни англатади. Талмеҳнинг истилоҳ, адабиётшуносликка доир атама вазифасидаги шарҳлари анча қамровлидир. Аммо айтиш жоиз, ушбу истилоҳга мурожаат қилган барча муаллифлар якранг мулоҳазаларни такрорлаш билан қаноатланиб қолишмаган. Муаллифларнинг ёзишмаларида ўхшаш, уйғун фикрлар билан бирга, кичкина бўлса-да, янгича қарашлар ҳам назарга тушади. “Бадойиъ ул-санойиъ”нинг муаллифи Атоуллоҳ Ҳусайний талмеҳни адабий ҳодиса сифатида шарҳлар экан, унинг табиатида луғз (чистон) жанрига яқинлик кўради. Таниқли адабиётшуноснинг ушбу фикри мантиқӣ заминга эга. Дарҳақиқат талмеҳ бадиӣ санъати билан луғз, муаммо ва таърих-шеър ўртасида катта тафовутлар билан бирга уйғунлик ҳам сезилади. Луғз, таърих-шеър, муаммо ўқувчидан қанчалик зийраклик, ҳозиржавоблик талаб қилса, талмеҳ учун ўша фазилат зарур. Чунки санаб ўтганимиз адабий жинсларда ном, рақам ва жонзот ёхуд жонсизлардан нимадир яширинган бўлади. Ўша пинҳон тутилган жумбоқни ечиш ижодкор томонидан қўлланган ишора очқич вазифасини адо этади. Худди шундай хусусият талмеҳ адабий ҳодисасида ҳам учрайди. Изоҳи аён. Сатр ёки байтда қўлланган санъат кичик лавҳа, ишора тарзида келади. Ана ўша талмеҳ санъати тагига етмай туриб, шеърӣ парча мағзини чақиш имкондан ташқаридир. Буни қуйидаги мисолларда ёрқин кўриш мумкин:

*Жоми Жам ичра Хизр суйи насибимдур мудом,
Соқие, то тарки жоҳ айлаб гадо бўлдим санго (I, 50-б.).*

*Қани Ҳотам, қани Қорун ва қани Жамшиду Афридун?!
Бас, эҳсон қил санга гардундин адно эътибор ўлғоч (I, 104-б.).*

¹ Муҳаммад Ғиёсиддин. Ғиёсул-луғот. Дар 3 чилд, чилди 1, “Адиб”, Душанбе – 1987, Саҳ. 205-206; Фарҳанги забони тоҷики. Чилди 2. М. – 1969. С. Айни. Луғати нимтафсилии тоҷики барои забони адабии тоҷик. Куллийет, чилди 12, “Ирфон”, Душанбе – 1976, саҳ. 173.

² Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадоеъу-с-саноеъ. Тошкент – 1981, 134-бет. Шамси Қайси Розӣ. Ал-муъҷам. “Адиб”. Душанбе – 1981, саҳ. 301; Т.Зеҳни. Латоиф ут-тавоиф. “Ирфон”, Душанбе – 1979, саҳ. 107; Фаҳриддин Алиӣ Сафи. Латоиф ут-тавоиф. “Ирфон”, Душанбе – 1969, саҳ. 125; Р.Ҳодизода, М.Шукуров, Т.Абдучабборов. Луғати истилоҳоти адабиётшиносии. “Ирфон”, Душанбе – 1964, саҳ. 105.

*Ҳаёт ичра бақо учун мумкин эрмас, Нух бўлсинким,
Ўлар ҳолатда туғмай ўлган ўғли бирла яксондур (I, 122-б.).*

Алишер Навоийнинг “Бадойиъ ул-бидоя” девонидан уч мисолда ҳам талмеҳ санъати мавжуд. Биринчи байтнинг илк сатрида келган “Жоми Жам” ва “Хизр суйи”нинг маъзи “чақилмас” экан, моҳият очилмай қолади. Аввало, айтиб қўяйлик, байтда тасаввуфий маъно пинҳон. “Тарки жоҳ” этмаган шахсга гадолик насиб этмайди. Яъни мартаба-ю мансаб, молу дунё бор жойга гадолик (фақирлик) сиғмайди. Сулукат ва соликлик ҳою ҳавас, айшу ишрат билан ёнма-ён яшамайди. Бундай вазиятда Жоми Жам ва Хозр суйи ҳақида ўйлаш ҳам мумкин эмас. “Жоми Жам”нинг ўзи нима? Жам – Жамшиднинг қисқарган кўриниши. Жамшид – бадий адабиётда адолат ва иймон туғини баланд тутган шоҳи Ғозийнинг тимсоли. Ривоятга кўра, ана ўша шоҳ ўз атрофидаги ҳақимлар – олимларга буюриб, сеҳрли икки жом – май қадаҳи ясаттирган. Улардан бири майга тўлдирилса, ичган билан камаймас, ётқизиб қўйилса, тўкилмас экан. Иккинчиси, янада сеҳрлироқ. У майга тўла, ичилаётганда дунё воқеалари унда намоён бўлар экан... Ғазал қаҳрамони ана шундай жом учун ҳамма нарсадан кечишга тайёр. “Хизр суйи” бадий асарларда тез-тез кўзга ташланадиган бирикмалардан. Мазкур бирикма замирида “оби ҳайвон” – тириклик, мангулик суви яширинган. Жоми Жам ёхуд Хизр суйи насиб этган одамнинг икки дунёси ҳам ободдир. Аммо улар ширин орзулар, холос. Ривоятга кўра, оби ҳайвон Хизр пайғамбардан бўлак ҳеч кимга насиб қилганича йўқ... Байт мазмунини мукамал фаҳмлаш ана ўша гапларни билишни тақозо қилади. Иккинчи парчада ҳам шеърхонни фикрлашга ундовчи ишоралар қалашиб келган. Ҳотам, Қорун, Жамшид, Афридун шулар жумласидандир. Жамшид билан ошно бўлдик. Афридун – Фаридун афсонавий одил шоҳ тимсоли сифатида асарлардан асарларга кўчиб келади. Ҳотам ва Қорун бир-бирига зид қаҳрамонлар. Ҳотам – саховат, Қорун эса бахиллик сири. Уларнинг ким ва қайси мақомда эканликларидан қатъи назар, гардун “адно” (тубан, паст) этди, тупроқ остидан макон тутдилар. Улуғ шоирнинг хулосаси рўёбга чиқа бошлайди. Дунёда ҳеч ким боқий қолмас экан, инсон эзгулик, эҳсон йўлини тутмоғи лозим. Алишер Навоий ҳамма ўринда ва ҳамиша ўзининг бош йўли – инсонпарварлик ҳамда эзгуликка содиқ қолади. Ҳатто талмеҳдан ҳам ана ўша улуғ мақсад тантанаси учун унумли фойдаланган. Учинчи мисол олдинги икки парчада ўртага қўйилган ғоявий ниятнинг мантикий давомидай кўзга ташланади. Умр – инсон тақдирида ўткинчи муддат. Беҳад синовлар жараёни. Унинг қисқа ёхуд давомли эканлигидан қатъи назар, оқибати фанодир. Айни аччиқ ҳақиқатни улуғ шоир Нух пайғамбар тақдири воситасида кўрсатишга ҳаракат қилади. Исломий ақидага кўра, Нух пайғамбарга 950 йил умр кўриш насиб қилган. Бу хусусда Қуръони мажид “Анкабут” сурасининг ўн тўртинчи ояти каримасида ўқиймиз: “Аниқки, Биз Нухни ўз қавмига (пайғамбар қилиб) юбордик. Бас, у уларнинг орасида элик йили кам минг йил турди (аммо улар иймон келтирмадилар), бас, уларни золим – кофир бўлган ҳолларида тўфон (балоси) тутди” (ўша китоб, 286-бет). Нух пайғамбар номи билан боғлиқ тўфон бадий адабиётдан ҳам чуқур ўрин олган. Келтирилган учинчи байтимиз иккинчи мисрасида ҳам ўша илоҳий фожиага ишора кетади. Нух пайғамбарнинг оила аҳли ҳақида ҳикоя қилинади. “Таҳрим” сурасининг ўнинчи ояти каримасида Нух ва Лут пайғамбарларнинг хотинлари ёмон аёллар тимсоли сифатида дўзахий бўлганликлари қайд қилинади. (Ўша китоб, 446-бет.) “Худ” сурасининг қирқинчи ояти каримасида Нухнинг хотини Воила ва ўғли Канъон кофирлар билан бир сафда тилга олинадилар. Ўша суранинг 41-43-ояти карималарида ота ва ўғил ўртасида кечган савол-жавоблар хусусида ёзилади: “У деди: “кемага мининглар! Унинг юриши ҳам, туриши ҳам Аллоҳнинг номи билан бўлур... Нух бир четда қолган ўғлига нидо қилди: “Эй ўғилчам, биз билан бирга (кемага) мингин,

у кофирлар билан бирга қолмагин!" У (ўғли) деди: "Мен ўзимни сувдан сақлайдиган бирон тоғнинг устига чиқиб кетажакман"... (Шу пайт) ўрталарини тўлқин тўсиб қўйди-да, (ўғил) ғарқ қилинувчилардан бўлиб қолди"(Ўша китоб, 150-бет). Мазкур суранинг 44-, 48-ояти карималарида Худо ва Нуҳ зртасида мулоқот давом этади. Нуҳ куфр йўлини тутган ўғли учун Аллоҳдан марҳамат илтижо қилади. Аммо унинг сўрови ижобатга ўтмайди. Фикримизча, учинчи байт иккинчи мисрасидаги ишораларнинг илдизлари муқаддас илоҳий китобдаги айримлари келтирилган оят-ибратларга туташади...Айтиш жоиз, Алишер Навоий ғазал ўртасида тасодифан Нуҳ пайғамбар билан боғлиқ воқеаларга ўқувчи эътиборини тортаётгани йўқ. Ғазалнинг матлаъидаёқ бақо-фано, вафо ва жазо хусусида гап кетади. Илоҳий қудрат, унинг манзаралари шоир сатрларига кўчади. Ўшаларнинг узлуксиз мантикий давоми – Нуҳ воқеалари тафсилотига шамаъ қилинади. Хуллас, талмеҳ санъати улўғ шоир томонидан олға сурилаётган муайян ғоявий ниятни ёрқин ифодалаш воситаси бўлиб хизмат қилган. Иккинчидан, шеърини мисраларда талмеҳ вазифасида келган сўз ёхуд иборалар луғз, муаммо, таърих-шеърда бўлгани каби ўқувчини чуқур мушоҳадага чорлайди. Маъно теранлиги тубига етиш, яширинган сўз, ном ёхуд рақамни илғашдагидай зукколик ва бош қотиришни талаб қилади. Устод Садриддин Айний "Тожиқ тилининг ярим изоҳли луғати"да талмеҳнинг истилоҳ сифатидаги шарҳини анча бойитади. Таниқли адибнинг талқинича, "Машҳур сўзнинг кимга тегишли эканлигини кўрсатмай, ишора қилмай, ўз сўзлари ичида келтириш, маълум қиссаларни тилга олиш ҳам талмеҳ вазифаларидан" ҳисобланади. Мавзунинг кутбларини кенгайтиришда тожиқ адабиётшуноси Тўракул Зеҳнийнинг мулоҳазалари катта қизиқиш уйғотади. Олим ўзининг бадий санъатлар ва тожиқ арузига бағишланган "Сўз санъати" китобида талмеҳ талқинига кенг жой ажратади. Т.Зеҳний сўзнинг луғавий шарҳига "Намакин кардам" (Тузли қилмоқ, меъёрида туз сепмоқ) иборасини ҳам қўшади. Таомнинг таъмини тузсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Шеър эса табиатидан келиб чиқадиган санъатларсиз лаззат пайдо қила олмайди.

Шеършунос олим (Тўракул Зеҳний) талмеҳнинг истилоҳий қирраларини кенгайтиришга муваффақ бўлган. Мазкур бадий санъатни ҳосил қилишда нужумий атамалар, сайёралар хатти-ҳаракатида кузатиладиган ўзгариш ва ўзига хослик, тарихий, афсонавий, илоҳий қисса ва воқеалар, асотирлар, эътироф этилган шоирларнинг машҳур шеърларидан олинган парчалар ҳисса қўшиши мумкин. Бадий парчаларда халқ мақол ва ҳикматларига имо қилиш ҳам талмеҳни вужудга келтиради. Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг ушбу фикрини қисман қабул қилса бўлади. Чунки бундай вазиятда талмеҳ ёнида ирсолу масал санъати ҳам даъвогар бўлиб туради. Машҳур шеършунос Шамсуддин Қайс Розий мазкур бадий санъатни самода чақилган чақиннинг лаҳзалик шуъласига қиёслайди. Олимнинг лўнда хулосасига кўра, "Талмеҳ кичик ишора билан катта маъно-мазмунни ҳосил қилиш санъатидир". Шунга яқин мулоҳазани Р.Ҳодизода, М.Шукуров, Т.Абдужабборовларнинг "Адабиётшунослик истилоҳоти луғати" китобларида ҳам кўрамиз. Муаллифлар ўзларига қадар ўртага қўйилган аксарият қарашларни йиғиш ва умумлаштиришга ҳаракат қилган. Талмеҳ ҳақидаги ўзак хулосани Муҳаммад Ғиёсуддин ўзининг кейинги давр сўзшунослари учун таянч манба вазифасини адо этган "Ғиёсул-луғат" асарида баён қилган. Талмеҳ – ўз сўзлари мағзида Қуръони мажид оятлари ва аҳодис (ҳадислар) дан намуналар келтиришдир. Муҳаммад Ғиёсуддин минг карра ҳақ. Дарҳақиқат, шеър табарруклиги, шарафи, обрў-эътиборини юксакка кўтариш орзуси билан муқаддас илоҳий китобга, Муҳаммад алайҳис-саломнинг ҳадиси шарифларига мурожаат қилиш талмеҳни шакллантирди. Қолган қирра-ю ришталар ўша бош нуқтага уланиб, уни мустаҳкамлашга ҳисса қўшди. Айтилганларни Алишер Навоий шеърятига тўла татбиқ этиш мумкин. Ўз замонасининг барча зоҳирий ва ботиний илмларидан мукаммал хабардор улўғ ўзбек шоири ўша донишмандлик хазинасидан

манзум ва мансур асарлари назокатини оширишда ўринли фойдаланди. Талмеҳ санъатига бот-бот мурожаат этди. Мазкур бадий воситанинг ўтмиш ҳамда бугунги сўзшунослар талқинларида тилга олинган барча қирралари Алишер Навоий асарларида намоён бўлади. Улуғ шоир девон ва дostonларини варақлар эканмиз, мисралар бағрида кўплаб илоҳий сўз, жумла, қисса ҳамда қаҳрамонларни учратамиз. Муҳими, улар илҳом авжида қуйилиб, мисралар оҳангига жўр бўлиб, мазмун бўлиқлигига ҳисса қўшиб келади. Илоҳиёт – катта тушунча. Талмеҳда унинг жилоси якранг эмас, албатта. Масалага ана шу жиҳатдан назар ташлайдиган бўлсак, таснифга бўлган эҳтиёж зарурат сифатида юзага чиқади. Илоҳий сўз, оят ва сураларга ишора қилувчи талмеҳлар. Илоҳий қисса шахс ва пайғамбарлар ҳаётига шамаъ қилиш орқали ҳосил қилинган санъатлар (талмеҳ). Алишер Навоийнинг “Бадойиъ ул-бидоя” девонида биринчи гуруҳга мансуб мисоллар талайгина топилади.

*1. Дер Навоийки ғайр эмас мавжуд,
Турфа сўз “ло илоҳа иллаллоҳу” (I, 467-бет).*

*2. Жамолинг ойина “Ваш-шамс” кўзгуси нозил,
Кўзунг қорасиға “моғоз” сурмаси ҳамроҳ (I, 474-бет).*

*3. Шарбати “юҳйил-изом” эрни майи нобиндадур,
Сурайи “Ваш-шамс” тафсири юзи бобиндадур,
Шарҳи “мозоғал-басар” наргислари хобиндадур,
Лайлатул-меърожнинг шарҳи сочи тобиндадур,
Қоба қавсайн иттиҳоди қоши меҳробиндадур (I, 585-бет).*

Мазкур девондан уч мисол кўчирдик. Улардан икkitаси ғазал ва учинчиси мухаммаснинг биринчи банди. парчаларда қўлланган санъатлар қоришиқдир. Талмеҳ билан ёнма-ён тазмин ҳам келган. Суралар ва оятларга ишора кетган ўринларда талмеҳ, парчалар кўчирилган мисраларда тазмин санъати ҳукмрон. Юқорида таъкид этганимиздек, бадий санъатларни қатъий шарт билан чегаралаш, улар ўртасига ўтиб бўлмас тўсиқлар қўйиш имкондан ташқаридир. Кўп ҳолларда улар қўшилиб мавжуд тақсимотларни писанд қилмай қолади. Тазминнинг кўп белгилари талмеҳга ўхшаб кетади. У ҳам маънавий санъатлар сирасига киради. Тўрақул Зеҳнийнинг шаҳодатига кўра, “ўз шеъри ичида бирон шоҳ байт ёхуд ундан парча келтириш орқали ҳосил қилинади” (ўша китоб, 114-бет). Парча фикр ривожига ёки далили учун келтирилади. Иқтибоснинг ҳажми турлича бўлиши мумкин. Сўздан тортиб, кўш байтгача олинади. Кўчирмадан олдин унинг муаллифи ҳақида нозик ишоралар воситасида хабар берилади. Мисралар ўтмишдош ёки муосир шоирларнинг эл оғзига тушган машҳур шеърларидан олингани учун баъзан муаллифни кўрсатишга эҳтиёж сезилмайди. Устод Садриддин Айний тазминни “оташ пора олмоқ” тарзида шарҳлайди. ўша чўғ ёрдамида ҳар бир муаллиф ўз гулханини ёқади. Мураккаб ижодий жараённинг қай йўсинда кечишидан қатъи назар, мавзу ришталари устоzu шогирдлик, адабий алоқа ва ўзаро таъсир муаммоларига боғланади. Бундай хулосани фақат шахсларга нисбатан эмас, балки алоҳида асарлар ҳақида ҳам айтиш мумкин. Масалан, Қуръони мажид ва ҳадисларнинг умумислом маданияти учун бош сарчашма вазифасини ўтаб келаётганлиги шак-шубҳасиздир. Шундай хулосани “Калила ва Димна”, “Минг бир кеча”, “Тўтинома” каби кўпгина сайёр асарлар хусусида ҳам айтиш панд бермайди. Энди шеърий парчаларимиз шарҳига ўтайлик. Биринчи мисолда калимаи шаҳодатдан парча киритилган. Унинг маъноси “Биргина Аллоҳдан ўзга илоҳ йўқдир. Муҳаммад унинг расулидир”. Ана шу

жумланинг ўзагини “Бадойиъ ул-бидоя” таркибидаги 610-ғазалга киритишнинг нима зарурати бор эди? Дарвоқеъ, ғазал – ҳар қандай тасодифий сўз, ибора ёхуд жумлани ўз “бадан”ида сингдиролмайди-ку? Алишер Навоий ҳам яна қаторлашиб келиши мумкин бўлган саволларни олдиндан ҳис эта олган. Етти байтдан таркиб топган ғазал “Ғаройиб ус-сиғар”да (III, 397-бет) 510-рақам остида жойлаштирилган. Ғазал хафифи мусаддаси маҳбуни мақтуъ (фоилотун-мафоилун-фаълун) вазнида ёзилган бўлиб, ишқу ошиқ ҳақида баҳс этади. Унда ошиқ ва маъшуқа дарди ифодаланган. Анъанавий ғазалларимизда маъшуқа “иштирок” этмайди. Унинг билан боғлиқ барча яхши-ю ёмон гаплар ошиқ тилидан келтирилади. Мазкур ғазалда ҳам ўша манзара устивор. Икки лавҳа – маъшуқа юзидаги тер, ошиқ кўзидаги ёш ғазалнинг бошидан охирига қадар ёнма-ён ҳаракат қилади. Гўзал ташбеҳлар ишга солинади. Тер остида қолган маъшуқанинг юзидаги қора хол сувга чўккан ҳинду баччага нисбат берилади. Маҳбуба юзидаги тер томчилари, гул япроқлари узра қўнган шабнамни хаёлга келтиради. Тазод-муқобала кўмакка ҳозир туради. Маъшуқа тер, ошиқ ашк тўкади. Висолга ташна ошиқнинг йиғиси ёр кулгусига боисдир. Воқеалар маконини ўзгартиради. Ер ва само боғланади. Томчилар осмон чироқлари – юлдузларни хотирга солади. Шу йўсиндаги таҳлилни давом қилиш мумкин. Аммо асосий мурод булар эмас. Таҳлил этилаётган ғазал замирида икки олам подшоҳи – Парвардигори каримнинг сиймоси пинҳон. Ошининг илтижоли муҳаббати унга қаратилган. Шундан бўлса керак, хотимада улўғ шоир тажохули орифонага ружу қилади, ўзини билиб-билмасликка солади. Сатрларда “ғайр мавжуд эмас”, бироқ “Аллоҳдан ўзга илоҳ йўқ” калимаси дилларда акс-садо беради!

Кўринадики, талмеҳ санъати – мисралар ботинидан илғаниши зарур бўлган шунча гапни юзага чиқариш учун очқич вазифасини адо қилаётир. “Бадойиъ ул-бидоя”га 621-рақам остида берилган ғазалдан олинган парча ҳам эътиборга молик. Мазкур шеър “Ғаройиб ус-сиғар” девонида 521-рақами билан (III, 404-бет) жойлаштирилган. Мужтасси мусаммани маҳбуни мақсур (мафоилун фоилотун мафоилун фаидон) вазнида битилган. Ғазал матлаидаёқ талмеҳ – тазмин билан бошланади. Унда “Лоилоҳа иллаллоҳ” батамом бошқа оҳанг ва вазифада келган. Матлаъ шиддат билан куйланган. Ғазал қаҳрамони фавқулодда гўзаллик соҳибасига юзма-юз келади ва ҳайрат оқимида ғарқ бўлади. Ўша кучли ҳаяжон тилган кўчади. Чехрасидан илоҳий нур ёғилаётган маҳбуба қаршисида лол қотган ошиқ якка-ю ягона Аллоҳга яратган мўъжизаси учун илтижоли мурожаат қилаётир. Илоҳий жамол қўзғатган ўша жазава иккинчи байтга ўтади. Урфият ва бадий адабиётда маъшуқа жамолини – юзини қуёшга нисбат бериш анънаси мавжуд. Алишер Навоий ҳам унга риоя қилган. Маҳбуба юзининг тузилиши ой кулчасидай, ўта нафис ва тиниқ. Аммо булар камлик қилади. Улўғ шоир чиройни чирой билан очади. Жамолдаги мавжуд сифатлар қаторига янги безаклар қўшади. Аниқроғи, борини илғайди “Ваш-шамс” кўзгуси! Чехра ҳарорат ва ўзига жалб қилувчи шуъла – нури билан дилкаш. Улар шамс – қуёшда мужассам. Маҳбуба назокати олдида маҳлиё бўлиб турган ўқувчи хушёр тортади. Сатрдаги “нозил” (тушган, инган) сўзи уни фикрлашга чорлайди. Калаванинг учи ўз-ўзидан Қуръони мажиднинг 91-сураси – “Ваш-шамс”га уланади. “Ваш-шамс” – қуёшга қасам демакдир. Унинг биринчи ояти каримаси ҳам “қуёш ва унинг ёғдусига қасам” илоҳий жумласидан таркиб топган. Алишер Навоий ҳаракатида қандайдир мантиқсизлик кузатилмайди. У шеърда сура номини тилга олиб, хатога йўл қўйгани, шаккоклик қилгани йўқ. Илоҳий китобнинг бир неча сураларида Аллоҳ мўъжизавий қудратининг акси – инъикоси бўлган самовий сайёраларга қасам қилинади. Муқаддас илоҳий китобни ўзбекчалаштирган Алоуддин Мансур “Ваш-шамс” аввалида келтирган изоҳида ёзади: “Бу сурада Аллоҳ таоло Ўзи яратган бир қанча мавжудотга ва Ўз зотига қасам билан Ўз жонини иймон билан пок тутган киши нажот

топиши, уни куфр билан хор қилган кимса эса номурод бўлиши ҳақида хабар беради” (Ўша китоб, 505-бет). Алишер Навоий ҳам айтилганлар нуқтаи назаридан масалага ёндашган. Инсон ҳам, гўзаллик ҳам Аллоҳ марҳамати натижасидир. Байтдаги иккинчи ишора – “мозоғ” сурмаси мисралар замирида пинҳон қўштирноққа олиниши сабабсиз эмас. Илоҳиётдан хабардор инсонлар гап нима ҳақида эканлигини аллақачон илғаб олишди. Мозоғдан мурод – Муҳаммад алайҳис-саломнинг муборак кўзларидир. Байтнинг зоҳирӣ талқини билан қаноат қиладиган бўлсак, гап жиловӣ ошиқу маъшуқа доирасида қолиб кетади. Юқорида айтганимиз манзаралар содир бўлади. Кўз ва сурма ҳам эгизак тушунчалар. Кўз қанчалик шахло бўлмасин, асл сурма унинг чиройини очади, равшанлигини оширади. Ҳаммаси қўшилиб, жозиба ва жалб қилиш қувватини кўтаради. Ана шу мантиқ тақозосига кўра, “мозоғ” сурмасини ҳам санамлар пардозӣ учун зарур асл ашёлардан бири (бугун хориждан келтирилганларига эҳтиёж ва нарх баланд бўлганидек) сифатида талқин қилиш мумкин эди. Яшириб ҳам нима қиламан, эътиқодсизлик ҳукм сурган, илоҳиёт билан бизнинг ўртамизда ўтиб бўлмас тўсиқлар қўйилган йиллари шундай йўл тутишга мажбур эдик. Бугун жуда кўп шарҳу таҳлилларимизни қайта таҳрирдан ўтказишга бурчлимиз...

Аммо бугун енгил-елпи фикрлаш увол. Гапнинг ботиний талқинларини ҳам юзага чиқаришимиз зарур. Мадомики шундай экан, мушоҳада ўзани Аллоҳ ва Унинг охириги Расулига тегишли бўлиб қолади. “Нозил” ва “мозоғ” сўзлари очқич вазифасини бажариш билан бирга теран фикрлашга чорлайди. Масалага бирмунча ойдинлик киритиш учун луғатларга мурожаат қилайлик. “Навоий асарлари луғати”да “Мозоғ”, “мозоғал-басар” сўзлари “Пайғамбарнинг кўзи ва ўзини мадҳ этувчи оятнинг “бош сўзи” (306-бет) тарзида шарҳланган. “Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати”да (II, 314-бет) ҳам шунга яқин талқинга дуч келамиз. Жаноби Расулуллоҳнинг хушсурат бўлганлари, илоҳий нурдан баҳраманд кўзлари ўткирлиги ҳақида кўп ёзилган. Ояти карималарда мадҳ этилади. Аммо масаланинг сурмага тегишли жиҳати очиқ қолади. Аксарият луғатларда ҳам бу жумбоқ ечилмайди. “Қисас ул-анбиё”даги мана бу жумлалар масалага аниқлик киритиши мумкин. “...Ва чизеки ба қафо мебудӣ, ҳамчун қавл аз назар меомади ва ба торикии шаб ҳамчун рўзи равшан меди́ди” (320-бет). (Орқада бўлган нарсаларни ҳам олдидагидек кўрарди ва тун зулматида ойдин кундагидек ҳамма нарса эди). Ана шу йўсиндаги олий зотга хос ноёб фазилатлар баёни давомида ўқиймиз: “Ва ҳар шаб сурма дар чашми рост себору дар чашми чап ду бор медодӣ, гоҳе дар ҳолати рўза низ сурмаро ба истеъмол дароварди ва рўған низ ба сару риш мемолиди” (322-бет). (Ва ҳар кеча рост кўзга уч, чап кўзга икки марта сурма тортади. Баъзан рўза ҳолатида ҳам сурмадан фойдаланар, сочу соқолига ёғ суртар эди). Фикримизча, муддаога анча яқинлашиб қолдик. Байтнинг зоҳирӣ ва ботиний маънолари хусусида маълум тасаввур пайдо бўлади. Якунга келишдан олдин, яна кичик бир лавҳани назардан ўтказайлик. “Қисас ул-анбиё”да шундай жумла бор. “Пайғамбар (с) гуфт: “Аввал чизе, ки биёфарид, Нури ман буд, ба ҳазор сол, ки як рўзи он чаҳон ҳазор соли ин чаҳон аст. Ва он Нури ман ба қудрати Худои азза ва жалл мерафти ва тавоф мекарди, “То чумла асари азамати Худои таъолоро мушоҳада карди” (5-бет). (Аввал нима ким яратди, менинг Нурим эди, минг йил бундан олдин, у жаҳоннинг бир куни, бу жаҳоннинг минг йилига тенгдир. Ва менинг у Нурим қудратли ва буюк Худонинг тавоқиға борарди. Шу аснода у (Нур) Худойи таолонинг барча мўъжиза ва буюкликларидан). Рисоланинг бундан олдинги саҳифаларида Одам Атонинг ўғил, Муҳаммад алайҳис-саломнинг ота мақомида бўлганликлари хусусида баҳс кетган эди. Мазкур парча яна бир карра ўша мулоҳазаларни тасдиқ этади. Унинг бу ўринда келтирилишидан мурод эса Аллоҳнинг охирзамон пайғамбарига меҳрининг нақадар юксак эканлигини яна бир бор таъкидлашдир. Айтилган тафсилотлардан бекаму кўст хабардор Алишер Навоий ўша юксак муҳаббат ҳароратини кўчирганимиз байт маъзига

ҳам сингдирган. Қуръони каримнинг нозил бўлиши, жаноби Расулulloҳга насиб этган беҳад иноятларнинг барчаси илоҳий муҳаббатнинг ширин меваларидир. Биргина ишора – талмеҳ мағзида шунча сиру асрорнинг пинҳон бўлиб келиши – шеъриятнинг ҳам илоҳий мўъжизалар сафида эканлигидан далолатдир.

Учинчи мисол “Бадойиъ ул-бидоя”даги биринчи мухаммасдан олинди. Мазкур асар “Бадойиъ ул-васат” (5-жилд, 457-бет) девонига киритилган. Парчадаги “Ваш-шамс” ҳамда “моғозал-басар” ишораларининг изоҳи юқорида ўтди. Қолган уч сатрда талмеҳ ўз вазифасида келган. Яъни тазмин аралашгани йўқ. Биринчи мисрадаги “юҳйил-изом”га тишнинг ботиши қийинроқ. Талмеҳ санъати ҳам айни шу бирикмададир. Унинг мазмуни “чириган суякларни тирилтиради”дир (IV, 265-бет). “Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати” ана шундай мужмал талқин билан чекланади. Шубҳасиз, чириган суякларни қайта инсон қиёфасига келтириш қудрати ёлғиз Аллоҳнинг ҳукмидадир. Масала равшан, моҳиятни Қуръони каримдан излаш лозим. Муқаддас илоҳий китоб «Воқеа» сурасининг 47-50 ояти карималарида ёзилади: “Ва: “Бизлар ўлиб, тупроқ ва суякларга айлангач, ростдан ҳам қайта тирилгувчимизми, аввалги, ота-боболаримиз, ҳам-а!” деб (масхара қилар) эдилар. (Эй Муҳаммад, сиз уларга) айтинг: “Албатта, аввалгилар ҳам, кейингилар ҳам маълум Кундаги белгиланган вақтда шак-шубҳасиз тўпланувчидирлар!” (415-бет). Дарҳақиқат, суранинг номланиши ҳам тасодифий эмас. “Воқеа – «воқеъ бўлгувчи» (Қиёмат)дир. Суранинг биринчи ояти каримасидаёқ Қиёмат ҳақида хабар берилади. Кейинги илоҳий жумлаларда ўша Кун билан боғлиқ даҳшат ва фожиалар тафсилоти оят – ибрат қилиб кўрсатилади. Яна ўликларни қайта тирилтириш ҳақида “Бақара” сурасининг икки юз олтмишинчи ояти каримасида (ўша китоб, 32-бет) аниқ, равшан ёзиб қўйилган. Айримлари айтилган тафсилотлар шеър руҳига мос тушадими? Малик ул калом мавлоно Лутфий ғ а з а л и г а боғланган тахмис – мухаммасда орифона руҳ ҳукмронлик қилади. Шундан бўлса керак, дастлабки банддаёқ ҳар нарсага қодир Эгамнинг қудрат ва кароматлари саналади. Фоний дунё – ўтар карвон. Ҳаммага ҳам навбат етади. Шарбат таътиб кўришга мўлжалланган ичимлик. Майи ноб – энг тоз шароб. Улардан баҳраманд бўлмоқ, Қиёмат кунда қайта тирилмоқ ҳар бир мўмин-мусулмоннинг дафтари аъмолида азал котиблари ёзган битикдир. “Банднинг тўртинчи сатрида “Лайтатул - меърож” ва ёрнинг қора ҳамда тобли – жингалак, қўнғироқ сочи ёнма-ён қўйилади. Тун ва соч якранг. Танбеҳ вазифасида келган ишорада эса ислом тарихи учун катта аҳамиятга молик икки воқеага шамаъ кетаётир. Улардан бири – Қуръони каримнинг “Вал-лайл” (кечага қасам) сураси ҳисобланади. Суранинг биринчи ва иккинчи ояти карималарида кеча ҳамда кундузга қасам қилинади. Учинчи илоҳий жумла эса эркак ва аёлни яратган зотга қасамки” тарзида акс-садо беради. Маҳбуба, унинг сочи қаламга олинар экан, “Вал-лайл”га мурожаат қилиш тўла мантикий асосга эга. Иккинчи муҳим воқеа жаноби Расулulloҳнинг тунги сайридир. “Қисас ул-анбиё”нинг гувоҳлик беришича, Меърож ражаб ойининг йигирма еттинчи кечасида (337-349-бетлар) содир бўлган. Ўша пайтда жаноби Рисолатпаноҳнинг ёшлари элликдан учой ўтган экан. Юқоридаги саҳифаларда айтиб ўтганимиздек, жуда зудлик билан ўтган бу тунги сайрда Жаброил ҳамда Мекоил алайҳис-салом ҳамроҳлик қилишган. Беҳишдан етмиш минг малоика етагида чиқарилган Буроқ жаноби Расулulloҳни Масжид ал-Ҳаромдан Арши аълога ва у ердан яна ўз маконларига етказган. “Қисас ул-анбиё” мазкур сафар манзараларини бутун тафсилоту ибратлари билан батафсил ёритиб беради. Мушоҳада қилиб кўрайлик, Ҳазрат Алишер Навоий қаламга олган ҳар бир мисра ва ишора ана шундай тўла-тўқис таҳлилни ёқтиради. Бунга эришиш шараф, бироқ ниҳоятда мушкул. Чунки ўзимиз улуғ шоир назокатини ҳис қилишга тайёр эмасмиз. Иститлол йўли орзу ва армонларимизнинг ушалиш манзилига,

Иншоаллоҳ, бошлағай. Зоҳирӣ ва ботинӣ билимлардан камёб янги авлодимиз Алишер Навоийни улуғ шоир руҳига хос ўрганар, деган умидимиз бор, Худо Ҳофиз!

Ниҳоят бешинчи сатрга кўчамиз. Бу ўринда “Қоба қавсайн”, “иттиҳод” ва “меҳроб” сўзлари чуқур мушоҳадани талаб қилади. Қоба қавсайн қўш қавс – эгик ва майинлигига кўра, маҳбуба қошига монанд. Иттиҳод “бирлашиш, бирикиш, қовушиш” маъноларига эга. Меҳроб – масжидларда имомат учун белгиланган хос жой. Унинг устки қисми қоба қавсайнни эслатади. Инсон, иаъшуқалан қошига ўхшайди. Маъшуқа қошининг меҳробга қиёсланишда икки жиҳат бор. Улардан бири, ўхшатиш ва ўхшатилмиш ўртасидаги монандликдир. Иккинчидан, намоз пайтидаги сажда меҳробга қараб амалга оширилади. Ишқ сидқий экан, маъшуқа қоши меҳроби саждагоҳ вазифасини ўташи тайин. меҳроби саждагоҳ вазифасини ўташи тайин. Хусусан, орифона ишқ мадҳида бундай уриниш айна жойига тушади. Шу мулоҳазалардан кейин охириги мисра шарҳига нуқта қўйиш мумкин эди. Бироқ ундай қилишнинг иложи йўқ. Ушандай йўл тutilганда мисра шекрикларидан ажралиб, ғарибга айланади. Мазкур сатрда ҳам мазмун ришталари бутун оламлар Хожаси даргоҳига уланади. Яна “Қисас ул-анбиё”га мурожаат қиламиз. Имом Исмоил Бухорийнинг қалами мубораки билан иншо этилган мазкур асарда ғоят ибратли лавҳалар ўта илмий аниқлик (далилларнинг тўпланиши, муқояса қилиниб, ҳақиқатга яқинларининг жойлаштирилиши нуқтаи назаридан) билан ўқувчилар ҳукмига ҳавола этилади.

Исломий таълимотга кўра, бутун борлиқ мавжудот жумъадан якшанбагача бўлган олти кунда Аллоҳ марҳамати билан бунёд қилинган. “Қисас ул-анбиё”дан Парвардигори олам макон тутган Арш тузилишига доир кичик бир лавҳани олиб курайлик: “Пас Аркиро биёфарид ва дар вай ҳаждаҳ ҳазор бурҷ бино кард, дар ҳар бурҷ, ҳаждаҳ ҳазор рукн падида овард ва ба ҳар рукн ҳаждаҳ ҳазор кунгура пайдо кард ва ба ҳар кунгура ҳаждаҳ ҳазор қандил... (6-бет). (Кейин Аршни яратди ва унда ўн саккиз минг бурҷ бунёд қилди, ҳар бир буржда ўн саккиз минг устун ўрнаштирди ва ҳар бир устунни ўн саккиз минг кунгура билан зийнатлади ва ҳар бир кунгурага ўн саккиз минг қандил ўрнаштирди). Фикримизча, келтирилган парча Арши аъло ҳақида оз бўлса-да тасаввур ҳосил қила олади. Имом Исмоил Бухорий ҳам ўша ният билан қандилларнинг салобатини чизишга ҳаракат қилган. Ўша манбанинг шаҳодатича, биринчи қават осмон сувдан, иккинчи мисдан, учинчи темирдан, тўртинчи кумушдан, бешинчи қизил зардан, олтинчи марвариддан, еттинчи ёқутдан бунёд қилинган (6-бет). Бундай олий мақомдаги мўъжизани ҳаёлга сиғдириш қийин. Аллоҳнинг даргоҳи бепоён ва Угина ҳамма сиру асрор, илму ҳикматнинг соҳибидир. Мавзуга қайтсак, Аршда қанчадан-қанча қоба қавсайну меҳроблар борлиги шак-шубҳасиздир. Жаноби Расулуллоҳ ҳақида катта ихлос ва илҳом билан баҳс этган “Қисас ул-анбиё”да ўқиймиз: “Ва Меъроҷу саворин Буруқ ва рафтан ба осмону расидан назди қобақавсайн ва аз дидори илоҳи мушарраф шудан махсуси он Ҳазрат аст” (320-бет). (Ва Меъроҷу Буруқда осмонга кўтарилиш қоба қавсайнга етиб, илоҳий дийдорга мушарраф бўлиш он Ҳазратгагина насиб этгандир). Мазкур парча яна бир хулосага келиш ҳуқуқини беради. Илоҳиётга доир адабиётларда “Қобақавсайн Арши аълонинг муқобили сифатида қўлланиладиган кўринади. Жаноби Рисолатпаноҳ ҳақида фахр билан гапирилган жумлада худди шундай йўл тutilган. Алқисса, мухаммас – тахмис бешинчи сатридаги талмеҳ санъати бўлиб келган иборалар зимнидаги ботинӣ мазмуннинг Аллоҳ даргоҳига дахлдорлиги аёнлашади. Алишер Навоӣ шеъриятида илоҳӣ воқеа-ҳодисалар, шахсларга мурожаат қилиш орқали ҳосил қилинган талмеҳлар талайгина учрайди. Улардан айримларини назардан ўтказиш фойдадан холи эмас.

*I. Гар Навоийга Сулаймон мулкича бордур, не тонг,
Буки Билқиси замон назмини таҳсин айламиш (1, 242-бет).*

*II. Оҳим андоғ тийра қилди қўқниким, топмас ўзин
Гар қуёшдин ёқмаса Исои Руҳуллоҳ шамъ (1, 258-бет).*

*III. Оломоро ҳусн ила жонбахш нутқунгму экин,
Ё Масиҳо руҳи Юсуф жисмида қилмиш ҳулул (1, 392-бет).*

Биринчи байтда Сулаймон пайғамбар ва унинг севгилиси Сабо мулкининг маликаси Билқислар ҳақида ишора қилинган. Қуръони мажид “Намл” (чумоли) сурасининг 12-44-ояти карималарида бу ҳусудда анча кенг фикр-ибратлар изҳор этилган. Алоуддин Мансур томонидан берилган изоҳга биноан, милoddан аввалги тахминан ўнинчи асрда Яман мамлакатининг Сабаъ шаҳрида Билқис исмли аёл ҳукмронлик қилган (Ўша китоб, 272-бет). Яна “Сабаъ”, “Сод” сураларининг бир қатор илоҳий жумлаларида Сулаймон пайғамбар ва Билқис воқеалари давом этади. Байтда Сулаймон пайғамбарнинг мулкига шамаъ бўладик, Сулаймон алайҳис-салом дарҳақиқат катта мулкнинг, кароматли узукнинг соҳиби эди. Довуд пайғамбарнинг меросхўри бўлишдан ташқари, барча жониворлар, парранда-ю даррандалар унинг тасарруфида бўлган. Билқис Сулаймон пайғамбар билан мулоқотда бўлгунга қадар оташпараст – Қуёшга сиғинар эди. Тадбиркорлиги, фаҳму фаросати, зукколиги туфайли Сулаймон пайғамбарнинг Ҳақнинг элчиси эканлигига қаноат ҳосил қилгач, Исломни қабул қилади. Алқисса, Сулаймон пайғамбар ва Билқис Илоҳий манбалардан бадий адабиётга аҳдга вафо, севгига садоқат рамзи сифатида кўчиб, асрлар оша улуғланиб келинади. Ишоранинг мисралар муаллифига тегишли қисмига ҳам изоҳ бериш лозим кўринади. Алишер Навоий қувончининг боиси маълум. Унинг қалб фарзанди – шеър муносиб баҳосини олган. Ижодкор учун бу юксак бахт Сулаймон давлати қувончига тенгдир. Мақтагучи ҳам муаллиф назарида турибди. Улуғ шоир лутфга назокатли лутф билан жавоб қайтаради ва уни “Билқиси замон” атайди. Эндиги вазифа эса уни аниқлашдан иборатдир. “Бадойиъ ул-бидоя”даги ўттиз тўққизинчи ғазал айрим якунга келиш асосини беради. Ушбу ғазалнинг матлаъ ва мақтаъини келтирамиз:

*Беҳи рангидек ўлмиш дарди ҳажрингдин манга сиймо,
Димоғим ичра ҳар бир тухми янглиғ донайи савдо.
Навоий гар қуёш норанжидин беҳрак кўрар, тонг йўқ,
Беҳиким лутф қилмиш, “маҳди улъё – Исматуд-дунё” (1, 60-бет).*

Ғазал муайян ҳаётӣ воқеа таъсирида туғилган. Юқори доирадаги хонимлардан бири Алишер Навоийга чиройли беҳи тақдим этган. Ғазал яқпоралигини ана шу ашъ таъминлаган. Ёхуд ғазалнинг бошидан охирига қадар тасвирий воситалар ҳам, мазмун ришталари ҳам беҳига уланади. Хотимада барча “можаро”ларнинг сабабчиси бўлган хоним унвони билан эсланади. Жуда жарангдор унвон: “Маҳди улъё – исматуд-дунё!” Бундаги уч сўз изоҳга муҳтож – “маҳд”, “улъё”, “исмат”. Маҳд – кўп маъноли сўз. Унинг “бешик, кажава, оромгоҳ, яшаш жойи, тахт, ётишга мослаштирилган жой, тобут” сингари ўз ва мажозий маъноларини луғатлар (“Фарҳанг...”, I, 674-бет) қайд қилади. “Улъё” алоҳида олинганда, “олий, аъло, энг юксак”ни англатади: “Маҳди улъё” – шоҳлар хонадонига мансуб мўътабараёлларга нисбатан ишлатиладиган унвон. Қимдир уни онасига ва яна кимдир хотинига раво кўрган. Шунинг учун луғатларда хилма-хиллик кузатилади. “Исмат” – поклик, бегуноҳлик, маъсумлик.

Бирикма ҳолида эса “дунёнинг энг покиза, бегуноҳ, маъсума аёли”ни англатади. Икки бирикманинг ҳосиласи маълум. Алқисса, XV аср иккинчи ярмидаги Хуросонда “Маҳди улъё – исматуд-дунё” унвони билан дастлаб Абу Саид Мирзо ва кейин Султон Ҳусайн Бойқаро Мирзонинг суюкли хотинига айланган Хадича бегим сийланган. Султон Ҳусайн Бойқаро ва унинг хонадонига юксак эҳтиром билан қараган Алишер Навоий ўша беғубор муҳаббатини Хадичабегимдан ҳам дариғ тутмаган. Султон Ҳусайн Бойқаро салтанатида сезиларли мавқега эга бўлган хушрўй бу аёл, Алишер Навоийни ҳам назаридан узоқ тутмаган. Унинг шахсий ҳамда ижодий фаолиятини кузатиб борган. Дастлабки байтдаги “Билқиси замон” ишораси билан улуғ шоир ана шу аёлни кўзда тутган, бўлса, ажаб эмас.

Кўчирганимиз иккинчи ва учинчи мисолларнинг ҳар иккаласида ҳам “қаҳрамон” Исо пайғамбардир. Исо ҳам Аллоҳнинг ардоғидаги расуллардан ҳисобланади. “Инжил” унга нозил бўлди. Исо бинни Марям бир қатор унвов ва лақаблари билан машҳур. Иккинчи байтда ўшалардан бирига шамаъ қилинмоқда. Одатий ғазал етти байтдай таркиб топган. “Бадойиъ ул-бидоя”да уч юз ўн тўрт рақами остида жойлаштирилган бу ғазалдан ишқ етакчи мавзудир. Шамъ – ёғду манбаи сифатида мисраларни нурлантириб туради. Бешинчи байтда Исо пайғамбарга мурожаат қилинади. Улуғ шоирнинг бундай уриниши тасодифий эмас. Матладаёқ қулоққа чалинган ошиқнинг нолиши ана шу нуқтага келиб қуюшқондан чиқади. Ҳижрон азоблари қўзғатган оҳнинг тутуни кучайгандай кучаяди. У кўк юзини қоплади, қуёш ҳам кўринмай қолди. Борлиқ зулмат либосига ўранди. Само шамъини ёқиб, оламни мунаввар қилиш қудратига ким эга? Улуғ шоир учун илоҳий манбалар кўмакка келади. Бундан вазифани илоҳий ирода туфайли дунёга келган, бешикдаёқ бурро гапирган, танг аҳволда қолганда Парвардигор даргоҳига омон-замон кўтарилган Исо пайғамбаргина уддалаши мумкин. Кўринадики, Алишер Навоий ҳиссиёт ва тафаккур теранлигини ёнма-ён тутади. Далиллаш сураларида Иса алайҳис-саломга насиб қилган илоҳий марҳаматлар ҳақида бафуржа ёзилади. Самовий руҳ мўъжизаси бўлганлиги сабабидан у руҳуллоҳдир. “Қисас ул-анбиё”да ўқиймиз: “Туфт: “Бигъед: “Ло илоҳа иллаллоҳ. Исо руҳуллоҳ” (279-бет). (Деди: (Айтинг: Ло илоҳа иллаллоҳ, Исо руҳуллоҳ) “Оли Имрон” сурасининг қирқ саккиз-қирқ тўққизинчи ояти карималарида ёзилади: “... (Исо бани Исроилга дейди): “Мен (ўзимнинг ҳақ пайғамбар эканлигим ҳақида) сизларга Парвардигорингиздан оят – далил келтирдим: Мен сизларга лойдан қуш тимсолини ясаб, унга пуфласам у Аллоҳнинг изни – иродаси билан ҳақиқий қуш бўлади... ва Аллоҳнинг изни билан ўликларни тиртилтираман...” (ўша китоб, 40-бет). Тангри ўзининг ҳар бир пайғамбарига бир кароматни иноят этган. Жумладан, Исо нафаси ўткирлиги билан машҳур. Юқорида кўчирганимиз ояти каримадан кейин батафсил изоҳ берган Алоуддин Мансур қуйидагиларни қайд қилади: “...Исо алайҳиссалом келдилару, ҳеч бир табибнинг қўлидай келмайдиган ишни қилдилар – ўликни тирилтирдилар! Шунинг учун ҳам “Қуръон”да у зотнинг номларига ал-масих – силовчи лақаби қўшилди. Яъни у кишининг қўллари теккан – силаган ўликка жон кирар эди”(ўша китоб, 40-41-бетлар). “Қасас ул-анбиё”да таъкид этилишича Исо дами – нафаси билан шуҳрат қозонган. Бадиий адабиётга ҳам пайғамбар фазилатининг шу жиҳати кўчган ва у маъшуқанинг оби ҳаёт таратувчи лабларига нисбат берилади. Жумладан, Алишер Навоийнинг қуйида келтирилган байтида Исо алайҳис-саломнинг айни ўша фазилати, урғу билан таъкидланади:

*Лаълидин тиргузмак этсам орзу, айб этмангиз,
Ҳеч ким ўлтурмак этмайдур масиҳодин тамаъ (I, 255-бет).*

Улуғ шоир минг карра ҳақ. Ҳеч бир инсон ўзига ёмонлик тиламайди. Исо – Масихга мурожаат қилганларнинг барчаси ундан нажот кутган. Ошиқнинг муроди ҳам маъшуқанинг хузур бахш этувчи лабларидир. Учинчи мисолимиз ҳам баҳсимизга мувофиқ. Бу ўринда ҳам талмеҳ санъати вазифасида Исо пайғамбарнинг руҳи мубораки турибди. Икки пайғамбар номининг бир мисрада, ёнма-ён келиши улуғ шоирнинг топқирлиги, байтнинг бахтидир. Юсуф алайҳис-салом бадий адабиётда, жумладан, Алишер Навоий шеъриятида ҳусн – гўзаллик, ҳаё ва поклик, сабру бардош тимсоли сифатида улуғланади. Келтирилган байтда ҳусн ва тилнинг ширинлигига урғу берилади. Юсуф алайҳис-салом ва унинг зиддиятли саргузашти улуғ ўзбек шоирини ҳамиша ўзига тортиб турган. Шундан бўлса керак, у турли ҳолатларда ўз қаҳрамонлари тақдирида Юсуф алайҳис- салом қисмати кўради, уларга бот-бот мурожаат этади. Келтириладиган шеърӣ парчаларда буни равшан ҳис этиш мумкин:

*Ё фалак берди йиғи, кўр айлаган Яъқубнинг
Кўзлари очилмоқ учун моҳи Канъон муждасин:
Не гули хандон, не Исодур, не Юсуф муждаси
Топти бир маҳжур ўлар ҳолатда жонон муждасин (413-б.).*

Жаҳон бадий адабиётининг қадимий, сайёр ва кўп мурожаат қилинган мавзуларидан бири Юсуф алайҳис-салом саргузаштларининг бош сарчашмаси илоҳий китоблардир. Таниқли шарқшунос М.Б.Пиотровский адолат билан эътироф қилганидек, Юсуф қиссаси Яҳудий ва насронийларнинг илоҳий китобларида ҳам мавжуд. Аммо улар айнан такрорланган эмас. Бироқ воқеаларнинг муфассал баён этилиши, бадий нафосати жиҳатидан Қуръони мажиддаги қисса анча баланд туради. (Коранические сказания, стр. 90–100). Шундан бўлса керак мусулмон дунёси халқлари адабиётида Юсуф ва Зулайҳолар номи билан боғлиқ талай асарлар яратилди. Юсуф қиссаси мусулмон олами Илоҳий китобининг ўн иккинчи сурасида ҳикоя қилинади. Шунингдек, “Анъом” ва “Ғофир” сураларида Юсуфга доир ҳукмлар баён этилади. Мана ўшалар бадий лавҳа ва манзаралар учун асос вазифасини адо этиб келди. Буни юқорида кўчирганимиз мисралар гувоҳлигида аниқ кўришимиз мумкин. Алишер Навоий шеърхонни ишонтирмақ учун икки манзара танлайди. Улардан бири канъонлик Яъқуб пайғамбарга тегишли. Фалак ўз жафолари тўфонидан Аллоҳ пайғамбарини ҳам дариг тутмади. Яъқубни суюкли ўғли Юсуф алайҳис-саломдан жудо қилди. Ўртага тушган айрилиқ мусибати отанинг беҳад ёш тўкишига сабаб бўлди. Яъқуб пайғамбарнинг очик кўзлари нобино бўлиб қолдилар. Унинг очилмоғи учун ҳозиқ табибларнинг муолажаси эмас, балки “моҳи Канъон” ҳақидаги мужда – хабар фойдалироқдир. Улуғ шоирнинг сўзларни танлаш ва ўз ўрнида қўллашдаги маҳоратига тан бермай илож йўқ. Моҳнинг мисрага киритилиши – бир ўқ билан икки куённинг отилишига тенгдир. Бирламчи, йўл қўйилиши муқаррар бўлган такрорнинг олди олинган. Юсуфни моҳ – ой алмаштирган. Иккинчидан, бадиият талаблари бажарилган. Юсуф жамоли билан эътиборни тортган бўлса, ой ҳам ёғду ва гўзаллик тимсолидир. Яъқуб пайғамбар, унинг ўн биринчи ўғли Юсуф ҳақида маълумотга эга бўлиш учун “Юсуф” сурасини тиловат қилишга тўғри келади. Дарвоқе, Алишер Навоийнинг айни ишоралари учун ҳам ана ўша мўътабар манба бош сарчашмадир. Зикри ўтган суранинг саксон тўртинчи ва саксон бешинчи ояти карималарини назардан ўтказайлик: “Кейин улардан юз ўгириб, деди: “Эй бечора Юсуф-а!” Ғам-алам ютавериб, у зотнинг кўзлари оқарди (ожиз бўлиб қолди). (Шунда ўғиллари): “Аллоҳ номига қасамки, ҳалок бўлгунингча Юсуфни эслайверадиган бўлдинг”, дедилар” (Ўша китоб, 165-бет). Кўчирганимиз парчанинг ғазал сатрлари учун асос эканлиги шубҳа

туғдирмас, албатта. Бироқ ишоралар моҳиятига тузукроқ етиш учун қиссанинг асосий тафсилотидан хабардор бўлиш лозим. Яъқуб пайғамбар Канъонда истиқомат қилган. У ўн икки ўғил кўради. Шулардан ўнтаси бир онадан, Юсуф ва Бинямин бошқа онадан туғилади. Яъқуб кейинги икки фарзандини, айниқса, Юсуфни беҳад яхши кўради. Отанинг бундай ҳаракати катта ўғилларига ёқмас, улар рашкини кўзғарди. Кунлардан бирида Юсуф туш кўради ва уни отасига айтиб беради. Тушнинг таъбири Яъқуб пайғамбар ҳадигини янада оширади. Шикор майлини қилган ўғиллар, оталаридан Юсуфни бирга юборишини сўрайдилар. Яъқуб пайғамбар кўнмайди. Бироқ уни рози қилиб, акалари Юсуфни ҳам овга олиб чиқишади. Ҳавойи нафс, рашк оташида тўлғанган акалар хушсурат гўдак Юсуфни қудуққа ташлайдилар. Унинг кўйлагини сўйилган ҳайвон қонига бўяб, “Юсуфни бўри еди”, - дея оталарига айтадилар. Айримлари ҳикоя қилинган воқеалар Яъқуб кулфати ва кўзи ожизлигининг сабабидир. Ҳазал сатрларида назарга етадиган иккинчи манзара севишганлар ўртасида содир бўлади. Маъшуқа висолига етолмаган ошиқ юрагига қил ҳам сиғмайди. Ҳижрон азоблари уни ҳолдан тойдириб кўйган. Унинг жонига ҳеч бир нарса аро кираолмайди. Улуғ шоир буни яхши билади. Аммо ўз қаҳрамонини яна бир карра имтиҳондан ўтказади. “Тули хандон” – ўз ва кўчма маъноларига эга. Ошиққа очилган чиройли гул ва хушчақчақ бир санам ваъда қилинмоқда. Йўқ, бўлмади. Ваъдага хилофлик чин ошиқлар шевасида учрамайди. Унда Исо нафаси, Юсуфдек жамолга эга бўлган бошқа бир ёрнинг хабари – ҳеч қайси ҳижрон изтиробидеги қалб отабини сўндира олмайди. Дунёнинг шару шўридан мосуво ошиқнинг дардига биргина даво бор – ўз ёрининг келганлиги ҳақидаги хушхабар. Муқоясадан чиқадиган хулоса аён – ошиқ кулфати Яъқуб пайғамбар ғамидан кам эмас. Шеър табиати буларни батафсил ифодалашни кўтармайди. Катта гапни кичик бир ишора воситасида етказиш лозим. Талмеҳ хизматга шай. Алишер Навоийнинг бошқа бир ғазалида Яъқуб ва Юсуф алайҳис-саломлар ўртасидаги ўша теран руҳий жараёнлар давом эттирилади. Ушбу ғазал “Бадойиъ ул-бидоя” девонида беш юз эллик икки рақами остида жойлаштирилган.

*“Кўнглагингдинким, топар жон дам-бадам Юсуф иси,
Эй Азизим, мен ҳам ул кўнглак аро бир тормен (424-бет).*

Воқеалар ривожидан беҳабар шеърхон учун бу зим-зиё ўрмон билан баробар. Қаёққа боришини билмай, сар-сари кезишдан нарига ўтмайди. Масаланинг бу жиҳатини ўз ҳолига қўйиб, Алишер Навоийни шундай фикрлашга ундаган манбани аниқлаб олайлик. Яна Қуръони карим “Юсуф” сурасининг тўқсон уч ва тўқсон олтинчи ояти карималарига мурожаат қиламиз: “Сизлар мана бу кўйлагимни олиб бориб, отамнинг юзига ташласангиз, унинг кўзлари очилур... Энди, қачонки хушхабарчи келиб, уни (Яъни Юсуфнинг кўйлагини Яъқубнинг) юзига ташлагач, унинг кўзлари очилди...” (Ўша китоб, 165-166-бетлар). Байтдаги ишоралар яна бизни Канъонда ибтидо топган воқеалар томон бошлайди. Аллоҳ марҳамати ва яхшигина сабрга таянган Яъқуб пайғамбар Юсуфдан умидини узмайди. Уч кеча-кундузни қудуқ тубида, очлик билан ўтказган Юсуф мушкулени эса йўловчи карвон осон қилди. Тижорат карвони одамлари қудуққа сув учун челақ тушириб, Юсуфни тортиб олишди. Карвондагилар ўлжадан хурсанд бўлиб, уни авайлашди ва ўзлари билан Мисрга олиб кетишди. Юсуф алайҳис-салом насли-насабини билишмагани ва эгаси топилиб қолишидан кўрқиб, уни арзон баҳода сотиб юбордилар. Тақдир шамоли ой жамолли Юсуфни Миср Азизи хонадонига туширди. Сабр, поклик, Аллоҳнинг паноҳи Юсуфни балоғатга етказди, туҳмат туфайли зиндон азобларига чидади, ақлу фаросати кор бериб, Миср тахтига ўтирди. Юртни қаҳатчилик балосидан эмин олиб ўтди. Ғарибона кунларга тушган акалари

Юсуфдан (уни танимагани ҳолда) мадад сўраб борди. Ниҳоят, ўртадаги парда кўтарилди. Отанинг ишонч ва умидлари рўёбга чиқди, нобино кўзлари равшанлашди, ўғил дийдори насиб этди. Талмеҳ моддаси “кўнглак” ўз ичида шунча воқеаларни пинҳон тутган экан...

“Бадойиъ ул-бидоя” девонидаги олти юз саксон иккинчи ғазалнинг мана бу байтига диққат қилайлик. Шеър етти байтдан таркиб топган ва “Бадойиъ ул-васат” девонида олти юз йигирма учинчи (V, 432-433-бетлар) рақами остида келтирилади. Ғазал рамали мусаммани маҳзуф (фоилотун, фоилотун, фоилотун, фоилун) вазнида ёзилган ва анъанавий (а – а – б – а – в – а ва ҳ.) қофия тартибига эга. “Илгини” (қўлини) радиф бўлиб келган.

*Зулфидин, тонг йўқ, Калимуллоҳдек этса аждаҳо,
Ким яди байзодин айлабдур намудор илгини (I, 515).*

Ғазал замирида ботиний талқин ҳам йўқ эмас. Зоҳирий жилоларига кўра, уни ошиқона шеърлар сирасига киритиш мумкин. Маъшуқа белги ва ғазилатларнинг баёни ошиқ тилидан келтирилади. Урфга айланган услубга риоя қилинади. Маъшуқа – ситамкор, ошиқ – ситамкаш. Матладаёқ айтилган ўша оҳанг эшитилади. Тўрттинчи байтда навбат маъшуқа зулфи мақтовига етади. Ана шу муносабат билан “Калимуллоҳ” ва “аждаҳо” тилга олинади. Аввало, ёр ва унинг зулфи ҳақида гап кетар экан, аждаҳога бало борми? Тузукроқ бошқа ўхшатиш топилмадими, каби саволларнинг қалашиб келиши табиий. Дарвоқе торса бўлади. Ижод аҳли атайни шундай қилишган. Чунки коса тагида нимкосаси ҳам турибди. Ёрнинг юзи, жамолу дийдори бебаҳо хазина, унинг қўриқбони – зулф. Ўша тим қора сочлар паришон қилинса, хазинани пинҳон тутати, номахрамнинг кўзи тушмайди. Хазина, жавоҳирот ҳаммага хуш ёқади, аммо унга эришиш осон эмас. Риёзатга дош бермоқ даркор. Урфиятда нақл бор. Илон-аждаҳо хазинага ўч. Емайди, ишлатмайди, аммо устида кулча бўлиб ётишни ёқтиради. Шундан бўлса керак, эртакларда хазина ва аждаҳо ёнма-ён келади. Мазкур байтда талмеҳ ичида талмеҳ санъати ишлатилган. Ёр васлига етиш осон эмас. Оҳ-воҳ камлик қилади. Рақиблар устидан ғолиб келиш, маҳрини тўлаш талаб қилинади. Алқисса, риёзат чекмагунча ёр васлига етиб бўлмас. Ўхшатишнинг қўлланилишида ҳаётий ҳақиқат устивор. Ўхшатиш ва ўхшатишмишда нуқсон сезилмайди. Пардозланган, парвариш кўрган, жайдари ва табиий моддалар билан озиқлантирилган (ювилган) соч ўсади, товонга уради. Ўшандай соч қалин ва силлиқ қилиб ўрилиб, орқага ташланса, хиром қилиб юргандаги силкиниши илоннинг тўлғанишини эслатади. Булар асосий мақсад атрофидаги гаплар. Энди муддаога ўтайлик. “Калимуллоҳ” – Худо билан воситасиз сўзлашган демокдир. Бундай олий иноятга Мусо алайҳис-салом мушарраф бўлган эдилар. Зулумот кунларидан бирида шу юксак бахт насиб қилди. Олов ёқиш илинжида тўлғоқ дарди тутган хотини Сайфура ва қўйларини қолдириб, узокдан кўринган шуъла пойида бўлган Расулуллоҳ Тур тоғига етиб қолади. Ёнаётган оловдан таралаётган шуъладан чўғ олиш мақсадида таёқ учидаги ёнтоқни унга тутати. Аммо мурод ҳосил бўлмайди, нур шохдан шохга кўчади. Ана шундай бир вазиятда Аллоҳ ва унинг пайғамбари ўртасидаги яккама-якка мулоқот содир бўлади. Ўша воқеадан кейин Мусо алайҳис-салом Калимуллоҳ унвони билан юритиладиган бўлди. Масаланинг “аждаҳо” ва “яди байзо” билан боғлиқ жиҳатларига ойдинлик киритиш учун яна Қуръони каримга мурожаат қиламиз. “Қасас” сурасининг ўттиз бир ва ўттиз иккинчи ояти карималарида ёзилади: “...Асойингни ерга ташлагин! Бас, қачонки (Мусо) уни илондек қимирлаётганини кўргач, ортига қарамай қочди. “Эй Мусо, кел, қўрқмагин. Зеро сен (хавфу хатардан) омонда бўлгувчи кишилардандирсан. Қўлингни чўнтагингга солгин, бирон зиён – дардсиз оппоқ бўлиб чиқур ва қанотинг (яъни қўлингни, қўрқувдан (яъни агар бу мўъжизалардан қўрқиб кетсанг қўлтигингга) қисиб олгин (у яна ўз ҳолига

қайтур)...” (Ўша китоб, 279-280-бетлар). Парвардигори олам Мусо алайҳис-саломга кўрсатган марҳаматлари қаторига яна икки мўъжизани ҳам иноят этган. Улардан бири турли қиёфаларга (илон улардан бири) киришга қодир асодир. Иккинчиси, эса оппоқ нур таратувчи қўл ҳисобланади. Алишер Навоий байтида ўша каромат манбалари зикри ўтган маъноларда қўлланилган. Улуғ шоир илҳом қанотида беихтиёр бу рафторга йўл қўйгани йўқ. Ундай ўйласак, шеъриятимиз пирининг руҳи мунаввари олдида шак келтирган бўламиз. Юқорида биз байтнинг ботиний жиоларига шамаъ қилгаи эдик. Дарҳақиқат, ғазалда бир қатор ишоралар (жумладан, калимуллоҳ, яди байзо, Масиҳим) борки, улар ўз-ўзидан ерда кечаётган воқеалар ўзанини самога буриб юборади. Яна аниқроқ айтадиган бўлсак, ошиқона майлидаги ғазал орифона кайфияти томон чуқурлашиб боради. Аслини олганда, бизнинг бу таснифларимиз жуда шартлидир. Қалам соҳиби ҳиссиёт ва тафаккур кенгликларида ғўта урганда ғойибий бир нидо унинг қулоқлари остида жаринг бераётган бир вазиятда таснифга жой қолмаслиги табиий. Яна бир гап, ёрнинг тақдири самога, коинотдаги ўзгаришлар заминга дахлдор экан, уларни яхлитликда ўрганиш ва талқин қилиш тўғри эмас-ми?!

Алишер Навоий девонларида бундай мисоллар беҳад кўп. Уларнинг барчасини илоҳиётга тегишли билиш масалага бир ёқлама ёндашув билан тенг. Улуғ шоир шеъриятида тарихий, жуғрофий, нужумий, шахс ва воқеаларга, машхур ошиқу маъшуқларга (таснифни яна чўзиш мумкин) ишоралар талайгинадир. Уларнинг барчаси хусусида фикр юритиш имкондан ташқари, албатта. Биз бу ўринда “Хамса”дан олинган айрим мисраларни назардан ўтказиш билан чекланамиз.

“Хамса” – бебаҳо маънавий хазина. Унинг таркибидаги ҳар бир дostonнинг ўзи бир мўъжиза. Ғайбул-иноятдан баҳра топган Алишер Навоий соҳир қалами қудрати уларнинг ҳар бир сатридан англашилиб туради. “Хамса”нинг ҳозиргача етиб келган мўътабар нусхалари орқали унинг эллик бир минг икки юз ўттиз мисрадан иборат эканлиги маълум. Ана шу мисраларнинг ҳар бири бағрида олам-олам сиру асрор, ноёб маънавий дурдоналар яшириниб турибди. Уларий кашф этиш, улардан лаззатланиш ва авлодларга қолдириш учун эса ўнлаб “Хамса”га тенг китоблар яратилмоғи зарур. Айниқса, илоҳиёт билан алоқадор ўринлари жиддий ва юксак савиядаги илмий таҳлилни кутмоқда. Бундай вазифани жаҳон бадий тафаккури тарихидан, шунингдек, ислом ва унга алоқадор бой маданият босиб ўтган тараққиёт солномаларидан мукамал хабардар авлодгина уддалаши мумкин. Беҳад илм ва ҳикматлар соҳиби Аллоҳнинг ўша кунларни муяссар қилишига умид бизнинг армонли юракларимизга таскин беради. Бугун иншо этилаётган бир неча жумла эса ўша улуғвор қадамлар йўлидаги бир ҳавас сифатида қаралмоғи лозим, азиз ўқувчим!

Мўътабар “Хамса”нинг биринчи, муқаддимавий дostonини варақлаймиз. Комил қаноат эпкин юракка сурур ва фахр бағишлайди. Дарҳақиқат, “Ҳайрат ул-аброр” – пок кишиларни мислсиз, ҳайрат ва ҳаяжонга солишга қодир юксак бадий яратма! Илоҳий марҳамат туфайли шундай мўъжизани бунёд қилган буюк Инсон ўта ҳокисорлигининг ўзи бир ҳайратдир.

*Боғи аносирки, эрур дилкушой,
Жадвали девори анинг чордой.
Бўлса ўту суву ҳаво дилпазир,
Ул аро туфрок ҳам эрур ногузир.
Сарву гулу лола харидори бор,
Лек ўтуннинг доғи бозори бор.*

*Бўлса хазу атласу иксун либос,
Ит жули қилмоққа ярар ҳам палос.
Лаъл ила ёқуту дур истар баҳо,
Лек сомонники чекар қаҳрабо,
Уч қадаҳи соф ила шаҳ бўлса хуш,
Лойи доғи чекар дурдкаш (Хамса, 32-бет).*

Назардан ўтказганимиз мисралар олдида лол қолмай, иложинг йўқ. Эътибор қилинг, бошдан охир тазод – муқобала санъатига таянилган. Ҳамма нарса мароми ва ўрнида ишлатилган. Ғашлик уйғотадиган нимадир топиш мушкул. Яна, савол уйғотувчи бир ҳолат эътиборни тортади. Нега уч энг юқори нарса қаторида бир пасти ҳам туриши керак. Ҳаётда бу-ку бор ҳодиса, аммо шеъринг парчада шундай қилиш шартмиди? Саволга чек қўйиб, мақсадга кўчайлик. Алишер Навоий учун «ҳақ йўлида бир ҳарф ўқитган» устоз бағоят мўътабар зот. Мазкур сатрларда Низомий Ганжавий, Амир Хисрав Деҳлавий, Нуриддин Абдурахмон Жомийларнинг нурли сиймолари нақшланган. Шунинг учун сарву гулу лола, хазу атласу иксун, лаълу ёқуту дур ва уч биллур жомдаги энг тоза май уларнинг насибасидир. Улуғ шоир бу ўринда ҳам «фақирул-ҳақир» мақомида иш тутаяди, барча паст ва нораво нарсаларни (ит жули бўлишга ярайдиган палос) ўзига муносиб кўради. Булар ҳали ҳалво экан, мана бу ёғини ўқиб кўринг:

*Ит киби чун пастлигим чоғладим,
Ўзни бийиклар ипига боғладим.
Бўлса алар олими дашти алам,
Мен ҳам ўлай соя киби ҳам қалам,
Қаҳфи бақр ичра алар бўлса гум,
Мен ҳам ўлай робиухум калбухум (Хамса, 32-бет).*

Айтингчи, сиз шу мисраларни чиндан ҳам бефарқ бир кайфиятда ўқидингизми? Фикримча, йўқ. Мисралардаги жўшқинлик, қаалбдан узилиб чиққан самимият, устоз муаллимга ғуборсиз садоқат туйғулари ҳеч кимни ҳам лоқайд қолдирмайди. Парчада “қаҳф”, “робиухум калбухум”ни истисно қилганда, тушунилиши қийин сўзлар учрамайди. Қаҳф – ғор, робиухум калбухум - “Тўртинчи итлари бўлай” – демакдир. Бироқ булар билан ҳам ҳамма нарса ойдинлашиб қолмади. Итнинг соя каби буюкларга эргашуви, дашти адам (йўқлик), қаҳфи бақо ичра гум бўлмоқ сингари тағдор ибора ва жумлалар ҳар қандай китобхонни ҳам ўйлантириб қўяди. Яна Алишер Навоийнинг ўшалар сафида ит мақомида бўлишга интилиши таажжуб уйғотади. Айримларини санаганимиз ишоралар талмеҳ санъати саналади. Ва калаванинг учи диний адабиётларда “Асҳобул-қаҳф” сарлавҳаси билан машҳур қиссага уланади. Бадиий асарларда, жумладан, кўчирганимиз парчада ўша қиссага шамаъ қилинган. Мазкур ишоралар қайси манбадан бадиий адабиётга кўчди? Ким кимдан ўзлаштирди? Саволлар ўринли. Унинг жавоблари ҳам тайин. Таянч сарчашма Қуръони каримдир. Ислом дунёсида вояга етган ижод аҳли зикри ўтган қиссани бош манбанинг ўзидан ўрганган. Менинг қатъий хулосам асоссиз эмас. Утмишда яшаб ўтган саводли ҳар бир инсоннинг тили Қуръони мажид тиловатида “чархланган”. Муқаддас илоҳий китоб ўн саккизинчи “Қаҳф” (Ғор) сурасининг талай ояти карималари ўша қисса тафсилотларига бағишланиди. Тўққизинчи ояти каримадан кейинги батафсил изоҳда ёзилишича, Исо пайгамбар замонларидан кейин Рум давлатларидан бирида Дақёнус исмли жоҳил бир шоҳ ҳукмронлик қилган экан. У ўз тасарруфидаги юрт аҳолисини бутларга сиғиниш учун

ундарди. Кўпчилик шоҳнинг амрини вожиб билиб бутпарастликда давом этади. Бир неча йигитга бу тартиб хуш келмайди ва улар Аллоҳга сиғинадилар. Кунлардан бирида бу хабар Дақёнусга етади. У ўша йигитларни чақириб суҳбатлашади. Фикр қилиб қўриш учун бир кечалик муҳлат белгилаб, уларига жавоб беради. Подшоҳнинг кайфиятини сезган ўз эътиқод йўлларида қайтишни истамаган пок йигитлар юртни тарк қилишга аҳд этишади. Улар саҳродан ўтиб кетаётганда, бир чўпоннинг ити ҳам эргашади. Итни қайтаришга қанчалик уринишмасин, у пок йигитлар билан бирга юришда давом этади. Йигитлар ва ит олдиларида дуч келган тоғнинг ғорига кириб яширинадилар. Эрталаб воқеадан хабар топган Дақёнус сарбозлари билан улар изидан тушади. Ғор оғзида изларини йўқотиб қўйган жоҳил шоҳ унинг оғзини мустаҳкам қилиб беркитишни буюради. Йўл юриб ҳолдан тойган йигитлар ва ит уйқуга кетадилар. Мутаржим шаҳодатига кўра, ширин уйқу уч юз йилга чўзилган (Ўша китоб, 296-бет). Қуръони мажиднинг ўн-ўн бир ҳамда ўн саккизинчи ояти карималарида ўша қисса қаҳрамонлари ҳақида ўқиймиз: “Эсланг, ўшанда улар ғорга паноҳ истаб боришиб: “Парвардигоро, бизларга ўз ҳузурингдан раҳмат – марҳамат ато этгин ва бизларнинг ишимизни ўзинг ўнглагин”, дедилар. Бас, биз ўша ғорда бир неча йил уларнинг қулоқларига уриб (яъни уларни ухлатиб) қўйдик. Уйқуда эканлар кўзлари очиқ бўлгани учун сен уларни уйғоқ деб ўйларсан. Биз уларни (баданларидан ерга тегиб турган томони чириб кетмаслиги учун) ўнг томон, сўл томонга айлантириб туруرمىз. Уларнинг итлари эса олд оёқларини оstonага ёзиб ётур...” (Ўша китоб, 206-207-бетлар).

Юқорида таъкид этилганидек, уч юз йил ётган бўлишларига қарамай, кеча ухлаган сингари уйғонган йигитлар оч қолганликларини ҳис этишади. Бор пулларини йиғиб, егулик олиб келиш учун бир вакилларини ташқарига чиқаришади. Алқисса, бозорда унинг қўлидаги пулнинг эскирганлиги баҳона бўлиб, масала подшоликка етади. Ғордан келган пок инсон аҳли солиҳ подшога бошларидан кечган барча воқеаларни ипидан игнасиғача сўзлаб беради. Бундан ҳайратланган шоҳ мулозимлари билан уларнинг зиёратига ошиқади. Ғорда макон тутган пок инсонларнинг сони ҳақида турлича қарашлар ҳукм суради. Қуръони мажиднинг йигирма иккинчи ояти “ҳали улар (яъни Пайғамбар алайҳис-саломга замондош бўлган яҳудий ва насароларнинг айримлари ўша Асҳобул Қаҳфни) “Учтадир, тўртинчилари итларидир”, десалар, айримлари: “улар бешта бўлиб, олтинчилари итларидир”, деб ғайбга тош отурлар (аниқ билмаган нарсалари ҳақида гап сотурлар). Яна: “Улар еттитадирлар, саккизинчилари итларидир, ҳам дейдилар. (Эй Муҳаммад) “Уларнинг саноқларини энг яхши биладиган зот Парвардигоримдир. Уларни жуда оз киши билур” денг... (Ўша китоб, 207-208-бетлар). Муқаддас илоҳий каломга шак келтириш учун ҳеч бир мўъмин-мусулмоннинг журъати етишмаслиги тайин. Айни ақида ҳазрат Алишер Навоийга ҳам тегишлидир. Вужуд-вужуди билан камолот даражасидаги мусулмон бўлган улуғ шоир Асҳобул-қаҳф таркибидаги пок ва иймонли инсонлар сони устида махсус баҳс юритиши ўз олдига вазифа қилиб қўйган эмас. Буюк мутафаккирнинг бош мақсади ислом шеърятини улкан арбобларини улуғлашдир. Ислом маданияти тарихида Алишер Навоийга қадар бўлган босқичда “Хамса” шухратини кўтарган ўша уч ўстоз қаламкаш “Асҳобул-қаҳф” таркибидаги йигитларга ўхшатилади. Покликка садоқат қўйгани ва уларга эргашгани учун ҳам ит шараф қозонди. Алишер Навоий ана шундай шарафни ўзига раво кўрган. Алқисса, олти сатр зимнида “Қаҳф” сурасида баёнини топган ана ўша оят-ибратлар ётади. Садоқат ва покликнинг умри қийноқлар ҳазонини писанд билмай, тилларда дoston бўлиб бақо боғида яшайди. Асҳобул-қаҳф ва унга сидқ ила мурожаат этганларнинг мангуликка парвози бунинг ёрқин нишонасидир.

“Ҳайратул-аброр”нинг ўн учинчи мақолотидан кейинги ҳикоят Айюб пайғамбарга тегишли. Ўша ҳикоят хотимасида шундай байт бор:

*Бот бўлу бир жом ила еткур футуҳ
Сабр эса Айюбча йўқ умри Нух (Хамса, 106-бет).*

Нух, умри билан боғлиқ гаплар юқорида айтилди. Ҳикоятни поёнига етказган муаллиф соқийга мурожаат этади. Чарчоқ устидан ғолиб келиши учун бир жом шароб сўрайди. Улуғ шоирнинг писандаси бизни кўпроқ қизиқтиради. Нух умрини тиламасам ҳам, сабрим Айюбча бор! Нега Айюб пайғамбар, бошқалари ҳам бор-ку! Фақат шу ўринда эмас, бошқа сатрларда, гап сабру тоқатга тақалганда, албатта, Айюб алайҳис-саломга шамаъ қилинади. Айни таъкидимиз, ўтмишда қалам юритган барча ижод аҳлига дахлдор деса, хато бўлмайди. “Қисас ул-анбиё” ажиб лавҳаларни эслатади. Айюб пайғамбар ўн нафар оч дарвешни тўйдурмагунча, таом танаввулига ўтирмас экан. Ўн яланғочни кийдирмагунча, либосини алмаштиришдан уяларкан (189-145-бетлар). Бундай мисоллар беҳад кўп келтирилади. Муҳими, нега барча пайғамбарлар камсуқум ҳаёт гирдобига ташланган! Сайфура маҳрини тўлаш учун Мусо алайҳис-салом ўн йил давомида Шуъайб пайғамбар қўйини боқиши шартмиди! Аллоҳнинг назарида бўлган жаноби Муҳаммад Мустафонинг қийноқлар гирдобига тутилишдан мурод нима? Гумроҳ ва эътиқодсиз бандалар учун булар шунчаки ривоят туюлиши мумкин. Аслида ўша лавҳалар мағзида катта ҳаётий фалсафа мужассам. Уларда илоҳиётнинг улкан инсонпарварлик моҳияти сингдирилган. Бундай ҳикоятларни оммадан ўз шахсияти ва ўткинчи айши учун ҳамма нарасага ҳозир у нозир тўралардан сир тутиш гуноҳи азимдир. Аксинча, мазкур ҳикматлар кўпроқ тарғиб этилмоғи лозим. Айюб пайғамбар ҳақида Қуръони мажиднинг “Анбиё” ва “Сод” сураларида ҳикоя қилинади. Айюб пайғамбар дастлаб бой-бадавлат яшаган. Кейинчалик мол-мулк кетган, зоҳирий ва ботиний хасталиклар бошланган. У зот сабр қилган, нолиб Аллоҳга ва атрофидагиларга шикоят этмаган. Бирин-кетин етти ўғли ва қизидан жудо бўлган. Аммо Айюб пайғамбар сабру қаноатдан узилмади (Ўша китоб, 234-бет). “Сод” сурасининг қирқ бир-қирқ учинчи ояти карималарида ўқиймиз: “(Эй Муҳаммад), бандамиз Айюбнинг Парвардигорига нидо қилиб “Дарҳақиқат мени шайтон бало ва азоб билан ушлади” деган пайтини эсланг! (Шунда унга айтилди): “Оёғинг билан (остингдаги ерни) тепгин” (У Аллоҳнинг амрини бажарган эди, ўша ердан бир чашма отилиб чиқди. Сўнг унга айтилди): “Мана шу муздек чўмиладиган ва ичимли сувдир”. (Қачонки Айюб у сувда дарҳол даво топди). Ва Биз ўз томонимиздан меҳрибонлик - кўрсатиб ҳамда ақл эгалари учун эслатма – ибрат бўлсин деб, (Айюбга) аҳли оиласини ва улар билан қўшилиб, яна ўшаларнинг мислига (бола-чақа) ҳадя этдик (ўша китоб, 335-бет). “Қисас ул-анбиё” шаҳодат берадики, Айюб пайғамбарнинг тўшакка михланган оғир хасталиги ўн саккиз йилдан зиёдроққа чўзилади. Баданлари сасиб, қуртлаб, чидаб бўлмас даражага етади. Ҳатто никоҳидаги хотини жирканган пайтлар бўлган экан. Айюб пайғамбар тақдири инсоният авлоди учун ибрат мактаби, собирликнинг юксак намунасидир. Халқда “сабрнинг таги олтин” нақли бор. Фикримча, у Айюб пайғамбар каби мураккаб қисматлар таъсирида шаклланган кўринади...

Охирги мисолни “Хамса”нинг хотимавий достони “Садди Искандарий”дан танлаш маъқул кўрилди. Бундай майлнинг ўз изоҳлари ҳам йўқ эмас. Ислом маданияти, унинг таркибий қисми Шарқ халқлари адабиётида кўп мурожаат қилинган сиймолардан бири Искандардир. Ушбу тимсол кичик шеърий асарларда донишманд давлат арбоби, саркарда, тадбиркор ҳукмрон ва яна дунё, мол-мулк, салтанат, ҳашам бақосизлигининг рамзи ҳам бўлиб келади. Далил учун улуғ шоирнинг “Наводир ун-нихоя” девонидан икки мисолни олиб кўрайлик:

*Чун қўюб кетгунг жаҳон мулкин, мусаҳҳар бўлди, тут,
Чун ётиб ўлгунг фалак тахти муяссар бўлди, тут.
Вир овуч су топмайин ўлмак керак чун ташна лаб,
Баҳр ила бар фатҳида ўзни Скандар бўлди, тут. (II, 74-бет).*

*Яна: Гар Скандар мулки бирла Хизр умри берсалар,
Уйла мулку бўйла умри жовидондин кечмамен (II, 403-бет).*

Ҳариккала кўчирмамизда ҳам Искандар, вазн тақозосига кўра, “Скандар” тарзида ёзилган. Унга мурожаат этишнинг моҳияти бу фоний дунё тахту ҳашама, бойлик ва сарватининг бевафолигини таъкидлашдан иборатдир. Биринчи мисолимизда улуг шоир Искандарнинг машҳур васиятига шамаъ қилади. Искандар Мағрибу Машрикдаги давлатларни ўз тасарруфига ўтказди. Қофдан Қофгача бўлган масофа унинг қаламравида эди. Қуруқлик ва сув остидаги мўъжизаларни кўрди, беҳад мол-мулк тўплади. Безакли тахтда ўтирди, беҳад айшу ишратлар кўрди. Ажал етганда, уларнинг ҳеч бири жонига оро кира олмади. Тупроқ уни ҳам ўз қаърида яширди. Ана шу аччиқ ҳақиқатни қалбдан кеч ҳис қилган Искандар тобутда олиб келаётганларида бир қўлини кафандан панжалари очик ҳолда чиқариб қўйиб олиб кетишларини васият қилади. Урфиятда “кўзим очик кетадир”, “Панжаларим очик кетади” қасами бор. Бундай қаттиқ қасамлар номуродлик, нимагадир эришмасликдан норозилик белгисидан акс садо беради. Шуни назарда тутган мулозимлардан бири ийманиб, учинчи васиятнинг сабабини сўрайди. Мулозим сўроқдан олдин. Унинг “баҳру бар (сув ва ундан холи ерлар) ҳукмрони, сон-саноксиз бойликнинг хўжаси”, барча орзулари ушалган бир шахс эканлигини таъкидлайди. Шундан сўнг “Ҳайратул-аброр” достони ўн тўртинчи мақолотидан кейин берилган ихчам шеърӣ ҳикоя хотимасида Искандарнинг дардли ва ҳамон жумбоқ бўлиб қолаётган жавоби келтирилади:

*Қабрга чун бошлағунгуздур йўлум,
Наъш ёнидин чиқаринг бир қўлум.
То кишиким қилса назар ул сори,
Ибрат ила боққай ўшул қўл сори,
Билгай аниким ети кишвар шаҳи,
Етти фалак мушкилининг оғаҳи.
Жисмида жой йўқ бу макондин борур, –
Холи илик бирла жаҳондин борур.
Кимки жаҳон мулки ҳавасдур анга, –
Ушбу илик тажриба басдур анга (Ҳамса, 110-бет).*

Афсуски, Искандар замонидан Навоийгача ва ҳатто, ҳамон бу аччиқ ҳақиқат сабоқ мақомига кўтарилганича йўқ. Бугун ҳам сарвату ҳашам, мансабу дабдабалар, ҳаром молу мулк барча разилликларнинг дояси бўлиб қолмоқда. Иккинчи мисолда ҳам ўша ҳамма замонлар учун долзарб масалага ишора кетади. Байтда шамаъ қилинган мулк – Искандарга, “умри жовидон”, мангулик Хизрга тегишлидир. Ғазал қаҳрамони – ошиқ уларни писанд билмайди. Чунки унинг булардан ҳам катта давлати бор. Бу – ишқ. Безавол ишқ йўли – мангулик. Сиз айтишингиз мумкин, ишқ Искандарда ҳам бор эди-ку! Тўғри, Меҳриноз, Равшанак, Лўъбати Чин фотиҳ жаҳонгирнинг кўнглини овлай олган гўзал, оқила, бокира ва довюрак хонимлар бўлган. Аммо бу – мажозий ишқ намунаси. Инсоннинг фоний дунёдаги умри санокли. Халқда уни умумлаштириб, “тўрт кунлик” дейдилар. Имтиҳон ва ибратлар

дунёсида инсон меҳмон мақомида бўлгани ҳолда, унинг ишқи мезбон бўла оладими? Жавоб муайян. Йўқ. Боқийлик икки олам подшоҳи Парвардигори Каримнинг ҳаддига сиғади. Алишер Навоий талқинидаги қаҳрамон барча нарсани, ҳатто Хизр умрини ҳам ана ўша зотга бўлган ишққа алмаштирмоқчи эмас. Яна бир ҳақли савол пайдо бўлади. Аллоҳнинг марҳамати билан Хизрга оби ҳайвон насиб қилди, бу унга умри жовидон бағишлади. Ошиқ нега энди уни тан олмайди? Хизр умрининг интиҳоси ҳам Аллоҳга дахлдор. Ошиқ бунга қаттиқ ишонади. У Исломий таълимотнинг “Аллоҳдан ўзга илоҳ йўқ, У якка-ягона ва мангудир” ақидасига ширк келтиришни нораво ҳисоблайди.

Искандар ва унинг зиддиятли тақдири катор, йирик ҳажмли маснавийлар учун ҳам илҳом манбаи бўлиб келди. Форсу туркий халқлар ёзма бадиий адабиётида бу мавзуда ўнлаб ноёб асарлар ижод қилинди. Улардан аксариятининг бош қаҳрамони Искандардир. Алишер Навоий ҳам жаҳонгир саргузаштига бефарқ қолмади. Унинг тадрижий тараққиёт тарихини пухта ўрганди. Мукаммал тасаввур ва таассуротдан кейин қалам ушлади, ўзига хос, замон жароҳатлари билан йўғрилган бадиий етук асар яратиб қолдирди. Мазкур асарни ҳар томонлама илмий таҳлил қилиб, муносиб баҳосини бериш алоҳида жиддий тадқиқотларни тақозо этади. Биз бу ўринда шу шоҳ асарнинг бир байти уйғотган фикрларни баён қилиш билан чекланамиз. Мазкур байт асарнинг тўққизинчи, Султон Ҳусайн Бойқаро Мирзо мадҳига бағишланган бобида келтирилган.

*Чекиб фитна яъжужига бир саъй,
Қилич шаклидин “Садди Искандарий” (Хамса, 644-бет).*

Хуросон давлатининг ҳукмрони, мактабдош ва кўкалдош дўсти ҳақида мушоҳада юритилаётган саҳифаларда яъжуж-маъжужлар офати, уларга қарши Искандар девори бунёд қилиниши воқеаларига ишора қилиш талмеҳ санъатини юзага чиқарган. Улуғ шоир танлаган йўл маъқул. Чунки хоҳ инсон, хоҳ нарса ва буюм бўлсин, унинг нуқсон ёхуд фазилати қиёсда аниқроқ кўринади. Бадиий асарда ҳам бундай услубий жило, унинг гўзаллиги ва муваффақиятини тайин этади. Алишер Навоий Султон Ҳусайн Бойқаро “панжасига панжа ура” оладиган тарихий шахс сифатида Искандарни мувофиқ кўради. Бутун боб давомида тазод санъатининг моҳирона қўлланишини ҳис этиш мумкин. Айни мулоҳаза бошқа шеърини санъатлар иштирокини чеклаб қўйгани йўқ, албатта. Улар ҳам бор. Масалан, кўчирганимиз байтда ўта муболаға - ифрок воситасига зўр берилган. Искандар ҳайбатли девор билан яъжуж-маъжужлар балосига тўсиқ солган бўлса, Султон Ҳусайн Бойқаро “Садди Искандарий”дай қилич бидан уларни ўртадан кўтарди. Ривоятга кўра, Қирвон воҳасидаги тоғ билан тоғ оралиғи ўн чақирим (километр) лик масофа экан. Ўша йўлдан ваҳший кучлар юриб ўтиб, тинч аҳоли бошига кулфат тошларини ёғдирган. Искандар қурган деворнинг узунлиги ўшанча. Чунки у ўша масофани тўсиши шарт эди. Маҳрабат, солиштиринг, қилич ва девор сизнинг ҳукмингизда. Тўғри, тузилиши, ранги ва тузилган моддаси нуқтаи назаридан қилич в девор ўртасида яқинлик бор. Қилич сал эгикроқ, темир – пўлат аралашмасидан ясалгани учун ранги оқ, ялтироқ. Искандар деворида ҳам ўша модда ва белгилар (албатта, тасвирда) бор эди. Қиличнинг ҳажми (эни ва узунлиги) масаласига улуғ шоир учқур хаёлга эрк берганки, у бундай қилишга тўла ҳақлидир. Зикри ўтган мулоҳазалар талмеҳ санъати учун асос бўлган мавзу манбалари ҳақида оз бўлса-да, тўхталиб ўтишини талаб қилади. Дарвоқе, Искандар ва унинг инсоният авлоди олдидаги улкан хизмати яъжужларга қарши деворнинг бунёд этилиши экан, ўша воқеалар қайси сарчашмадан бадиий адабиётга кўчди? Истасак, истамасак жавоб яна илоҳий китобларга келиб боғланади. Академик М. Б. Пиотровскийнинг маълумотларига

кўра, Искандар ва яъжуж-маъжуж воқеаларига ўхшаш лавҳалар “Инжил”да кўзга ташланади (Ўша китоб, 148-149-бетлар). Ана ўша манбадан воқеалар тафсилоти халк оғзаки ижоди ва ёзма бадиий алабиётга кўчиб сайқалланган. Мусулмон дунёсида вужудга келган бадиий яратмалар учун Қуръони каримдаги қисса туртки бўлганлиги шубҳа қолдирмайди. Муқаддас илоҳий китобнинг “Қаҳф” (81-98-оятлари) ва “Анбиё” (94-97-оятлари) сураларида Искандар зул қарнайн ҳамда яъжуж-маъжужлар ҳақида бафуржа мулоҳазалар баён қилинган. Далил сифатида “Қаҳф” сураси тўқсон уч – тўқсон тўртинчи ояти карималарини назардан ўтказайлик: “То (кетаётиб) икки тоғ ўртасига етиб келгач, у (тоғлар ортида) бирон гапни англай олмайдиган қавмни учратди. Улар: “Эй Зулқарнайн, шак-шубҳасиз, (шу тоғлар ортидаги) яъжуж ва маъжуж (қабилалари) ер юзида бузғунчилик қилғувчилардир. Бизлар сенга бир (миқдор) тўлов тўласак, биз билан уларнинг ўртасига бир сад чекиб (бир тўғон қуриб) берурмисан?” дедилар” (Ўша китоб, 213-бет). Мазкур мавзудаги дostonларнинг деярли ҳаммасида сад – тўғон бош муаммо ҳисобланади. Ўртага қўйилган жумбоқ эса маълум шахс ёхуд гуруҳлар манфаатига эмас, балки умуминсоний дardни енгиллаштиришга қаратилганлиги билан аҳамиятлидир. Шу каби лавҳаларга таяниб Қуръони мажиднинг бош мавзуи инсон ва инсонсеварлик дейилса, сира хато бўлмайди. Буни “Зул-қарнайн қиссаси” мисолида ҳам аниқ-равшан кўриш мумкин. Яъжуж-маъжужлардан жафо кўрган қавм-қабилалар Искандарга мол-мулк таклиф этганларида, у уларга қарата қуйидагича жавоб беради: “У (Зул-қарнайн) айтди: “Парвардигорим менга ато этган (салтанат) сизлар берадиган (мол-дунёдан) яхшироқдир. Бас, сизлар менга (мол-дунё билан эмас, балки куч-қувват билан ёрдам беринглар, мен сизлар билан уларнинг ўртасига бир девор бино қилай” (“Қаҳф”, 95-оятлари карима, 213-бет). Бош манбада бино этилиши лозим мажозий иншоотнинг мустаҳкам бўлишига ялоҳида диққат қилинади. Шу мақсадда девор асосини ташкил қиладиган қурилиш ашёлари хилларининг “Қаҳф” сурасининг тўқсон олтинчи ояти каримасида ўқиймиз: “Сизлар менга темир парчаларини келтиринглар. То (темир парчалари) иккала тоғ билан баробар бўлгач (Зул-қарнайн: Босқонлар билан) дам уринглар, деди. Бас, қачон у (темир-терсақларни қиздириб) ўт қилгач, (эритгач), деди: “Менга эритилган мис (ҳам) келтиринглар, уни (темир парчаларининг) устидан қўюрман” (Ўша китоб, 213-бет). Энди айтингчи, мусулмон олами илм ва адабиёт аҳли чинакам далиллаш санъатини Қуръони каримдан ўрганган, деса хато бўладими? Фикримизча, ҳақиқат тан олинган йиллар давомида зўрлаб эгилган илмий адолат қайта тикланган бўлур эди. Алқисса, айримларини эътироф этганимиз лавҳалар, муқаддас илоҳий китоб йирик маснавийларимиз учун таянч манбаъ бўлиб хизмат қилган. Қуръони каримга сиғинган қаламкаш асосий жавҳарни ундан олиб, ўз ҳолвасини пишириш йўлидан борган. Муҳими, муқаддас Илоҳий китобдаги юксак инсонийлик ва инсон қадрини шарафлаш, поклик, эзгу ахлоқий фазилатлар таъъ аҳли учун илҳом манбаи бўлиб келди. Бугун биз бадиий сўз санъатида амал қиладиган адабий алоқа ва ўзаро таъсир хусусида баҳс этганимизда, ҳозирга қадар унутилиб келинган ўша нозик жиҳатларни ҳисобга олган ҳолда фикрлашни эсда тутмоғимиз лозим. Чунки Қуръони каримдаги бўлиқ мазмун фикрлашга, бор ҳақиқатни рўйи рост тан олишга даъват этади. Мавзунинг илк илдизларини Абулқосим Фирдавсий ва Низомий Ганжавийлар асарларидан эмас, балки Қуръони мажид бағридан излаш лозимлигини кўрсатади. Олдинги саҳифаларда ваъда қилганимиздай, шу ўринда талмеҳ баҳсига нуқта қўйишимиз керак эди. Аммо мавжуд адабий маълумотлар яна икки оғиз гапиришни талаб қилаётир. Фақат шеърый парчаларнинг таҳлилга тортилганлиги муҳтарам ўқувчиларимизни бир ёқлама хулосага олиб келмаслиги учун улуғ шоирнинг насрий мероси лоақал “Муножот” ҳақида қисман тўхталиш лозимлигини кўрсатмоқда.

“Муножот” – Алишер Навоийнинг илоҳиётга бевосита алоқадор асарлари сирасига киради. Ҳажми нуқтаи назаридан ўта ихчам бу асар улкан адибнинг бошқа мансур бадий яратмалари сингари мусажжаъ санъатида бунёд этилган ва равон ўқилади. “Муножот” “кириш”, “ҳамд”, “наът” ва асосий қисм (катта муножот)дан таркиб топади. Асарнинг “Ҳамд” ва “наът” бўлимчаларида талмеҳ – тазмин қоришиқ санъатларнинг ишга солинганлиги аёнлашади. Девонлари дебочалари “Ҳамса” таркибидаги достонларнинг мусажжаъ – мансур сарлавҳалари, ҳамду сано ва наътга бағишланган шеър ҳамда маснавийлари бобларида бўлгани каби шу ўринда ҳам қўшалок санъатлар, оятлар, ҳадис ва дуоларни мисра ёхуд жумлалар тўқимасига сингдиришда кўринади. “Муножот”нинг бир саҳифага яқин ҳамду наътида ўн иккита ана ўшандай мазмундаги ишораларнинг борлиги фикримиз далилидир. Мисол тариқасида “ҳамд”да келган мана бу жумлани олиб кўрайлик: “Бемонандлигингга алайса камислики шаъйун” гувоҳи содиқ, бепайвандлигингга “лам ялид ва юлад” далили мувофиқ” (“Муножот”). Қуръони карим сураларига ишора борлиги учун бу ўринда талмеҳ аломатлари ҳақида гапириш мумкин. Шамаъ қилиш билан қаноатланмай, парчалар қўчирилганлиги тазмину талмеҳ қоришиқлигини таъмин этган. Кўчирганимиз жумлада Аллоҳнинг улуғ ва нотакрор зот эканлиги таъкидланмоқда. Ислом оламида бор ҳақиқатни далили вазифасини ҳар қандай ҳужжат бажара олмайди, албатта. Зўрнинг ёнига қудрати жиҳатидан лоқал муқобил туриши мумкин бўлган кучни қўйиш ярашади. Алишер Навоий ана шу мантиқни назардан қочирмаган ва Аллоҳ буюклиги далилини Илоҳий китобдан келтирган. Биринчи иқтибосни “Аллоҳга тенг келадиган бирор нарса йўқ” тарзида таржима қилиш мумкин. Қуръони мажидда худди шу мазмундаги жуда кўп ояти карималарга дуч келамиз. Масалан, “Бақара” сурасидаги бир юз олтмиш учинчи ояти каримага диққат қилинг: “Тангрингиз ягона тангридир. У меҳрибон ва раҳмли тангридан ўзга ҳеч қандай тангри йўқдир” (ўша китоб, 20-бет). Исломий таълимотга кўра, Аллоҳнинг ота-онаси, хотин, бола-чақаси, нозорию вазири йўқдир. У туғилмаган, туғмаган, туғдирмаган зотдир. Жумлада шу фикрга урғу берилган ва яна Қуръони мажиднинг “Ихлос” сурасига мурожаат этилади. Зикри этилган суранинг биринчи ояти каримасидан иқтибос олинади. Илоҳий жумланинг тўла мазмуни эса қуйидагича: “(Эй Муҳаммад) айтинг: “У Аллоҳ Бирдир. (Яъни Унинг ҳеч қандай шериги йўқдир. У якка-ю ёлғиздир)” (ўша китоб, 530-бет).

Бой адабий манзара шу йўсинда давом этади. Уларнинг ҳаммасини бирма-бир таҳлил этиш фурсати етар. Аммо бир ҳақиқат ойдинлашди, деб ўйлайман. Алишер Навоий мероси ва илоҳиёт эгизак тушунчалар, уларни айрим-айрим талқин қилиш гуноҳдир.

ОШИҚ, АНИ БИЛКИ, ЭРУР ДАРДНОК...

Ишқу ошиқ – бадий сўз санъатининг доимий йўлдоши. Асрлар оша ишққа мурожаат этилади, унинг азоби ҳаловатлари ҳақида ёзилади. Ишқни куйламаган шоир ва ишқ дарди аралашмаган шеърни топиш мутлақо мумкин эмас. Сарлавҳа вазифасидаги сатр ҳам шундай хусусиятга молик. У Алишер Навоийнинг: соҳир қалами билан иншо этилган. “Ҳайратул-аброр” достонининг тўққизинчи бобида келтирилади. Мазкур боб тўлалигича ишқ баҳсига бағишланган. Унда улуғ ўзбек шоирининг юрак нидоси қуйидагича акс-садо беради:

*Бўлмаса ишқ, икки жаҳон бўлмасун,
Икки жаҳон демаки, жон бўлмасун.*

*Ишқсиз ул танки, анинг жони йўқ,
Хусни нетсун кишиким, они йўқ...
Ишқ эрур дурру кўнгул дурж анга,
Балки қуёш ишқу кўнгул бурж анга (Хамса, 85-бет).*

Эътибор қилинг, улуғ шоир масалани жуда кескин қўяди. Унинг нафаси ўткир, қасами шиддатли ва кескир. “Ишқ бўлмаса икки жаҳон – бу дунё у дунё бўлмасин! Жазава тобора авж мақомига кўтарилади, фикрлар ҳукм ила алмашинади. Ошиқ қалб садолари лўнда мантиқий хулосаларга айлана боради. Икки – фоний ва бақо олами бўлмас экан жоннинг нима кераги бор! Ошиқ қиёсий мушоҳада жиловини эркин қўйиб беради. Ишқсиз вужуд – жонсиз жисм. Модомики, ишқу жон бўлмас экан, ҳусну тароват ҳақида бош қотириш мантиқсизликдир. Улуғ шоирнинг ташбеҳларга йўғрилган жўшқин оҳанги баланд пардада давом қилади. Қўш ўхшатишу ўхшатилмишлар мисраларга бўлиқ мазмун ва оҳор бағишлайди. Ишқ дур – кўнгил дурж. Дурж – икки томони зар шокилалар билан зийнатланган, қимматбаҳо матодан тикилган - халтача – ҳамён. Кўнгил – хазина. Унда ишқ маҳфуз. Дурж – ҳамён. Унинг қадри дуру жавоҳирот билан баланд. Муҳокама майдони кенгайиб, воқеалар Ердан Самога кўчирилади. Ишқ – Қуёш, кўнгул – бурж. Табиий қонуният бузилгани йўқ. Фалак ўн икки бурждан таркиб топади. Қуёш ана шу доирада ҳаракатини давом этади. Яна, кўнгил ишқни, бурж қуёшни ўз бағрида асрайди.

Улуғ ўзбек шоири бу йўлда ягона йўлловчи эмас. Унинг ҳамдарду ҳамроҳлари кўп. Бу ўринда ўшалардан бири Алишер Навоийнинг ўз иборалари билан эслаганда, “Туркистон мулкининг шайхул-машойихи” Хожа Аҳмад ссавий қиёсида қисқа мушоҳада юритиш билан чекланамиз. Ҳар не қилсанг, ошиқ қилғил, Парвардигор! Муножот оҳангини қаранг!

Мазкур илтижо маънавий султон, туркий тилдаги маърифий адабиётнинг пешволаридан бири Хожа Аҳмад Яссавийнинг қалб нидосидир. Тафаккур дунёсининг буюк алломалари, жумладан, Туркистонда мангу Ватан топган улуғ руҳий арбоб ҳам ишқни ҳаётнинг мояси, ҳаракатлантирувчи кучи билади. Келинг, унинг юрак туғёнига қулоқ тутайлик:

*Ишқ дардини талаб қилдим, дармони йўқ,
Ишқ йўлида жой берганни армони йўқ.
Бу йўлларда жон бермаса имкони йўқ,
Ҳар не қилсанг, ошиқ қилғил, Парвардигор!¹*

Ишқ – инсон умрининг мазмуни. Яшашдан кузатилган бош мақсад ва моҳият унинг мағзида мужассам. Ишқ – илоҳий неъмат. Уни муносиб баҳоламаслик, маъносига етмаслик ўзини, умрини ерга уриш, қадрламаслик билан баробар. Ишқсиз ўтган лаҳза – зим-зиё зулмат қаърида алаҳсирашдай гап. Ишқ ўз дарду изтироблари, армону машаққатлари билан лаззатли. Ўшалар туфайли ишқнинг мақоми баланд, мўътабар. Дардсиз ишқ – ҳаловатсиз турмуш билан тенг. Ўзининг илоҳий, мўъжизавий қудратини йўқотади. Бетайин кимсалар учун кўнгил овунчоғи, кунлик эрмак, шаҳвоний хирсу ҳавасни қондириш воситасига айланади. Бундай ишқ бемаҳал сўнган япроқ сингари ҳаёт билан эрта видолашади. Чинакам ишқ Сидқу садоқат, журъату жасорат, ранжу меҳнат, шижоат, фидойилик каби комил инсонга хос олижаноб фазилатлар билар эш яшайди. Жавҳари бор бундай ишқнинг Ватани - мардларнинг юрак мулки. Аҳду вафо, поклигу ростлик меваси бўлган ишқнинг

¹ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. Ғафур Ғулом номидаги АСН, Тошкент, 1991. – 106-бет. Бундан кейинги мисоллар ҳам шу нашрдан олинади ва саҳифалар матндан сўнг қавсда кўрсатилади.

тил учида “сакраб” юриши нараво. Сўзда ифодаланиши ёлгон билан ҳамнафас. Рост ишқ қалб тубида “яшаши”, ширин азоблар исканжасида, самимият, назокат, шарқона иффат ва ҳаёю ибо пардасида жамол кўрсатмоғи муносиб.

Айримларигина баён қилинган мулоҳазалар. Пири комил ва Алишер Навоийнинг кўнгил дафтарида томган томчилардир. Муҳими, Хожа Аҳмад Яссавий ва улуғ ўзбек шоирининг ишққа муносабат ҳамда баҳолари тўқнашади. Ҳикматларда ҳам, Алишер Навоийнинг ғазалу дostonларидаги сатрларда ҳам ишқ илоҳий мўъжиза сифатида муҳофазага олинади. Ишқ – даҳлсиз мулк. У сотилмайди, сотиб олинмайди. Ишқ – машаққату изтироб даргоҳи. У мамоликда арзон-гаров, енгил-елпи нарсалар учрамайди.

Назаримда, Алишер Навоийнинг куйидаги мисраларидан ана ўшандай маъно юзага чиқади:

*Эй Навоий, ишқ мушқил деб нечук таркин тугай,
Элга гар бу иш ҳунар бўлса, бўлубтур фан манга (I, 53-бет).*

*Яна: Улки эрмас ишқи поку сажда айлар кўрса хусн,
Ўйладурким, айлагай фосиқ таҳоратсиз намоз (I, 215-бет).*

Кўраяпсизки, навоиёна ҳужумкорлик қилча бўлса-да, сусайиш томон энггани йўқ. Улуғ шоир мавзунинг янги-янги жиловларини очишга саъю ҳаракат қилади. Ишқ ва ҳалоллик ёнма-ён яшамоғи даркор. Ишқ учун тамаъ бегона. Ҳуснга маҳлиё бўлиш поклик оҳорини тўқади. Алишер Навоий устози, маликул-калом Мавлоно Лутфий каби синчков сўз санъаткори. У кўп фанларни билишдан ташқари, ҳаётини ҳодисалар, урф-одат, мавсум-маросимлар, нақлу ҳикматларни ҳофизада тутди, зарур бўлганда, шеър мағзига сингдиради. Ана шу фазилат кўчирганимиз парчаларда ҳам намоён бўлади. Ҳуснга маҳлиё бул ҳавас ошиқнинг қилмиши, нобакор кимсанинг, Ювиқсиз – таҳорат олмай намоз ўқишига қиёсланади. Дарвоқе, ҳар иккала ҳолатда ҳам садоқат ва эътиқод ҳақида гап бўлиши мумкин эмас. Масалага ана шундай муносабат Хожа Аҳмад Яссавий ҳикматлари учун ҳам тўла хосдир. Айтиб қўяйлик, ҳар иккала маънавий арбоб ўз ифода услубига эга. Аммо қарашлар уларни яқинлаштиради. Марҳамат, маънавий султоннинг мана бу тўртлигига назар ташланг:

*Ишқ бозори улуғ бозор, савдо ҳаром,
Ошиқларга сендин ўзга ғавго ҳаром,
Ишқ йўлига кирганларга савдо ҳаром,
Ҳар не қилсанг, ошиқ қилғил, Парвардигор! (106-бет)*

Ишқ ва имтиҳон ёнма-ён яшайди. Аммо бу ўзгача имтиҳон, у дарсхона эшигига кўл чўзган имтиҳон олувчи ва топширувчилар ҳам мардона рафтор қилишлари даркор. Унда нарх-наво, воситачи-ҳомийлар бўлмайди. Хуллас, бозор иқтисоди қонунлари ишқ бозори учун мутлақо ягона – ишқ даргоҳида илоҳий назардан холи гўша, “ҳожатбарор”лар савдо қиладиган хилват жой бўлмайди. Қодири қудратнинг нигоҳи ўткир. Темир ва семон қоришмадан бунёд этилган мустаҳкам деворлар ортида содир бўладиган “мўъжиза”ларни ҳам кузата олади... Имтиҳону синовлар бозори ҳақида юрадиган узунқулоқ “миш-миш”ларнинг авж олаётганлиги ҳам ўша лазер қудратига тенг нигоҳнинг зуҳури эмасмикин? Пири маънавий нега ошкора ҳужумга ўтган? Ишқ, бозор, савдо сўзларини ёнма-ён қўллайди. Шу парчанинг ўзида қатъий ҳукм ҳам чиқарилган: ҳаром! Ишқнинг бозори

ҳам, савдоси ҳам бўлмайди. Ишқ даргоҳи – поклик, бокиралик, мусаффолик олами. Бундай муқаддас гўша учун эса савдо – ҲАРОМ! Ишқ ва бойлик – бир-бирига зид тушунчалар. Уларни бир ўзанга солиб бўлмайди. Ишқни қисмат билганлар мол-мулк учун ўзларини ўтга, сувга уришга, ёлғончи “фаришталар” қиёфасига киришга шай турадилар. Ишқ йўлини танлаганлар юксак унвону даражалар билан ҳалоллик ҳақида ваъз айтиб, имтиҳонда “ўзгача” йўл танлаган мударрислардан анча баланд турадилар. Уларнинг “ставка”лари бўлмайди. Ишқ ва мансабда ҳам муқобиллик бор. “Ишқаро шоҳу гадо тенгдир, балки гадо фузун”, – дейдилар Ҳазрат Алишер Навоий. Ошиқлар тоифаларга (албатта, мансабга қараб) ажратилмайди. Борди-ю шундай қилинса, унда гадолар баланд турадилар. Ҳазрат Алишер Навоий юқоридаги мулоҳазани давом қилар эканлар, гадонинг гадолик ҳолатига тушиши сабабини ҳам ошкор баён этадилар: Ишқ туфайлидир! Равшан бўлаётирки, Аҳмад Яссавий ва Алишер Навоийнинг қарашлари уйғун. Бундай ғоявий ўхшашликнинг илдизлари эса бир жиҳатдан ислом маданияти сарчашмаларига бориб тақалади. Иккинчи томондан, тасаввуф, маърифий қарашлар мажмуидан озиқланади...

Ишқ ва висол, ишқ ва ҳижрон, ишқ ва рашк, ошиқ ва ағёр... Рўйхатни давом этиш мумкин. Аммо муддао билимдонлик, сўзбозлик қилиш эмас. Балки моҳиятга яқинроқ келишдир. Ишқ ҳақида ёзилган шеър бор жойда фиғон, доду фарёд, изтироб, кўз ёши, ғаму ғамхона ёнма-ён туради. Масаланинг бир учи эса имтиҳонга бориб уланади. Ишқу ошиқлик – шошқалоқликдан йироқ. Закий аждодларимиз “шошилган қиз эрга ёлчимас”, - дея ножўя башорат қилишмаган. Шу биргина жумла маъзига бутун бир умрнинг мазмуни жо этилган. Масалан, фалсафий йўсинда чуқурлаштириш лозим бўлса, ишқнинг барча босқичлари босиб ўтилгач, восил бўлган васл ширин. Маърифий маънода фақир, дарвеш ва ориф ишқи... Кейингиси ана ўша ширин васлга етиш чўққисидир. Вомиқу Узро, Вису Ромин, Фарҳоду Ширин, Лайли ва Мажнун, Гулу Булбул, Ҳусну Дил, Гулу Наврўз, Юсуф Зулайҳо, Тоҳиру Зуҳро, Ғарибу Шоҳсанам – ишқ йўлини имтиҳонларини қисмат билган, ибрат рамзига айланган ошиқу маъшуқалардир.

Аҳмад Яссавий ҳикматлари – севишганлар учун дарслик китоби. Тўртликдан тўртликка ўтгани сайин мазмуннинг очилмаган қирралари, тутилмаган жилolari намоён бўла боради.

*Ишқ дардини бедардларга айтиб бўлмас,
Бу йўлларни уқбоси кўп, ўтиб бўлмас,
Ишқ гавҳарин ҳар номардга сотиб бўлмас,
Беҳабарлар ишқ қадрини билгани йўқ (80-бет).*

Ҳазрати маънавий султонга нисбат бериладиган бу тўртликни ҳайратсиз ўқиш асло мумкин эмас. Мавриди бўлмаса ҳам айтиш жоиз, ҳозирга қадар Аҳмад Яссавий ҳикматларининг қадимий қўлёзмаларига эга эмасмиз. Жумҳуриятимизда “Девони ҳикмат”нинг икки нашри амалга оширилди. Яна навбатда турганлари ҳам бор. Аммо улар барчасининг асоси эса тошбосма нусхалардир. Шундан бўлса керак, мавжуд нашрларга Аҳмад Яссавийга нисбат бериш қийин бўлган асарлар ҳам кириб қолган. Яна ҳикматлар тили ҳам баҳсталаб. Ўз давридан анча илгарилаб кетган. Масалага “қилни қирқ ёришга” қодир матншуносларимиз ва тил тарихи мутахассислари аниқлик киритишларига умид боғлаб, ғоявий таҳлил йўсинидаги баҳсимизни давом этамиз. Кўчирганимиз тўртликда ишқ ва дард эгизак тушунчалардай талқин этилмоқда. Урфий талқинда дард – иллат. Инсон жисмининг хасталиги. Бироқ ижод ва ишқ оламида “дард” ижобий маъно касб этади. Дард – жавҳар, дард – оташ, дард – аланга, дард – нур, дард – армон, дард – забт

этилмаган чўққи, дард – рўшнолик кўрмаган орзу, дард – восил бўлмаган васл... Масала равшан. Ўша фазилятлардан бенасиб ишқ ҳам, бадий асар ҳам норасо, кемтик, яшашдан маҳрум. Маълумингизки, Хожаи Калон ўзак мавзунини топган ва катта дард билан бадий талқин эта олган. Аслида ўша тўрт сатрни бизнинг қалбимизга ошуфта қилган бош омил ҳам ўша дард, ҳаётда бот-бот кўзга ташланадиган жароҳату иллатлар эмасми? Ишқ – гавҳар. Номардгина, бедардгина уни баҳолай олмаслиги, садаф билан тенг кўриши мумкин. Ишқ ва ҳаваснинг фарқига бормаидиганларга шоир Уйғун таъбири билан “ишқ бошқа, ҳавас бошқа, бу йўлда хато қилма” дейиш лозим... Мулоқотларда “ишқу ошиқлик ўтмиш китобларида қолиб кетган, бугунги ҳаётда учрамайди”, – қабилидаги “дард”ли гаплар қулоққа чалинади. Йигитлар қизларни, қизлар йигитларни айблашади. Ҳакамлик даъво қилмай, айтиш мумкин: Янглишмадингизми? Ҳавасингиз ишқ мақомига кўтарилганми? Панд еган бўлсангиз, шошилганингиз рост!

Дарвоқе, Алишер Навоий айна баҳсга доир жўяли гапни айтиб қўйган эканлар. Мана, ўзингиз ўқиб кўринг:

*Ким бу йўлда ишқдир қулли сифат,
Ишқ аҳлидин йироқдур маслаҳат.*

Улуғ шоир минг карра ҳақ. Ишқнинг мактабу дарслик, йўл-йўриқ берувчи қўлланмалари йўқ. Уни ҳар ким ўзича қабул қилади, ўз мактабини яратади...

Ишқ ва дард баҳси Алишер Навоийнинг шу мавзуга дахли бор асарларининг бош қон томирларини ташкил этади. Улуғ шоир ҳар бир асарида масалага янгича муносабатда бўлади, унинг тоза қирра ва жилоларини кашф қилиш йўлидан боради. Фикр тасдиғи учун айрим мисолларга мурожаат қилайлик:

*Ошиқ ани билки, эрур дарднок, -
Ҳам тили, ҳам кўзию ҳам кўнгли пок.
Ўзлугидин ишқ ани пок этиб,
Балки фано ўтиға хошок этиб (Хамса, 87-бет).*

Дард қаторига яна бир сифат қўшилди. Ошиқликни бўйнига олган одамда дард билан бирга поклик бўлиши шарт экан. Алишер Навоий – тафаккури теран сўз санъаткори. Унинг сатрларидан ёғиладиган маъно шодалари ўша донишмандлик самарасидир. Поклик – катта тушунча. Уни ҳаётнинг биргина жабҳасига тегишли билиш ноўрин. Сатрда “пок” ёнида “кўз”, “тил” ва “кўнгил”нинг қўйилиши бежиз эмас. Қичик шу уриниш пок сўзи билан алоқадор маъно кутбларини кенгайтиришга хизмат қилади. Фикримча, яна бир манба шаҳодатига таяниш панд бермайди. “Насойим ул-муҳаббат мин шамойимул-футувват” асарининг дебчасида Алишер Навоий мусулмончиликнинг беш рукнини бирма-бир талқин қилар экан, рўза хусусида, жумладан, ёзади: “... Бу тоифа анга кўшиш қилурким, андоқки, емак, ичмакдин бўғузға савм буюргайлар, жамеи аъзоға ўз қилур феълларидан рўза буюргайлар: кўзга номашруъ нимага боқардин ва қулоққа номашруъ ун эшитурдин ва аёққа номашруъ қадам урмоғдин, иликка номашруъ нима тегмагидин ва алоҳозо жамеи аъзоға бу дастур билан” (XV жилд, 70-бет). Бу парчада айтилган гаплар покларга – орифу шайхул-машойихларга дахлдордир. Поклик – ўз ҳадди ва ҳаққига қаноатдир. Равшан, фикр мажозий ишқ қуюшқонидан чиқди. Маъно риштаси тариқат даргоҳига тортди. Шеърини парчадаги “ўзлигидин пок этмоқ”, “фано ўтиға хошок бўлмоқ”қа қилинган шамаълар бизни тариқий ишқ билан юзлаштириб қўяди. Хожа Аҳмад Яссавий ҳикматларида ҳам худди ана

шу ишқ маънавий султон доду фарёдининг ўзагини ташкил қилади. Фано – фонийлик тушунчаси ҳар иккала маънавий арбобнинг сатрларида тез-тез кўзга ташланиб туради.

Ишқ, дард, фано тушунчалари ўтмишда бири иккинчисини тақозо этувчи ҳодисалар сифатида қаралган ва талқин этилган кўринади. Бадий тафаккур дунёсида бу сўзларга ортиқча шарҳу изоҳлар берилмагани шундай ҳулосага ундайди. Иккинчидан, луғатларнинг шарҳида тасаввуфий майлнинг баландлиги ҳам ўшандай яқин фойдасига хизмат қилади. Гапларимиз муаллақ қолмаслиги учун айрим луғатлардаги талқинларни олиб кўрайлик, “Навоий асарлари луғати”, “Чароғи ҳидоят”даги изоҳлар жуда ихчам. “Фарҳанги забони тоҷики” (I жилд, 518-бет) да анча батафсил шарҳ берилади. Унинг лўнда ҳулосаси “кимга ёхуд нимагадир ҳаддан зиёд кўнгил боғлаш, севиш, муҳаббат қўйиш” тарзида умумлаштирилиши мумкин. “Фарҳанг” маълумотларидаги яна бир жиҳатни алоҳида таъкид қилмоқчи эдик. Тузувчилар ўз бурчларига ишқ билан муносабатда бўлиб, мавзуни анча чуқур ўрганишга муяссар бўлишган. Натижада X–XX асрларда форс-тожик шеъриятида куйланган ишқнинг таснифи тавсия этилади. Луғат тузувчилари “ишқи комил”, “ишқи мажозий”, “ишқи ҳақиқий” (I жилд, 519-бет) каби уч йўналишни чуқурроқ шарҳлашга ҳаракат қилган. Ишқи комил ва ишқи ҳақиқий (илоҳий) талқинлари бир-бирига яқин. Бундан қатъи назар, луғат доирасида шунча илмий асосланган фикрларнинг баён қилиниши қувончли ҳолдир. Қани энди, “Алишер Навоӣ асарлари тилининг изоҳли луғати” тўрт жилдлиги тузувчилари ҳам ана шундай ҳалол йўлни танлаб, қоғозни зарурий гаплар учун сарфласалар эди... Фақат, афсус... “Фарҳанг” ўзаги «ишқ» бўлган ўн қўшма сўз “ишқсаро, ишқпараст, ишқбоз, ишқбози ва ҳоказо)га ҳам далилли изоҳлар беради. Мазкур луғатнинг ишққа берган таснифи Алишер Навоӣнинг “Маҳбул-қулуб”даги қарашларига мос келади. Улуғ ўзбек шоири барча шеърларида ишқни “мажозий” ва “ҳақиқий” тарзда гуруҳлаштиради. Айрим мисоллар:

*Гар Навоӣй йиғласа, ишқинг мажозийдур дема,
Ким назар пок айлагач, айни ҳақиқатдур мажоз.*

*Яна: Мажоздин манга мақсуд эрур ҳақиқий ишқ,
Нединки, аҳли ҳақиқатқа бу тариқат эрур.*

Юқорида кўрганимиздай, ишқ қаторида поклик ва сидқ ёнма-ён фаолият кўрсатса, унда улар (мажозий ва ҳақиқий) бири иккинчисини инкор этмайди. Аксинча, тақозо қилади, тўлдиради. “Маҳбул-қулуб”да “авом”, “хавос” (хос) ишқларидан кейин ўқиймиз: “Яна сўзи поку, кўзи пок ишқ аҳлида мужаррад ва мунфарид ва бебок бу тоифанинг беназиру адил ва тоқи фаҳрул миллату ваздин Шайх Ироқийдурким, ишқ сифотиға муттасифдур ва ламаоти пок мдоний ва тарокибига мунсифдур” (XIII, 42-бет). Алишер Навоӣ „авом“ни – мажозий, „хос“ни – ҳақиқий (илоҳий), “пок”ликка асосланувчи ишқни – комил ишқ тарзида талқин қилаётир. Ишқнинг жазаваси ошиқ қиёфасида намоён бўлади. Буни инобатга олган луғатлар “ушшоқ”, “ошиқ”, “маъшуқ” сўзларига ҳам муфассал изоҳ берган. “Фарҳанг”, “Ғиёсул-луғот”, “Чароғи ҳидоя” ошиқу маъшуқни “бир нигиндан жой олган - икки ёқут кўз” тарзида шарҳлайди. Бошқа сўзликларнинг мулоҳазалари юқорида баён этилган лўнда ҳулоса доирасида деса, хато бўлмайди. Биз уларни назардан ўтказишдан кўра, “Ғиёсул-луғот”нинг ишқ сўзига берган шарҳини кўчиришни лозим кўрдик: “ИШҚ – бисёр дўст доштани чизе; ва назди атиббо маразест аз кисми чунун, ки аз дидани сурати хусайн пайдо мешавад... ишқ маъхуз ва ашиқа ва он наботест, ки онро лаблб гўянд, чун бар дарахте бипечад ки бадице тори шавад соҳибашро хушк вазард кунад” (III жилд, 67-бет). (Ишқ-ниманидир беҳад севиш; табиблар наздида жунуннинг кўринишларидан - бири. У зебо

жамолни кўришдан пайдо бўлади; ишқ – ошиқлик манбаи. Ва ўсимликлар дунёсида ҳам учрайдики, уни лаблб – ишқандарпечон (печак) ҳам дейдилар. Дарахтга ўралиб, чирмашса, уни қуритади. Ана шундай ҳолат ишқдир. Ҳар бир юракка кириб борса, эгасини сарғайтириб, қуритади). Фикримча, бизнинг уринишларимиз моҳияти аёнлашиб қолди. Муҳаммад Ғиёсуддиннинг тағдор ва теран талқинлари орифлар фаолиятида намоён бўлади. Ишқ лаблб бўлса, ошиқ дарахтдир. Улар муносабатининг интиҳоси – фожиа. Ботиний таҳлилда сал бошқача манзара назарга ташланади. Зоҳиран дарахт қурийди, унинг ширасини сўриб олган печак яшашда давом этади. Моҳиятан дарахтнинг печакка (ёхуд аксинча) интилиши, жисман ўзини маҳв этиб, руҳан у билан бирикиб кетишидир. Айни манзара фақру фанони хотирга келтиради. Аҳмад Яссавий ва Алишер Навоий мисраларидаги даъват ва нидодан кузатиладиган мақсад ҳам батамом йўқ бўлиб кетиш эмас, албатта. Аксинча, инсон ўз жисми талаб ва эҳтиёжларини жиловлаши, бутун оламлар подшоси – Парвардигори карим ёдини дилда тутиб, унинг амру фармонларини бажо этишга шай туришидан иборатдир. Нопок равияни хуш кўрувчилар эса таҳқиру маломатга мустаҳқиқдирлар.

*Дардсиз одам одам эрмас, шуни англамг,
Ишқсиз одам ҳайвон жинси, шуни тингламг,
Кўнглингизда ишқ бўлмаса манга йиғламг,
Гирёнларга хос ишқимни ато қилдим (90-бем).*

Ҳикмат таҳлиliga ўтишдан олдин маънавий султоннинг ўз ишорасига эътибор қилайлик. Охирги мисрада “хос ишқ”қа ишора қилинмоқда. Чоп этилган ҳикматларда яна бошқа йўналишдаги ишққа доир фикрга дуч келмадик. Ўз-ўзидан равшанки, Туркистон Хожаси мақомидаги зот инсоннинг инсонга бўлган “ўлдим-куйдим”лар ҳақида ашъор битишга вақт сарфлай олмас эди. Эътибор қилинг, яна дард ҳақида гап боради. Аммо бу парчадаги дард билан юқоридаги тўртликда кўрганимиз дарднинг ифода оҳанги бир эмас.

Кейинги мисраларда ҳасрату надомат ўрнини қатъият эгаллайди. Мушоҳадалар кескин, ҳукм мақомида акс-садо беради. Мисралар мағзидан улуғ маънавий султоннинг дарғазаб қиёфаси намоён бўлади. Мулойим насиҳат, ундов ўрнини нафрат эгаллайди. Алишер Навоий мисраларида сўкишлар деярли учрамайди. Жазава босқичидаги нафрат-надомат норозилик, куйинчаклик руҳи билан қоришиб кетади. Бундай мисраларда савол ва ундов оҳанглари ўзаро қуйилиб, кучли зарбни вужудга келтиради. “Лисонут-тайр” достонидан Ҳудҳуднинг қушларга берган жавобидан олинган қуйидаги мисраларда ўшандай услубий жило яққол сезилади.

*Кимки ошиқдур – анга жондин не бок,
Куфр олиб бермак, имондин не бок!? (1991, 87-бем).*

Кўриб ўтганимиз парчалардаги мулоҳазалар билан баҳсга киришиш қийин. Чунки ҳар бир инсон ўзига ажратилган бир чимдим умри давомида қанақадир бир мақсадни руёбга чиқариш учун курашиб ўтиб кетади. Ўша муддао мурод тўнини киядими, йўқми, бундан қатъи назар, ўртада турган дард уни курашга чорлайди. Руҳоний арбобнинг ишқ бобидаги хулосаси ўта шиддатли. Инсон ҳам, ҳайвон ҳам махлуқот оламига мансуб. Холиқ – яратувчи уларни халқ (яратган) қилган. Бири – онгли, иккинчиси – онгсиз фаолият кўрсатади. Хожа талқинича, ишқ онглилик белгиларидан биридир. Унга шак келтириш ҳайвонликни бўйинга олиш билан баробар. Кўриб ўтганимиз шеърӣ парчалардаги яна бир ишора диққатни тортади. Ишқ – кенг тушунча, унинг таснифу талқинлари ҳам якранг

эмас. Бугун даврий матбуотда, илмий адабиётларда ишқнинг хилма-хил кўринишлари ҳақида ёзилмоқда. Айниқса, тасаввуфга “ёпишиш” авж олди. Икки жумлани ёнма-ён қўйиб мантиқий боғлиқликда келтиришга қурби етмайдиган айрим азиз биродарларимиз ҳам тасаввуф донишмандлари мақомида жар солмоқдалар. Аллоҳ гуноҳимдан ўтсин, мен ноҳақдурман, ўшаларнинг рафторида тасаввуфнинг кўчасига яқин келадиган белгилар назарга тушмайди. Ундайлар учун поклик, камтарлик, ўз ҳақида қонеълик мутлақо бегона. Бу гумроҳ бандаларнинг айрим уринишларини кўриб, Муқимийнинг “Аммамизнинг эрларидур Нур ато...” сатри эсга тушади. Қайсидир маҳкамада, баланд курсида ўтирган қариндоши номини чайқов бозорига солиб тирикчилик ўтказишнинг тасаввуфга дахли бормикан?! Ишқ баҳсига қайтайлик. Ишқнинг биз айримларини кўрганимиз мазмун товланишларидан ташқари, талқинларини ҳам эсдан чиқармаслигимиз лозим. Луғатлар шарҳидаги “нимагадир ўта меҳр қўйиш” жумласини хотирга олиш кифоя. Шу маънода, ёрга бўлган (пок, мажозий, илоҳий эканлигидан қатъи назар) муҳаббат билан бирга пиру устозга, ота-онага, фарзанд, қавму-қариндош, ёру дўст, касбу кор, элу юрт, китоб, кино, футбол, таому мевалар, санъат турлари, асбоблари, асарларига бўлган ишқ ҳам инсон жисмида ўзи кўрсатиб туриши муқаррар. Ҳолбуки, булар ҳам Аллоҳнинг инсонга кўсатган марҳамати натижасидир. Шуларга бўлган завқу шавқни ҳам инсон руҳига жо этган ўша Парвардигори оламнинг ўзи эмасми?! Масаланинг бунда тус олиши ҳар қандай ўқувчини ҳам фикрий чалкашли сари бошлайди. Бундан уч-тўрт йил олдин ҳар бир сатрда “дунёвийлик” излаган бўлсак, бугун унинг аксини қилмодамиз. Яъни ўтмиш шеъриятидаги ишқ – илоҳий муҳаббат талқинидан иборат дейишдан тап тортаётганимиз йўқ. Ёки инсоннинг инсонга бўлган севгиси ва санаб ўтганимиз жилолари ҳақида гапириш, шу йўсинда таҳлил этиш тасаввуфни тушунмаслик даражасида баҳоланаётир. Фикримизча, масалани бундай бир ёқлама талқин муҳокама қилиш маъқул эмас. Нега?! Инсон – Худо яратган мўъжиза. Унда Холиқнинг зарраси бор. Алишер Навоийнинг “Лисонут-тайр” достонидаги мана бу сатрларга эътибор қилайлик:

*Тенгри чун Одамни махлуқ айлади,
Ўзни ошиқ, они маъшуқ айлади (161-бет).*

Нима, улуғ шоир ноҳақми? Ундай дейишга ҳаддимиз сиғмайди. Чунки ўша мисралар замирида ҳам илмий: эътиқодий қарашлар бор-да! Ишқ – Аллоҳнинг инсонга кўрсатган марҳамати экан, Инсон шу неъматни сарфиназар қилиш билан Қодири қудратга ширк келтирмайдими? Тасаввуф исломга қадар ҳам ҳаракатда эди. Исломдан кейин эса ҳуқуқий – илмий ҳужжат олди, фалсафий дунёқараш сифатида тараққий қилди, моҳияти чуқурлашиб, мураккаблашиб борди; шоху шаббалар пайдо қилди. Лекин ҳар қандай тариқатнинг остонаси шариати исломиядан бошланишини ҳам унутмаслигимиз лозим. Алишер Навоий “Насойимул-муҳаббат” муқаддимасида тариқатнинг жаҳоний шухрат соҳиби бўлган ўнлаб арбобларини санаб ўтадики, улар аҳли ҳунар эдилар. Ва бу билан “ҳалол луқма касбиға муздурлик қилибтурлар, Ва ҳалол луқма бу ишда куллийдурки, андин файз ва маърифат зоянида бўлур”. Улуғ шоирнинг такрор қайд қилишича, тариқатда тирикчилик манбаининг ҳалоллиги бош омилдир. Алишер Навоий мулоҳазаларини давом этади: “Андин сўнгра шариат риоятидурки ул жодада истиқомат бўлғай ва улча мумкиндур андин қадам тажовуз қилмағай. Шайхул-ислом деб турки, ҳар нимадин бир миқдорни олсалар, бир миқдори қолур. Шариатдин ўзгаки, ҳар нимадин бир миқдорни олсалар, бир миқдори қолур. Шариатдин ўзгаки, бир миқдори андин кам бўлса, ҳеч нима қолмас. Бу тоифанинг шариат риояти ва суннат мутобаатидин улуғроқ ишлар йўқтур” (XV жилд, 68-бет). Масала равшан, шариати

исломия тариқат аҳли учун ҳам муқаддас саждагоҳ эди. Унга дахл қилиш, Ҳазрати Алишер Навоий қайд қилганидек, “бир нимани олиш” қатъиян манъ этилган. Шариатнинг таянч манбаи Қуръони карим. Унда аёллар ҳаром қилинган эмас. Аксинча, тавсия қилинади. “Шўро” сурасининг ўн биринчи ояти каримасига диққат қилинг: (Аллоҳ) осмонлар ва ернинг илк яратувчисидир. У сизлар учун ўзларингиздан бўлган жуфтларни яратди ва чорва ҳайвонларидан ҳам жуфт-жуфт (яратди). У сизларни ўша (жуфтлик воситасида) кўпайтирур... (Ўша китоб, 358-бет). Ёхуд ўша муқаддас китобнинг “Ваз-зориёт” сураси қирқ тўққизинчи ояти каримасидаги мана бу илоҳий жумла нимага даъват этади: “Сизлар эслатма – ибрат олишларингиз учун Биз ҳар бир нарсани жуфт-жуфт қилиб яратдик” (Ўша китоб, 399-бет). Ислом таълимотига биноан тоқлик Аллоҳнинг сифатидар. Унинг хоҳиш-иродаси билан бунёд қилинган бошқа ҳамма нарсаларга жуфтлик ярашади. Бу махлуқот оламининг олий хилъати – Инсонга биринчи галда тегишлидир. “Бақара” сураси бир юз саксон еттинчи ояти каримасидаги мана бу илоҳий жумлалар ҳам шундай далолат беради. “Улар сизларнинг либосингиз, сизлар улар учун либоссиз (яъни эр-хотин бир-бирига киши либосга муҳтож бўлгани каби муҳтождирлар) (Ўша китоб, 22-бет).

Ислом узлатга чекиниш, тарки дунё қилишни ҳаром этган. Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳис-саломнинг ҳаётлари, аёлларга муносабатлари ислом олами учун ибрат мактабидир. Ҳиндларнинг донишмандлик манбаи – «Махабҳорат»да ажойиб ҳикмат бор экан: “Дунёда она бўлмаса, Худонинг ўзи ёлғиз яшарди”, дейилади ўша ноёб асарда. Дарҳақиқат, ҳамма йигитлар ёхуд қизлар сўфийлик йўлини танлашса, оила қуришдан воз кечишса, унда ҳаёт тўхтаб қолмас эдими? Чиндан ҳам ворисийлик бўлмас эди. Масаланинг иккинчи томони шундаки, тариқатнинг шайху муршидлари поғонасига кўтарилганларининг аксарияти мажозий ишқдан бенасиб бўлишмаган ва улар оила қуришган. Ўшандай муршидлардан бири “Қодирия” тариқатининг асосчиси Абдуқодир Гелоний қирқ икки фарзанд кўрган. Шубҳасиз, улар бир онадан эмас эди. Абдуҳолиқ Ғиждувоний, Баҳроуддин Нақшбандий, Саъдуддин Қошғарий, Абдурахмон Жомий, Хожа Аҳрори Валий нақшбандийликнинг пешволари эдилар. Улар оила қуришган ва фарзандлари бўлган. Мана шу йўналишдаги муҳокамани давом этиш ва яна кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Бироқ масаланинг ўзаги бунда эмас. Моҳият инсон ҳаётининг зоҳирида эмас, балки унинг маънавий оламидадир. Тариқатнинг аҳкомлари устида баҳс юритган Ҳусайн Воиз Қошифий уларнинг тўрт юз қирқ тўрт паҳлу ва атамаси борлигини таъкид этади. Шуларнинг энг асосийлари сифатида тўрттасини ажратади ва покликни алоҳида урғу билан кўрсатади. Аёнки, ишқ бобида ҳам ПОКЛИК олий мақомда туради. Ҳазрат Алишер Навоийнинг қуйидаги рубоийсига диққат қилинг:

*Аҳбоб, денгизки, хонумондин тамаъ уз,
Не хону не мон, кавну макондин тамаъ уз,
Не кавну макон, жону жаҳондин тамаъ уз,
Лекин демангиз муники ондин тамаъ уз (I, 648-бет).*

Хотимадаги мисра жумбоқ. “Ондин” – кимдан, деган сўроқ табиий равишда ўртага келади. Жавоблар эса турлича бўлиши мумкин. Алишер Навоийнинг буюклиги, санъаткорлиги ҳам шундадир.

Улуғ ўзбек шоири мулоҳазаларини ривожлантириб, рўйи рост тан олади: инсоннинг инсонга бўлган муҳаббатида поклик ҳукмрон бўлса, ҳақиқий илоҳий ишқни излашга ҳожат қолмайди. Чунки поклик шиори бўлган мажозий ишқ илоҳий муҳаббат мақомига кўтарилади... Ана шундай якун Муҳаммад Яссавийда ҳам кузатилади:

*Ҳойи ҳавас моуманни ташлаганлар,
Чин ошиқдир, ҳаргиз они ёлғони йўқ.*

Бунга осонликча эришиб бўлмайди, албатта. Ишқ йўлини ўзига қисмат билан ошиқ “Нафсдин кечиб, қаноатни пеша қил”моғи даркор...

ОҚИЛ ЭРСАНГ НАФСИ БАДДИН БЎЛГИЛ БЕЗОР...

Ишқ инсон тақдирида нақадар аҳамиятли бўлса, нафснинг ҳам ўрни ундан қилча кам эмас. Шундан бўлса керак, маънавий султон ишқ, нафс, қаноатни ёнма-ён қўяди. Аслида инсоннинг ўткинчи умри мазмунида ана ўша учлик тамал тоши бўлиб хизмат қилади. Ишқу Нафсу Қаноатни ақл бошқарса, ортда ибратли излар нақшланиб қолади. Уларнинг жиловни қўлдан чиқса, Хожа Яссавийнинг ўзлари буюрганларидек, “Зоҳир одам, ботинлари шайтон” кимсалар кўпаяди. Ундайлар салобат тўкиб, ерни миннатдор қилиб қадам босади. Савлатидан от хуркади, пинҳоний қилмишларидан ҳатто шайтонлар ҳам ёқа ушлайди. Хожа башорат қилган ўшандай “зот”ларни инсофу надоматга ундаган, ўгит берган:

*Молу пулни парво қилмас ошиқ киши,
Йўл устида туфроқ бўлиб азиз боши,
Андин сўнгра нурга тўлар ичи-тоши,
Тонгла борса Маҳшар аро подшоҳ қилдим (192-бет).*

Ишқ, нафс, қаноат – инсон тақдирининг бош тамойилларидан саналади. Аслида ана ўшаларнинг инсон қонидаги хуружига қараб, ҳатти-ҳаракат, фаолият белгиланади. Умр кемасининг яхшилик ёхуд ёмонлик соҳилларига сузиши маълум бўлади. Жамият ва тузумнинг ҳам муваффақият ёки мағлубияти мазкур омилларга узвий боғлиқдир. Шундан бўлса керак, инсон табиатининг айни жиҳатлари бадий сўз санъатининг доимий ва ҳамма замонлар учун долзарб мавзуи бўлиб келди. Инсонийлик ва эзгуликдан улуғ дарди бўлмаган Алишер Навоий ҳам ўша мавзуларни ёритишда маънавий султонга издош сифатида кўзга ташланади. Унинг катта-ю кичик, мансуру манзум асарларида таъкид этганимиз масалалар барча мураккабликлари билан бадий талқинини топади. Бирок унинг мавзуга муносабатини якранг дейиш қийин. Аслида инсоннинг ўзи бутун умрини бир маромда, мўътадил руҳиятда ўтказа олмайди. Унинг жаҳл отига минган фурсатлари, кулги-ю табассум билан ҳамдам дамларининг бўлиши табиий. Булар ижод аҳли учун, жумладан, Алишер Навоий учун ҳам бегона эмас эди. Эслатганимиз икки кутбнинг шарбати унинг бадий яратмаларига томиб турган. Ҳақсизлик, алдов, инсофсизлик баланд келганда зарбли, зуғумли оҳанг ҳукм сурса, умид учқунлари йилт этганда, ўгит, ибратлар кўрсатиш майли мисралар узра мулойим оҳанг таратади. “Лисонут-тайр”нинг бир юз йигирма еттинчи бобидан олинган парчада зуғумли зарб яққол сезилади:

*Кимгаким инсоф йўқ – инсон эмас,
Мунсиз атворида жуз нуқсон эмас.*

*Бу сифат келди эранларнинг иши,
Бўйла давлатқа етишмас ҳар киши.*

*Одам эрмас улки ноинсоф эрур,
Одам инсоф истамас – аммо берур.*

*Истамаслар элдин инсоф аҳли ҳақ,
Ким аларга келди мунсифлиғ сабақ (168-бет).*

Тасаввуф – тариқат йўлини танлашнинг поғоналари бор: фақир, дарвеш, ориф. Бу ерда ҳам учлик. Юқоридаги учлик сингари булар ҳам бири иккинчисини инкор этмайди. Аксинча, тўлдиради, такомиллаштиради, нурафшон истиқболга чорлайди. Таъкидга лойиқ жиҳат шундаки, фақир дарвешу ориф, ишқу нафсу қаноат бирлашган нуқтадагина кутилган мақсадга эришиш мумкин. Нафсдан устун келиб, қаноатга сиғинган шахсгина ишқ мулкига дадил кира олади. Ёки фақирлик йўлини интиҳоб қилади. Фақир – арабча сўз, кўплиги – фуқаро. Сўзнинг “камбағал, қашшоқ, муҳтож, бечора” каби маънолари бор. Мажозий, тариқат билан боғлиқ талқини эса “дунё ноз-неъматларидан кечиш”дир. Эътиқодсизлик домига чалинганимиз йиллар давомида биз “фақир”нинг иккинчи талқинини нотўғри шарҳлаб келдик. Дунё нозу неъматларидан кечиш – ўлмасдан бурун ўлишни тарғиб қилиш билан баробар кўрилди. Шунинг учун ҳам Ҳожа Аҳмад Яссавийнинг пок руҳига тош отилди. Бугун билган ҳам, билмаган ҳам бу зоти мукаррам ҳақида сўзламоқда. Аммо ўша қатағон замонларда у ҳақда бор ҳақиқатни айтган, докторлик диссертациясида бир бобини ҳикматлар таҳлилига бағишлаган филология фанлари доктори, профессор Эргаш Рустамов беҳисоб маломатларга қолди, унинг умр гули бемаврид хазон бўлди. Тириклигида ҳўрланган олимга вафотидан сўнг биринчилар қаторида Яссавий мукофоти берилди. Начора, шу ҳам олимга мухлис бўлган ошуфта кўнгилларга бир таскин, уни гўрга тикқанлар бошига тушган кучли гурзидир...

XV асрнинг катта адибу олими Ҳусайн Воиз Кошифий тасаввуф илмига бағишланган ажойиб китобида “Ҳайвон ейиш учун яшайди, одам эса яшаш учун ейди”, – деган жумбоқли жумлани келтиради¹. Донишмандликни қаранг, биргина жумлада ташвиш – тарадудли, қисқа инсоний умрнинг моҳияти мужассамлашган. Аҳмад Яссавий эса ўша ўзак масалаларни бошқача оройишда беради.

Фақирлик йўли – нозу неъматлардан буткул воз кечиш эмас, ҳакалак отган нафсни тийиш, унинг ҳирсу ҳавасларини ўлдиришдир. Ёки ейиш учун яшаш эмас, яшаш учун ейиш билан кифояланиш – қаноат даргоҳига йўл олиш демакдир. Бундай турмуш тарзи эса ортиқча ҳашаму дабдабалардан, ҳамма нарсани ўзиники қилишга уриниш, чўзилиб кетган соясига маҳлиё бўлиб кетишдан сақланишни тақозо этади. Ўз ҳаққига қонеълик эса инсоннинг зоҳиру ботинини безайди, нур ато этади. Фикримизча, Хожанинг қуйидаги тўртлигида ана ўша йўналишдаги теран мазмун сингдирилгандир:

*Нафс йўлига кирган киши расво бўлур,
Йўлдин озиб, тойиб, тўлиб гумроҳ бўлур,
Ётса, қўпса шайтон била ҳамроҳ бўлур,
Нафсни тебкил, нафсни тебкил, эй бадкирдор (102-бет).*

Нафс – тармоқдор тушунча. Уни фақат еб-ичиш билан чеклаб қўйиш тўғри эмас. Инсон ҳаётининг ҳамма жабҳаларида нафс кўзга ташланади. Оилада, ижтимоий фаолиятда, муомала-муносабатда, имтиёзу унвон, мансабу курсиларда, хуллас, нафс аралашмайдиган соҳа борлигини тасаввур қилиб бўлмайди. Ҳатто ишқ бобида ҳам нафснинг жилваси назарга

¹ Ҳусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи султони. “Адиб”, Душанбе – 1991, Саҳ. 27.

ташланади. Муддаога кўчайлик, Хожа ҳикматларида бот-бот нафс ва унинг талқинларига дуч келишимиз бежиз эмас экан. Ҳаётни остин ҳам, устин ҳам қиладиган нафс фоний дунёнинг бош дардларидан бири саналгани ҳолда, Аҳмад Яссавийнинг уни назардан қочириши асло мумкин эмас. Шариатнинг посбони, исломий фарзу суннатларнинг тарғиботчиси сифатида фаол ҳаракат қилган бу руҳоний арбоб қарашларининг бош манбаи Қуръони каримдир. Илоҳий китобда нафс ҳақида ояти карималар кўп бўлиб, улар бир гапнинг айнан такрори эмас. Ҳар бир ояти каримада нафснинг янги-янги қирралари ҳақида гап боради. Қуръони каримни ўзбекчалаштирган Алоуддин Мансур “Қиёмат” сураси иккинчи оятидан кейин берган шарҳида нафсга доир илоҳий оят – ибратларнинг уч таснифини келтиради: нафси аммора “ёмонликларга буюрувчи”, маломатгўй нафс, хотиржм – сокин нафс. Жумладан, “Юсуф” сурасининг 53-ояти каримасида ўқиймиз: “Мен нафсимни оқламайман. Чунки нафс – агар Парвардигоримнинг Ўзи раҳм қилмаса – албатта барча ёмонликларга буюрувчидир” (Ўша китоб, 163-бет). Шубҳасиз, бу ўринда нафси аммора ҳақида гап боради. Умуман олганда, инсон фаолиятини нафсдан (яшаш учун ейишни эслайлик) холи тасаввур қилиш ҳам қийин. Чунки у тирик мавжудот ва ўша тириклик эҳтиёжларини қондириш учун интилмоғи зарур. Айтилганлар нуқтаи назаридан Қуръони каримнинг нафс ҳақидаги таснифи катта қизиқиш уйғотади. Юқорида кўрганимиздек, бу ўринда ҳам учликка дуч келамиз. Ўшалардан “нафси аммора” ва “маломатгўй нафс” инсон ҳаракатини қуюшқондан чиқаради. Юз балога гирифтор этади. Маънавий султоннинг кўчирганимиз ҳикматларидаги нафрат тиғи айнаи ўшаларга йўналтирилган дейилса, хато бўлмас. Нафс ва унинг “каромат”лари Алишер Навоийни ҳам бефарқ қолдирган эмас. Ажибланирлиси шундаки, қалбга етказилган захм – озорнинг унутилиши қийин экан. Қалб тубига чўккан бу жароҳат ҳамиша ўзидан хабар бериб туради, маълум қарашларнинг шаклланиши учун доялик қилади. Шундай жараённинг таъъ аҳли билан кечиши турган гап. Хуросон давлатининг вазири аъзами, ҳазрати султоннинг муқарраби каби қатор унвону лавозимлар соҳиби бўлган Алишер Навоий мамлакат ҳаётининг ҳамма жабҳаларида фаол иштирок этган. Айрим кунларда юзлаб одамлар билан мулоқот, муомала-муносабатда бўлган. Табиийки, улуғ арбоб ҳузурига кириб-чиққанлар турли тарбия, кайфият ва илинждаги одамлар эди. Уларнинг қолдирган таассуротлари ҳам турлича бўлган. Ана шундай мураккаб ва жўшқин жараён улуғ шоир қалбида ўчмас нақшлар қолдирди, унинг ноёб асарлари саҳифаларига кўчди. “Ҳайратул-аброр” достонининг тўртинчи мақолоти хирқапўш шайхларга бағишланади. Алишер Навоий шайхларни ҳурмат қилади. Бунга шубҳа қилиш асло мумкин эмас. Аммо ҳамма соҳада бўлгани каби шайхлик даргоҳига ҳам нопок одамлар оралаб қолганки, улар улуғ шоир чексиз нафратининг боискорларидир. Маънавий султон каби нафсни қамровли тушунча маъносида қабул этган Алишер Навоий унинг айрим томонларини фош этади.

*Ҳадя, туҳаф тортқаю мол ҳам,
Мустағалу кенту севарғол ҳам,
Бўлса булар бирла барумандлиқ,
Етгай алар нафсиға хурсандлиқ.
Субҳоналлоҳ, бу не нафси лаим,
Нафсни қўйғил, не азоби алим.
Рўзи учун мунча фусунсозлиқ,
Мансаб учун мунча дағобозлиқ,
Руҳни нафс олида қул айлабон,
Ҳуллани дажжолға жул айлабон (Хамса, 64-65-бетлар).*

Мазкур парчада муаллиф нафрати ҳад-худуд билмайди. Ҳатто одоб талабларидан сал чиққан ўринлар ҳам назарга тушади. Таъкидга сазовор жойи шундаки, Аҳмад Яссавийда умумлаштирувчилик баланд бўлса, бу ўринда аниқлик, гап эгаларининг тайинлиги равшанроқ сезилади. Фикримизча, инсон табиатида эслатганимиз иллатлар бўлмаса, нобакор шайтони лаъин уни васвасага солмаса, замин у замон нурга тўларди. Нафси наҳанг, “худоча”лар, ўзини ўтга ҳам, сувга ҳам уришга шай турган кимсалар, поклик даъвоси билан бош кўтариб юрган ёлғончи фаришталар бўлмасди. Уз-ўзидан равшанки, ўша мураккаб руҳий жараёнлар, машқлар, сон-саноқсиз истилоҳлар, босқичлардан иборат тасаввуф ва унинг беҳисоб тариқатларини шакллантиришга зарурат қолмасди. Шу нозиклик инobatга олингани учун Қуръони каримнинг “Бақарат” (145-оят), “Нисо” (128-оят), “Юсуф” (18-оят), “Мўъминлар” (71-оят), “Фажр” (27-оят) ва бошқа сураларида ҳам ҳавоий нафс балосидин сақланишга даъват қилиш замирида ожиз бандаларни бадном бўлишдан огоҳ этиш ғояси ётади. Илоҳий китобнинг бу дастурий таълимотини Хожа Аҳмад Яссавий қуйидагича шеърга солади:

*Нафсинг сени охир дамда гадо қилғай,
Дин уйини ғорат қилиб, адо қилғай,
Ўлар вақтда имонингдан жудо қилғай,
Оқил эрсанг нафси баддин бўлгин безор (102-бет).*

Адолат билан айтайлик, бу тўртликда зарарли нима бор? Сатрлар мағзини бойитган мазмун бизни инсоф ва диёнатга чорламайдими? Унда айтилган пандларга амал қилсак, тузум зиён кўрадимиз? Шу қабилдаги саволларни яна давом этиш мумкин. Аммо бош мақсад бу эмас. Диний ўровга берилган айни ҳикматлар руҳида тарбия кўрган ўсмирдан жамият учун хатарли одамнинг чиқишига ақл бовар қилмайди. Иккиламчи, мағрибнинг зўрма-зўракилик билан бизнинг шууримизга олиб кирилмоқчи бўлинган, аммо сира ўзлашмаган фалсафаю таълим “назария”сидан ўзимизнинг ўша жайдари илоҳий қарашларимиз чандон кўп манфаат келтиради. Хожа ҳикматларининг замон ва авлодлар оша яшовчанлиги, деярли ҳамма даврлар учун долзарблиги катта ибратдир.

Алишер Навоий Хожа Аҳмад Яссавий фаолиятдан, маънавий меросидан яхши хабардор сўз санъаткори. Улуғ ўзбек шоири асарларидаги кўп сонли ишоралар шундай хулосага келиш учун шаҳодат беради. Масаланинг иккинчи томони шундаки, бу икки маънавий арбоб яшаган давр ўртасида уч асрлик вақт масофаси бор. Уч юз йилдан ошган бу муддат ичида ҳаётда, фалсафий, ахлоқий-таълимий, сиёсий қарашларда маълум силжишлар юз берди. Айрим тушунчалар, услубий жиоларга муносабат бошқача йўсинда намоён бўлди. Шу йўналишдаги шарҳу изоҳларни яна давом қилиш мумкин. Бироқ юқоридагилар асосида ҳам айрим қўнимга келса бўлади. Яъни Аҳмад Яссавий ва Алишер Навоий нуқтаи назарлари муқояса қилинганда, ўша нозик жиҳатларнинг эътиборга олинишини унутмаслигимиз лозим. Бу икки даҳони яқинлаштирадиган, мушоҳадаларидаги уйғунликни таъмин этадиган бош омил ҳам мавжуд. Исломий шариатнинг таянч манбаи ва дастури “Қуръон” ҳар иккала маънавий арбоб учун муқаддас саждагоҳ эди. Ана ўша илоҳий калом талаблари мусулмон дунёси ижод аҳли учун йўлчи юлдуз бўлиб келди. Айни ҳақиқат Алишер Навоий ва Аҳмад Яссавийга ҳам дахлдордир. Нафс, инсоннинг дунё мол-мулкига муносабати хусусида бадий мушоҳада юритилганда, шахсият эмас, умуминсоний манфаатларнинг биринчи ўринда қўйилиши ҳам илоҳий нуқтаи назар талабидир. Ана шу нуқталар ҳар иккала даҳо санъаткорни ягона марказга тортиб туради.

*Ҳар не элга ком эрур, кечти Навоий баридин,
Қилмади неким, буюрди нафси хорижрой анга.
Бу жаҳонда барча нафси воясидин чекти эл,
Ул жаҳоннинг вояси гар музд етмас вой анга! (VI, 513-бет).*

Қитъанинг оҳанги, ифода услуби Аҳмад Яссавийнинг юқоридаги ҳикматидан тубдан фарқ қилади. Аслида шундай бўлиши ҳам керак. Аммо ғоявий йўналиш, инсонпарварлик туйғулари уларни ягона ўзан сари етаклайди. Хожаи калон тўртлигининг лўнда хулосаси – инсон умрининг интиҳосига тегишли. Ибрат – имтиҳон даври, тўрт кунлик умр кўзни очиб-юмгунча ўтиб кетади. Ҳақиқий манзара ҳисоб Кунда ойдинлашади. Қиёматда шод ёки шармандаю шармисор бўлиш-бўлмаслик бугунги фаолиятга, нафсга боғлиқдир. Худди ана шундай хулоса Алишер Навоий қитъасидан ҳам ўртага келади.

Сулук йўлини танлаган солик фаолиятининг иккинчи босқичи дарвешликдир. Барча нарсаларидан (яшаш эҳтиёжларидан ортиқча) мосуво бўлган фақир дарвешлик поғонасига қадам босади. Аҳмад Яссавий ва Алишер Навоий мисраларидаги таъкид унинг кулоқлари остида акс-садо бериб туради, нафсни жиловлай бориш имконини яратади. Дарвеш – форсча сўз. Етакчи маъно қирралари – фақир, камбағал. Фақирликка қўшимча – художўй, ундан юқори поғонаси, соликнинг тасаввуф маслакларидан бирини мақбул кўриши, унинг эшигини ишонч билан очишидир. Ёхуд маънавият, руҳга шавқ берадиган ишқ дардини қўмсаган, унинг изтиробларидан лаззат олувчи – ботиний тўлғоқлар гирдобиди яшовчи шахс. Зоҳирий кўринишда дарвеш тупроқ билан баробар. Ҳавоий нафс, дунёнинг шару шўрлари уни безовта қилолмайди. Қаноат – унинг суянган тоғи. Аллоҳ – ёлғиз пушти паноҳи. Унгагина сиғинади... Хожанинг “Нафсингни сен ўз раъйига қўйма зинҳор” чақириғини кулоғида тутати.

Тўғри-да, юқоридагиларни ажабтовур афсонадай қабул қилувчилар ўз билганларича йўл тутадилар. Аҳмад Яссавий ва Алишер Навоийлар яшаган замонда ундай кимсалар кам бўлмаган. Маънавий султон бундайларга ҳам ўз насибасини берган: “Нафсим мени туғён қилди, ҳаддин ошди...” Сажда Сизга, маънавий султон, ундайларнинг жазаваси бугун ҳам қилча пасайгани йўқ. Кўкка сапчидиганлар, ҳаммадан устун турувчи насиҳатгўй “донишманд”лар, ўз ишини ёлчитмай, ўзгалар соҳасига тумшуғини тикувчи қомусий “аллома”лар бугун ҳамболалаб келаётир. Зора, ҳикматларингиз уларга ҳам етиб борса...

Қаноат қудрати билан нафси аммора ва маломатгўй нафсдан ғолиб келган Дарвеш – хотиржам, сокин, фақирона ҳаётини давом этади. Хожа Аҳмад Яссавий буюрганларидек:

*Жондин кечган чин ошиқлар дунё демас,
Нафси ўлук обу таом ғамин етас,
Бу дунёда суду зиён бўлса, билмас,
Дунё келиб жилва қилса, боққони йўқ (191-бет).*

Жон ва жонон – эгизак тушунчалар. Жонон ишқини дилига жо қилган ошиқ эса жон ғамини емайди. Улар руҳан бирикиб, яхлит жисмга айланадилар. Ошиқлик ва нафс жазаваси асло бир ўзанга сиғмайди. Хожанинг тўрт сатрда уч карра “дунё” сўзига мурожаат этиши ҳам юқоридаги мулоҳазаларга боғланади. Яъни калаванинг учи яна нафсга тегишли бўлиб қолади. Маънавий султон сўзнинг кўп маънолик хоссасидан ўринли фойдаланади. Биринчи ва тўртинчи сатрларда “дунё” молу мулк, бойлик, пулу жавоҳирот маъносини англатаётир. Тўртликнинг учинчи мисрасида “дунё” ўз вазифасида – олам, жаҳон, бизни ўраб олган

борлиқ маъносида талқин этилмоқда. Шунингдек, инсон учун ажратилган қисқа яшаш муддати, вақт, замон, давр каби мазмун жилоларини ҳам мисранинг моҳиятидан илғаб олиш мумкин. Илоҳий таълимотга кўра, инсоннинг бу дунёдаги умри фоний – ўткинчи, муваққат; ҳақиқий, боқийлик даври эса нариги дунёдадир. Модомики шундай экан, фано оламида меҳмон сифатида, синовлардан ўтиш учун умргузаронлик қилаётган инсон бағри кенг бўлмоғи, дунёнинг “суду зиён”ига (фойдаю зарар) эътибор бермай, яратган қодир Эгамгагина таваккул қилиб яшаши зарур. Мазмунни янада теранлаштирадиган бўлсак, тавҳидга (Аллоҳнинг якка-ягоналигига қатъий ишонч билдириш, руҳан У билан бирлашиш) катта умид кайфияти ҳукмрон бўлмоғи лозим.

Туркистон шайхул-машойихи ҳикматидаги масалалар Алишер Навоий қаламида кўламдор ифодасини топган. Тасаввуф таълимотининг ҳали гўдак Алишер жисмида жонини қамраб олганлиги маълум. Ёш боланинг Фаридиддин Аттор “Мантиқут-тайр” асарини ёд билгани, ярим асрдан зиёдроқ шу асар таъсирида яшагани унинг маънавий дунёси учун изсиз кетмади, албатта. Улуғ шоир мисраларида фано ва ўша таълимотга мурожаатнинг кўплигини тушуниш мумкин. Булар билан чекланмаган буюк мутафаккир “Насойимул-муҳаббат”, “Маҳбубул-қулуб” сингари мансур асарларида тасаввуфга доир нозик кузатишларини ифодалади. “Лисонут-тайр” эса улуғ шоир маърифий қарашларининг яхлит мажмуини ташкил этади. Мазкур шоҳ асарда Алишер Навоий дунёқарашининг қиёмига етган қаймоғи жамғарилган. Унинг ҳар бир байти бир китоб, ҳар бир боби айрича маънавий уммондир. Кўнгил ва қўлни тоза тутмай бу асарни мутолаа қилиш, у ҳақда жўяли сўз айтиш ҳаромдай туюлади менга. Маънавий султоннинг юқоридаги ҳикматига жўровоз байтлар мазкур жавоҳир хазинасида беҳад кўп. Ўшалардан бирини назардан ўтказайлик:

*Истабон топмай дури ноёбни,
Мундадур тарк айламак асбобни.
Молу мулку ҳар недур соликка банд,
Тўрт такбири фано урмоқ баланд.
Ҳар неким ғайри талабдур ташламоқ,
Ўзни мақсад манзилига бошламоқ.
Қолмаса олам матоъидин жиҳат,
Ўзга навъ улғай санга ул дам сифат.
Ганждин етгай асар вайронинга
Зоти нуридин ёруғлуғ жонинга (190-бет).*

Ушбу шеърий сатрлар асарнинг “Талаб водийсининг сифоти” бобидан олинди. Солик фаолиятида талаб – дарвоза. Етарли тайёргарлиги бўлмаган инсоннинг бу дарвозага юзма-юз келиши асло мумкин эмас. Нафси аммора ва маломатгўй нафс жазавази ва талаб дарвозасини ўт ва сувнинг ҳолатига қиёс этиш жоиз. Талабдан тавҳидгача ишқ, маърифат ва истиғно водийлари ҳам тайин қилинмоғи зарур. Масофа узоқ, йўл азобли, устига устак юк оғир бўлса, мурод орзу бўлиб қолиши тайин. Алишер Навоийнинг бу мисраларида таваккул тилга олинмади. Аммо парча замирида шундай маъно бор. Уни илғаб олиш қийин эмас. Улуғ шоир таваккулни кўчирганимиз парчанинг энг охирги мисрасида лўнда ва аниқ қилиб айтиб қўйибди.

Таваккул – тариқат аҳкомларидан бири. Тариқат ва унинг остонаси саналмиш шариат хуш кўрмайдиган яна бир қатор иллатлар борки, улар бир жиҳатдан нафсга дахлдор, иккинчи тарафдан эса, ишққа тегишлидир. Кўламдор талқинларга молик ишқ ва ошиқлик – муборак тушунчалар. Ўша даргоҳга қадам босиш учун маънавий ҳуқуқи бўлган ошиқлар – фақир

дарвешларнинг рафтори ҳам олий мақомда бўлмоғи шарт. Табарруклик пастликнинг зиддидир. Фидоий ошиқ буни бутун жисму жони билан ҳис этади, ўзини ўша олий талаблар даражасида тутати. Қорни учун қадрини ерга уришга ҳозир нозир кимсалардан ҳазар қилади. Маъшуқанинг бир ишваси унинг учун юксак тухфа, ҳар қандай қимматбаҳо жавоҳиротлар тўла хазинадан ҳам афзалроқдир. Бундай вазиятда нафснинг икки оёғи бир этикка тиқилиб қолади. Солиққа юзма-юз келишга юраги дов бермайди. Аммо ва маломатгўй нафс қатағонга учрайди. Нақадар ибратли, аммо китоблар саҳифасида, пок кўнгиллар тубида қолиб кетган ширин орзулар. Хожа айна ўшаларни нишонга олади ва қуйидаги тўртликни ҳадя этади:

*Манлик бирла тариқатга кирмадилар,
Жондан кечмай йўлга қадам қўймадилар,
Нафс ўлтурмай, таслим фано бўлмадилар,
Хомтамъалиғ бирла йўлга кирманг, дўстлар (115-бет).*

Манманлик, кибру ҳаво инсон феълу атворидаги катта иллат. Талайгина қусурлар ўша ноҳуш заминда илдиз отади. Айна таъкидлар тамаъгирлик учун ҳам бегона эмас. Маърифий ишқ йўлида жонини тикканлар табиатига улар мутлақо зиддир. Такрор айтилганидек, ўша қусурлардан фориг бўлмай туриб, тариқат йўлини ихтиёр этиш – саробдан чанқоқни бостиришни умид қилиш билан баробардир. Равшан бўлаётирки, бу ўринда ҳам Хожа Аҳмад Яссавий инсон ҳаётининг бағоят ўзак масалаларидан бирини муҳокама мавзуи сифатида танлаган, унинг хилма-хил қирраларини ойдинлаштириш, бадий талқин этишга муваффақ бўлган. Шунингдек, сулуку солиқлик баҳсини ҳам давом қилади. Нафсини мағлуб қила олган солиқ қаноат қасрини забт этади. Зебу зийнат, ҳашаму дабабалардан узоқлашади. Алишер Навоий шеъриятида шундай ғоя дадил ифодасини топган. Жумладан, қуйидаги мисраларда ҳам ўшандай кайфият бадий талқинини кўрамыз:

*Ҳар гадоеким, бўрёи фақр эрур кисват анга,
Салтанат зарбафтидин ҳожат эмас хилъат анга.
Ким фано туфроғига етиб қўяр тош узра бош,
Тахт уза эмас музаҳҳаб муттако ҳожат анга.
Шаҳ юруб олам очар, дарвеш оламдин қочар;
Ҳам ўзунг инсоф бергилким, бу не нисбат анга?!
Кўр, недур ҳиммат мунга, не навъ эрур ҳолат анга (I, 35-бет).*

Ўн уч байтдан таркиб топган ғазалда тазод санъати ҳукмронлик қилади. Ғазалнинг матлаъидан мақтаъигача шоҳлик ва фақирлик (гадолик) ёнма-ён қўйилиб, бир-бирига зид ҳолатлар юзлаштирилади. Шоҳликка мойдай ёқадиган ҳашам – гадолик табиатига тўғри келмайди. Шоҳнинг зарбоф либосларига дарвеш ўзининг жандасини алмаштирмайди. Улуғ шоир тасвир доирасини чуқурлаштира боради. Либослар муқоясасидан турмуш тарзига кўчади. Шоҳона истироҳат хоналари, бистарлар ва фано тупроғи қарама-қарши қўйилади. Ғазалнинг “шаҳ юруб олам очар, дарвеш оламдин қочар” мисраси диққатга молик. Бу ўринда “олам” сўзининг талқинлари кенг. Ўз маъносидан ташқари “молу мулк, бойлик”ни ҳам англатиб келмоқда. Мана шу нуқтада маънавий султон ҳамда Алишер Навоийнинг қарашлари аниқ тўқнашади. Бу жуда муҳим. Чунки тариқат таълимотида бойлик марказий масала. Равшан, Хожа Аҳмад Яссавий ҳамда Алишер Навоийнинг нуқтаи назарлари худди ана шу марказий масалада якрангдир. Тариқат таълимотида яна бир муҳим жиҳат

мавжудки, уни Алишер Навоийнинг “Лисонут-тайр” масал-достонидан олинган мисолда яққол кўришимиз мумкин:

*...Ким бориға ҳамнафасдур нафсу рух,
Басталиғ бирдин етар, бирдин футух.
Улдур эрким, салб этиб нафсоният,
Ролиб этгай зотиға руҳоният...
Нафсдин ҳар кимгаким бу бим эрур,
Чора муршид олдида таслим эрур.
Бўйла иллатларға муршиддур табиб,
Ким халойиқ пир дерлар, эй лабиб (135-бет).*

Сулук йўлини танлаган ҳар бир солиқнинг ўз раҳнамоси бўлиши шарт. Маърифий адабиётларда бундай маънавий мураббий “муршид”, “шайх”, “пир” атамалари билан юритилади. Муршид мурид феълу атворидаги нуқсонларни пайқаб олиши, уларни бартараф қилиш чораларини кўриши лозим. Бунда ягона дастуриламал бўлмаган. Ҳар бир муршид ўз таълим ва тарбия усуллари ишлаб чиққан, ўша асосда иш юритган. Шундан бўлса керак, Алишер Навоий ҳам муршид фаолиятига юксак баҳо беради. Унинг солиқни маънавий руҳоний жиҳатдан шакллантириш йўлидаги заҳматларини табибу бемор муолажа жараёнида чекадиган машаққатлар билан тенг қўяди.

Улуғ шоир фақир дарвешликнинг юқори поғонасига кўтарилган Ориф уринишлари қирраларини очишга кучли майл кўрсатади. Ориф – арабча сўз. Унинг “билувчи, танувчи, маърифатли, доно” каби маъно жиолари мавжуд. Ишқу жону жонон ориф тимсолида бирлашади. Маънавий-руҳий яхлитлик вужудга келади. Орифнинг фақир дарвешдан устунлиги шундаки, у илми Ҳақни тўла ҳифз этган. Илми ҳолу илми қолдан ҳам воқиф. Маънавий олами теран, шу босқичгача бўлган шиддатли имтиҳонлар жараёни уни тоблантиради. Ориф нафс ва у билан алоқаманд юмушларни аллақачон унутиб юборган. Зоҳиру ботини – суръату сийратидан комиллик, фарзоналик нури ёғилади. У тавҳид нашидасидан – руҳий-маънавий бирлашиш зухуридан сармаст. Орифнинг маънавий дунёси нақадар юксак бўлса, унинг зоҳирий хатти-ҳаракати шу қадар пасту тупроқ, ҳатто, унинг зарралари билан баробардир. Комиллик даъвоси, манманлик, худбинлик, кибру ҳаво, ғаламислик сингари ношойиста иллатлардан ор қилади, яқинига ҳам йўлатмайди. Хожа ва ҳазрат Алишер Навоий ғоят ўринли талабни олға сурмоқдалар. Зикри қилинган иллатлардан халос бўлмай туриб, фақру фано мақомига етиш амри маҳолдир. Аҳмад Яссавий ҳикматларида орифлик ва олимлик ёнма-ён туради. Хасислик, хиёнат, нокаслик авж олган муҳитда олимлик завол кўради. Шундан бўлса керак, “халқ ичинда хор бўлдилар дарвеш, олим”, – дея нола чекади маънавий султон. Илм ва ҳақ йўли – қисмат. Уни сунъий равишда ўзлаштириб, такрорлаб бўлмайди. Олимлик ва маддоҳлик бақамти келмайди. Илмпарасти олим ўз шаъну шавкатини ҳимоя қилади. Тўрба-ю таёқ тутиб, ҳаром мулк йиғмайди, оёғи ўзангида бўлганларнинг ковушини ялаб, уларни кўкка кўтариб мақтамайди. Чунки илм йўли хушомад ва ҳаромдан юксак туриши шарт. Сабаби аён. Ишрат ва мулкнинг умри қисқа, илмнинг довруғи устивордир. Олимлик ва фароғат – бир-бирига ашаддий душман. Уларнинг бири бўлган жойга иккинчиси сиғмайди. Келинг, Ҳожанинг дил нидосига қулоқ тутайлик:

*Чин олим ёстуғин тоштин яратди,
Нима уқти ани оламга айтти (199-бет).*

Мазкур мисралар бизга замондош. Бугун биз уларни биоларимиз пештоқида ёзиб қўйсак, фақат манфаат кўрамиз. Олимлик ва нафс жазаваси ҳам карама-қарши қутблардир. Ана шундай узундан-узоқ руҳий жараёнларнинг бошида нафс туради. Хожа Аҳмад Яссавий фиғони фалакка ўрлашининг боискори ҳам нафси амморадир. Ўзининг саъю ҳаракатлари билан улуг мақсадлари, ширин орзуларига эриша олмаган Хожа бадкирдор замондошларини бедор бўлишга, дунёнинг фанийлигидан огоҳ қилишга уринади. Қиёмат кунини хотирга солади.

*Бешак билинг, бу дунё барчамиздан ўтаро,
Инонмагил молинга, бир кун қўлдан кетаро,
Ота-она қариндош, қаён кетти, фикр қил,
Тўрт аёғлиқ чўбин от бир кун санга етаро (221-бет).*

Хожанинг мазкур мисралари тушкун, бадбин кайфият ташувчи шеър сифатида узоқ йиллар танқид манбаи бўлиб келди. Тан олмоқ керакки, Аҳмад Яссавий ҳикматлари таркибида бундай тўртликлар ягона ҳам эмас. Бундан қатъи назар, ўша шеърини қаторлар бағрига жо этилган ғоя билан баҳслашиш, уларни батамом инкор қилиш, ақлдан ташқари бир уринишдир. Чунки маънавий султон ҳақ гапни айтган. Ҳақ эса асал эмас, у аччиқ, кўзни ҳам, қалбни ҳам ачитади. Начора, чидамоқ, унинг истиқболига мардона пешвоз чиқмоқ вожиб. Изоҳлар аён: Ҳеч ким дунёнинг таянч тоғи бўлиб, мангу қолмайди, ҳалолу ҳарому ҳариш билан йиққан молини ўзи билан орқалаб олиб кетолмайди. Ҳатто жаҳонгир Искандар ҳам дорилбақога очиқ қўллар билан кетди. Уни ҳам, ҳамма ва ҳар биримизни ҳам “тўрт оёқли чўбин отга” – тобутга солиб, охиратга кузатишлари муайян дир.

Ҳазрати маънавий султон дилида парвариш топган умумбашарий ғоялар Алишер Навоий қалбининг ардоқли фарзандлари эди. Изоҳ ва далилларга ҳожат йўқ, деб ўйлайман. Бутун ислом дунёси учун ягона қомусий сарчашма – муқаддас Илоҳий китоб бор экан, барча қарашлар ўқилдиларининг ўша манбадан озиқланиши шубҳага ўрин қолдирмайди. Таъкидимиз ориф-олим баҳсига ҳам тааллуқлидир. Асосий муддаога кўчишдан аввал яна бир мулоҳазани айтиш зарар қилмайди. Олимнинг илоҳиётдан узоқлиги йигирманчи асрнинг Марказий Осиё халқлари бошига солган кўргилигидир. Ўтмишда эса олимлик кенг маъно касб этган. Фаннинг турли тармоқлари билан шуғулланувчи зариф инсонлар ислом таълимотидан ҳам мукамал хабардор эдилар. Хусайн Воиз Кошифийнинг ибратли умр йўли бунинг нотақрор мисолидир. XV асрнинг иккинчи ярмида яшаган бу улуг инсон замонасининг қатор фанларидан донишманд эди. “Қуръон” тиловатида Ҳиротда якто бўлган. “Қуръон” ва фикрдан мукамал билимдонлиги сабабли Алишер Навоий муқаддас илоҳий китоб форсий тафсири унга топширган. Тафсири Хусайний ҳамон форсзабонлар ўртасида шухратлидир... Хожа Аҳмад Яссавий ва Алишер Навоий асарларидаги олим ана шундай маънавий қиёфага эга. Улуг ўзбек шоирининг ориф-олим ҳақида байтлари бисёр. Уларнинг ҳаммаси ҳақида тўхталиш имкон доирасига сиғмайди. “Ҳайратул-аброр”нинг илм ва олимлар баҳсига бағишланган ўн биринчи мақолотидан бир неча мисрани олиб кўрайлик. Мақолот дардли бир байт билан ибтидо топади. Унда барча замонлар учун хос дард қаламга олинади:

*Даҳр иши то халқ ила бўлмиш ситез,
Хор дурур олиму жоҳил азиз (Ҳамса, 94-бет).*

Алишер Навоийнинг ҳар бир мавзуга доир ўз нуқтаи назари, таснифлари бор. Жумладан, илму олимга оид унинг қарашлари бир мақомда эмас. Олимлар гуруҳлаштирилади, яхшилари мақтовга, ёмонлари танқидга сазовор кўрилади:

*Олим агар қатъи амал айласа,
Илмига шойиста амал айласа.
Солмаса кўз жифаи дунё сари,
Боқмаса туз дунийи фони сари (Хамса, 97-бет).*

Аёнки, яна гап жилову нафсу қаноатга уланди. Орифлик-олимлик ҳар қандай таъмадан юқори туриши шарт. Ўшандагина у қадр топади, мутеълик кишанлари унга дахлсиз бўлиб қолади. Улуғ шоир ундайлар учун:

*Они шараф гавҳарининг кони бил,
Гавҳару кон, хар не десанг они бил, –*

дея ориф-олимга юксак мукофот – шараф тошини раво кўрадилар...

Улуғ Хожа ва Ҳазрат Алишер Навоий минг карра ҳақ. Ғафлат уйқусидан уйғонмоқ, нафси амморани тепмоқ, ўлдирмоқ, қаноат билан ҳамнафас бўлиб Ишқ даргоҳидан паноҳ тутмоқ панд бермайди. Ҳаётбахш ҳикмату мағзор сатрларингиз учун таъзим бажо этмоққа бурчлимиз. Рухларингиз шод ва Сизлар комил сидқ ила сиғинган Парвардигорингиз Сизларни раҳмат этган бўлсин, маънавият мулкининг султонлари!

1. ЖАСОРАТ ВА НАЗОКАТ МАФТУНИ

(Профессор Р. Воҳидов билан адабиётшунос Абдуғаффор Хонов мулоқоти)

А. Хонов: – Домла, агар билсангиз, ҳазрат Навоий даҳоси ҳақида ўйласам, ҳамиша шууримда шундай бир нурли манзара жонланади: ул зоти мукаррам адабиётимиз осмонида ҳеч ўчмас – сўнмас улкан Ой бўлиб ярқираб турибдилар. Бу Ой атрофида бир неча ёрқин юлдузлар шодаси кўзга ташланади: Бобур, Махтумқули, Фузулий, Машраб, Муллонафас, Огаҳий, Камина, Абай...¹

Р. Воҳидов: – Тўғри эътироф этдингиз. Ҳазрат Алишер Навоий Қодири қудратнинг нафақат туркий халқлар, балки бутун мусулмон олами учун юксак инъомидир. Бундай улуғ зотлар неча юз йилларда бир дунёга келади. Мана, беш юз эллик йилдирки, шеърят мулкининг шери – Алишер Навоий такрорлангани йўқ. Бу нотакрор даҳо ўз заковати, худодод истеъдоди билан ўзбек адабиётини шундай бир юксак қуллага кўтардики, унгача ва ундан кейин ҳам ўша нуқта орзу, интилиш чўққиси бўлиб келаётир. Ўтмишнинг ажиб бир фазилати бўлган. Чинакам санъат асари, унинг ким ва қайси тилда – яратилганидан қатъи назар, замон ва маконни писанд билмай, элу элатларга хизмат қилган. Бизнинг мадрасаларимизда Жомий, Навоий, Фузулий, Бедил ўқитилган. Кўрасизки, миллат, тил ва манзил сўралмаган. Иккинчи бир нозик жиҳат араб ва форс тилини ўрганмай туриб, мадраса хатми ҳам амри маҳол эди. Бизнинг парча-парчаларга бўлинишимиз қизил империянинг “шарофати”. Ўтмишда тилидан қатъи назар, юқорида мен тилга олган табъ аҳли ягона Ислом

¹ Суҳбат илк бор нашр юзини кўрмоқда.

маданиятининг вакиллари саналган. Шу маънода, XV асарнинг 70-йилларидан бошлаб, Алишер Навоий ҳаётининг мангулик босқичи назарга ташланади. Марҳум академиклар А. Мирзоев, Б. А. Қарриев, Ҳамид Ораслилар бу ҳаётӣ ҳақиқатни мардона эътироф қилган эдилар. Яъни Алишер Навоий мактабида ундан кейинги барча тожик ва туркий адиблар сабоқ олганлар. Жумладан, диндош ва қардошларимиз адабиётининг Сиз тилга олган арбоблари ҳам.

А. Ҳонов: – Назаримда, ана ўша Ой теграсидан яна бир янги, ёруғ юлдузнинг ўрин олганлиги анчадан бери диққатимни жалб қилмоқда. Бу юлдуз – Чингиз Айтматов...

Р. Воҳидов: – Ислоний таълимотга кўра, осмон ҳам қават-қаватлардан таркиб топган. Арши аълода – тўққизинчи қаватда Парвардигор манзил тутган. Эҳтимол, шундайдир... Ҳозир баҳсимиз бу мавзуда эмас. Гап мажозий осмон – адабиёт осмони ҳақида кетаётир. Осмон бепоён экан, ундаги самовий сайёраларнинг ҳам сон-саноксизлиги шубҳа туғдирмайди. Шу ўринда устоз Мақсуд Шайхзоданинг бир ажиб жумласи хотирага келди. “Уч-тўрт гул гулшан эмас”, – дейди зукко адиб. Буни – самога ҳам татбиқ этиш мумкин. Юлдузлар – осмоннинг беаги. Уларнинг ҳаммаси ўз фазилат ва хоссаларига эга. Масалан, Суҳайл юлдузининг жамоли Яман осмонида ўзгачароқ назарга ташланар экан. Айни қонуниятлар адабиёт мулки учун ҳам бегона эмас. Якунга келадиган бўлсам, дарҳақиқат, Чингиз Айтматов Марказий Осиёнинг дурахшон юлдузи, юксак бахтидир.

А. Ҳонов: – Алишер Навоий ва Айтматов масаласи, қолаверса, Айтматовнинг умуман Шарқ маданиятига муносабати ҳақида фикр юритиш учун дастлаб унга ёндош ҳолда айрим масалаларга ҳам бевосита дахл қилиб ўтишни тақозо қилади. Бу, аввало, умуман Навоий анъаналарига дахлдор гап. Туркий халқлар маданияти ва адабиётининг фахри Алишер Навоий ижодий анъаналари, асосан, классик адабиёт намояндалари мисолида ўрганиб келинмоқда. Бу ўртанишлар менга нима учундир бир ёқламадек бўлиб кўринади; гоҳида халаф шоирнинг Навоий номи тилга олинган мисралари, гоҳида эса унинг тахминан Навоий олға сурган ахлоқий ғояларга ўхшаш фикрлар йилт этиб кўринган шеърий намуналари келтирилади-да, шу нарсалар анъана сифатида талқин этилади. Бу мисоллар моҳиятан тўғри, аммо илмий таҳлили ва дин талқини, ечилиши ва хулосалари аллақандай жозибасиз, илмий салмоғи эса паст. Масаланинг иккинчи томони – Навоий ижодий даҳосига, ўлмас ғоявий ҳам эстетик анъаналарига бизнинг давримизда мен, масалан, бу борада ҳам одамни қониқтирадиган илмий умумлашмалар, муфассал, жозибали таҳлиллар ҳали етарли эмас, деб ўйлайман. Бу йўналишда Навоий ғояларининг боқийлигини, ҳамиша яшовчанлигини, бугунги даврга боғлаш, қаҳрамонлари қилган орзуларнинг амалга ошаётганлигини фахрланиб таъкидлаш ҳаракатлари гўё етакчи хусусият бўлиб қолди. Нарӣ борса, таниқли замондош ижодкорнинг Навоий даҳосининг улуғлигидан, унинг ғоявий-бадий салоҳиятидан таъсирланиш ҳақидаги қайдларини келтириш, унга қисқача муносабат билдириш билангина кифояланиш ҳоллари кўзга ташланиб туради. Домла, кечирасиз-у, Навоийдек улуғ сўз санъаткори, мутафаккир сиймо адабий анъаналари билан боғлиқ бундай жараёнлар, унга шундай муносабат мени ҳеч қониқтирмайди.

Р. Воҳидов: – Куйиниб гапиришингиз ўринли. Ҳозирга қадар амалга оширилган ишлардан қониқиш қийин. Ҳатто бундай юзаки муносабатни фақат Алишер Навоий анъаналарига дахлдор дейиш ҳам тўғри бўлмайди. Қизиқишларимга боғлиқ равишда славян адабиётлари адабий алоқаларига доир салобатли китобларни кўздан кечиришга тўғри келди. Уларда ибрат олса арзигулик жиҳатлар бор. Шу билан бирга маълум адабий далилларни қайд қилиш билан чекланиш ҳолатлари ҳам кузатилади. Нега? Сабаб эса аён. Адабий алоқа ва ўзаро таъсир мавзуи собиқ Иттифоқда, жумладан, ўзимизда ҳам энди шаклланаётган йўналиш. 60-йилларда бўлиб ўтган жиддий мунозаралардан сўнг мавзу янги

йўналиш сифатида илмий муомалага кирди. Албатта, унга қадар ҳам анъана ва ижодийлик номи билан талай ишлар амалга оширилган эди. Аммо масалага янгича ёндашув, барибир, янгилигини кўрсатди. Мавжуд қолиплар ўз гапини айтди. Натижада, уйқаш ва уйғун ишлар болалаб кетди. Талай диссертация ва китоблар яратилди. 60–70-йилларда босилган бу ишлардан аксариятини сиз ҳам ўқигансиз. Суратлар, афишалар, номлар, воқеалар ва ҳоказолар рўйхатига урғу берилади. Хуллас, юзаки, адабий алоқага жиддий дахли йўқ, ҳаёт тақозоси туфайли турли адабиётларда назарга ташланадиган монандликларни санаш устун эди. 80-йилларга келиб, ҳатто, нашриётлар ҳам “адабий алоқа” тамғаси бор ишларни қабул қилмай қўйди. Эҳтимол, юқоридагилар тетапоя бўлиш жараёнининг маҳсулидир. Эндиликда биз ўзаро таъсир муаммоларини янги талаблар ва давр бераётган имкониятлар нуқтаи назаридан ўрганмоғимиз лозим. Бунинг учун мавзуни катта ва юзаки танлаш иллатидан қутулмоғимиз шарт. Ҳар бир мавзуимизда маълум бир мақсад, йўналиш бўлмоғи. зарур. Муайян асарларни қиёсий-типология таҳлил асосида назардан ўтказгандагина айтилганларга эришмоқ мумкин. Бунинг учун қунт, фидойилик, меҳнат ва чидам керак. Аксарият тадқиқотчиларимиз эса юқоридагилардан кўрқишади, тезроқ хужжат олиш пайида бўлишади. Алишер Навоийнинг бугунги адабиётимиз қайсидир вакилига таъсирини ҳар томонлама ўрганиш осон иш эмас. Бунинг учун энг аввало Алишер Навоий меросини етарли ўрганиш талаб қилинади. Тўртта шеър билиш, бир неча бадиий асарни ўқиш адабиётшунос даъвосини қилиш ҳуқуқини бермайди. Иккинчидан, ёшларни танлаш ва йўналтиришда хатолар юз бераётир. Вақти соати етиб, ҳаётнинг ўзи саракни саракка, пучакни пучакка ажратади, албатта. Менинг бунга ишончим комил.

А. Ҳонов: – Чингиз Айтматовнинг “Жаҳаннам узра қарғалар фарёди” номли салмоқли мақоласидан бир парча ўқисак: “...Ўрта Осиё адабиётлари замирида асосан араб ва форс шеъриятидан ўтган Шарқ мероси ҳам йирик аҳамиятга эга, бунда табиийки, бизнинг тожик маданияти билан бир минтақада эканлигимизни ҳам таъкидламоқ керак. Яна бир тақдиримиз ва туркий адабиётларга такрорланмас ўзига хослик бағишлаб турувчи асос моҳиятига молик – қудратли улусий эпос – Қултегин битигидан тортиб то Мухтор Авезовгача бўлган Олтой фазоси худди океанлар қаъридаги яширин оқим каби бизда яшайди, макон ва замонда таралиб оқиб боради. Бу оқимсиз “океан”нинг ўзи ҳам йўқ. Океан эса қардош улусларни худди тўп-тўп оролларни бирлаштириб, биров-бировига жипслаштириб турувчи маънавий-руҳий моддийликдир”. (Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1991, 9 август).

Бу фикрда қадим Туркистон заминидagi халқларнинг адабиётларини ва улар ўртасидаги яқинликларни ўрганишнинг бугунги кундаги долзарб масалалари мужассам топгандек кўринади.

Р. Воҳидов: – Албатта, шундай. Аммо қўшни ва қардош халқлар адабиётлари аро ҳамкорлик масаласи Чингиз Айтматовга қадар ҳам ижод аҳли томонидан таъкид этилган. Масалан, улар Ойбекнинг илмий-адабий кузатишларида ҳам кўзга ташланади. Илмий муҳитда эса бу ҳаракат аллақачон бошланган. Ўзбек адабиёти тарихининг туркман, қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ, озар, татар ва тожик бадиий сўз санъатлари билан кўламдор ижодий муносабатларига доир талай диссертациялар ҳимоя қилинди, илмий рисоалар чоп этилди. Яратилган илмий тадқиқотлар сафида анчагина ибратлилари ҳам йўқ эмас. Аслида Марказий Осиё минтақасида яшаётган халқлар адабиётининг ўзаро таъсири ҳақида ҳеч иккиланмай гапириш мумкин. Чунки ўзаро алоқа ва ҳамкорликнинг мустаҳкам заминда туриши учун зарур ҳисобланган жуғрофий, давлат бирлиги, тил яқинлиги, диннинг муштараклиги, ижтимоий-сиёсий, ахлоқий-таълимий қарашлар каби омиллар муҳайё. Бугун яна бир бош омил ҳақида ҳам кўрқмасдан гапиришимиз мумкин. Бу барча қарашларимиз

мужассамасининг бош манбаи – ислом маданиятидир. Биз турли ирмоқлардан сув ичамиз. Аммо бир-бирига зид қутбларга оқиб кетган, бизга обиҳаёт насиб этган ўша ирмоқларнинг бошланиш нуқтаси – зилол сув қайнаб оқаётган булоқ эканлигини унутиб қўямиз. Ўша рамзий булоқ – ислом маданиятидир. Модомики шундай экан, ҳамкорликларимизнинг ўқ илдизлари Туркистондан олисларга ҳам бориб уланади. “Калила ва Димна”, “Минг бир кеча” асарларини эслайлик. Биринчи асарнинг ватани Ҳиндистон. VI асрда Ануширвон томонидан Ажамга келтирилган ва Паҳлавий тилига ўгирилган. Сўнг араб, ундан форс, форс тилидан қайта араб тилига таржима қилиниб, дунёга ёйилган. Марказий Осиё халқлари адабиётидан ҳам мазкур асар чуқур ўрин олган. Ёки Юсуф ва Зулайҳоларнинг номи билан боғлиқ ишқий-саргузашт қиссаларни олайлик. Минтақамиздаги барча адабиётларда унга мурожаат қилинган. Зикр қилинган воқеаларнинг ёзма бадиий адабиётга кўчиши эса Қуръони карим орқалидир. “Қуръон”га эса Тавротдан кўчган. Турк адабиётшуноси Агаҳ Сирри Левенд гувоҳлигига кўра, араб, форс, туркий тилларда Лайли-ю Мажнунларнинг жон сўз ишқи ҳақида юз элликдан ортиқ дoston ёзилган. Булар ҳали ҳаммаси эмас. Энди, сиз менга айтинг-чи, ким кимдан кўчирган? Масалани бу йўсинда қўйиш эса бачканаликдир. Тиллар, муаллифлар, асарлар бошқа-бошқа, бироқ манба бир. Айтилганлар яхлит мусулмон маданиятининг ирмоғу шохчалари, жилolari...

А. Хонов: – Домла, шу муносабат билан яна бир умумий йўналишдаги илмий, назарий масалага муносабат билдириб ўтишимиз керак, шекилли. Чингиз Айтматов ёки унга ўхшаш машҳур адиблар ижодининг шаклланиш Манбалари, улар қониққан адабий чашмалар ҳақидаги гапни биз асосан рус ва Европа реалистик адабий анъаналари билангина боғлашни қарийб илмий урфга айланттирдик..

Р. Воҳидов: – Яхши нарса бор экан, уни ўрганиш айб эмас. Мағрибнинг Машриққа (ёхуд акси) илмий, адабий, маданий таъсири бўлганлиги тўғри гап. Аммо уни бўрттириш, сажда даражасига кўтариш, сунъийлаштириш адолатдан эмас. Таассуфлар бўлсинки, бўйнида мустамлака занжири бўлган Марказий Осиё халқларига “катта оға” пайдо бўлиб, олди ва ўша “оға”лик анча йиллар ўзини кўрсатиб турди. Бу ҳолат нафақат кунлик турмушимизда, балки ҳаётимизнинг ҳамма жабҳаларида ҳам ўзини кўрсатиб келди. X – XV асрдаёқ уйғониш даври – Олтин даврни бошидан кечирган Марказий Осиё халқлари адабиётининг нуфузига соя тушди. Ўшандай мустақкам маънавий замини бўлган XX аср адабиётининг равнақи рус адабиётига дахлдор равишда талқин қилинди. Аммо шу ўринда ўзаро алоқа ва таъсир жараёни учун хос бўлган муҳим ҳодисани ҳам таъкидлагим келади. Нотаниш адабиётлараро алоқа ва таъсирни йўлга қўйишда воситачи омилларнинг амал қилиши зарур. Воситачи вазифасини эса маълум тил, адабиёт, гуруҳлар, уюшмалар, нашрлар ва ҳоказолар ўташи мумкин. Ўтмишимизга қайтадиган бўлсак, Шарқни Ғарбга танитишда араб тили ва Мағрибни Машриққа ошно қилишда лотин тили воситачилик вазифасини ўтади. XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб Марказий Осиё чор Россиясининг мустамлакасига айланиши муносабати билан ўша воситачилик ўз-ўзидан рус тили ва адабиёти зиммасига кўчди. Жаҳоний кенгликлардаги тараққиёт ўша “дарича” (Ойбек таъбири) орқали бизнинг хонадонимизга кириб келди. XX асрнинг 30-йилларида аслиятдан (инглиз) таржима ҳаракати бошланди. Аммо бундай ташаббусни; бошлаганлар қатағонга учради. Ҳукмронлик яна ҳокимлар қўлида қолди... Бундай зуғум илм оламига кўчди. Кимнинг аравасида бўлсанг, ўшанинг қўшиғини айтишга мажбурсан... Ч. Айтматов ва Марказий Осиё заминида балоғатга етган бошқа ижодкорларимизнинг сўз санъаткори сифатида шаклланишидаги бош манба эса миллий сарчашиялардир. Ярим миллион мисрадан иборат „Манас“ни яратган халқнинг донишмандлик хазинаси Чингиз оғани бугунги юксакликка кўтарган бош омил десам, сира

хато бўлмайди. Боз устига, “Манас”нинг туғилиши Чингиз Айтматов дунёга келган Шакар водийси-ку!.

А. Ҳонов: – Албатта, насрдаги маҳорат, руҳият таҳлиллари бобида Балъзак, Толстой, Тургенев, Мопассон, Достоевский, Шолохов каби жаҳоний адиблардан ўрганмаслик мумкин эмас. Лекин шу билан бирга, сиз тўғри таъкидлаганингиздек, Туркистон заминиди камолга етган сўз санъаткорини шакллантирган, унинг ўзи ва сафдошлари вужудига, қонига сингиб, ўзлашиб кетган бундан ҳам муҳимроқ омиллар – қадим шарқона адабий тафаккур илдизларига кўпроқ ва алоҳида назар ташлаш, буни жиддий илмий изланишлар марказига қўйиш вақти аллақачон етганми, дейман...

Р. Воҳидов: – Мулоҳазаларингизга қўшиламан. Аммо шу ўринда бир нозиклик ҳақида айтгим келади. Алоқа ва ўзаро таъсир, анъана ҳақида такрор гапирамиз. Айтиш керак. Бироқ, бошқа бир хавфдан сақланиш лозим. Паустовскийнинг “Олтин гул” китобини ўқигансиз. У ерда ажиб ҳолатлар ҳақида ҳикоя қилинади. Бир адиб бошқа ижодкорнинг асаридан батамом беҳабар. Аммо унинг номини эшитиши билан ёзгиси кела беради... Бу ўринда қанақа таъсир бор? Ҳамма нарсани таъсирга боғласак, ижодийлик нима бўлади. Ахир Ч. Айтматовнинг ўзи ҳам нотақрор мактаб яратган даҳо-ку? Эҳтимол, Сиз номларини тилга олган адиблардан айримлари асарларини Ч. Айтматов ўқимаган бўлиши ҳам мумкин. Саволингизнинг иккинчи қисми қизиқиш уйғотади. Чингиз Айтматов бадий яратмаларини Шарқ бадий сўз санъати дурдоналари билан қиёсий ўрганиш зарур. Таъсир эса мавжуд. Масалан, воқеалар тизмасига ривоятларни сингдириш. Алишер Навоий “Ҳамса”сида, “Лисонут-тайр”ида ўнлаб мисоллар бор. Ч. Айтматов шарқ анъанасини янгича йўсинда давом эттирган...

А. Ҳонов: – Шу маънода Чингиз Айтматов икки буюк маданиятни тутиб турган байналмилал мутафаккир санъаткор сифатида намоён бўлади. Умуман, уни Шарқу Ғарб синтезининг энг ёрқин ва ўз фаолиятида бунинг самарали натижаларини мўл-қўл кўрсата олган адиб, дейиш мумкин. Айтматов – шарқлик зукко, доно, устамон санъаткор бўлиш билан бирга Ғарбдан, Ғарб адабиётидан энг самарали равишда ўргана олган даҳо ижодкор саналади. Лекин унинг сиймосида Шарқ тафаккури, туркона маънавият устивор ва етакчи фазилят эканлигини диққат марказига қўйишимиз мантиққа мос келади. Айтматов асарлари ифодасининг поэтик шакли – кўпроқ ғарбона, фикрлаш тарзи, ғоявий-маънавий кўлами, ахлоқий-ижтимоий хулосалари эса шарқона.

Р. Воҳидов: – Ғўдакнинг ватани ота-она аҳду паймони рўёбга чиққан, киндик қони томган табаррук остонадан бошланади. Ўтмишда боланинг киндиги ўз уйида, доялар томонидан кесилган ва бешикка маҳкам боғлаб қўйилган. Бунда теран маъно бор. Шарқона закийлик мужассам. Ўз остонасини ҳимоя қилган бола ватанини севади. Ватанини ардоқлаган инсон, ўзгалар юртини ҳам ардоқлай олади. Ҳазрат Алишер Навоий ҳам, Чингиз Айтматов ҳам, юрагида Ватан туйғуси жўш урган буюк инсонлардандир. Алишер Навоий киндик қони томган Ҳиротни еру кўкка ишонмаган. Шундай баланд туйғу Ч. Айтматовда ҳам мужассам. Бундай зукколарнинг бир халқ қобиғида қолиши асло мумкин эмас. Улар башарият дарди билан нафас олади, асарларида умуминсоний муаммолар устида, баҳс юритилади. Шу маънода, даҳолар тафаккури тухфа этган асарлар умумбашарийдир. Айтилганларга Алишер Навоий ва Ч. Айтматов асарлари гувоҳ. Бу ноёб истеъдод соҳибининг Ғарбдан ўрганиши хусусида юқорида мен ўз муносабатимни билдирдим. Улкан адиб асарларидаги шарқона зарифлик мавзуи эса мунозарага зарурат сезмайди, деб ўйлайман, Ахир Ватанини жону дилидан севган, “Манас”ини кўзига суртган, “Инжил”у “Қуръон”дан пухта хабардор адиб ўз маънавий заминидан узила олмайди-да!

А. Хонов: – Мана, Чингиз Айтматовнинг Навоий анъаналарига нисбатан ўзининг муносабати ҳақидаги фикрлари: “Алишер Навоийнинг... айрича назокат ва жасорат билан ёзилган ғазаллари, “Хамса”сида кўтарган масалалари ва ижод санъатининг юксаклиги, ўзига хос катта мактабдир. Бу мактабдан ўтмай туриб, тилга тушадиган баркамол асарлар ёзиш қийин”. Мардона эътироф! Шундай эмасми, домла?

Р. Воҳидов: – Номардлик – ғирром, худбин ва жоҳил кимсаларнинг кунлик машғулоти. Мардлик – ҳалоллик, покизалик, тўғрилиқ шиори бўлган инсонларнинг ноёб фазилати. Алишер Навоийда бундай ростгўйлик туйғуси ниҳоят баланд эди. “Хамса”, “Хазойинулмаоний”, “Девони Фоний”, “Мажолисун-нафоис”, “Муҳокаматул-луғатайн”, “Насойимулмуҳаббат”даги эътирофларни эсланг. Айниқса, “Лисонут-тайр”да унинг Фаридуддин Атторга бўлган нотакрор садоқати одамни ҳайратга солади. Аслида ўша ишоралар туфайли айрим тадқиқотчилар улуғ шоир бўйнига “форс-тожик адабиётининг тақлидчиси ва таржимони” ёрлиғини тақиб қўйдилар. Шукроналар бўлсинки, илмий ҳақиқат ўз ўрнида қарор топди. Унинг бадиий баркамол асарлари ҳамон “авж пардадан пастга энган”и йўқ ва иншоаллоҳ шундай бўлғай Ч. Айтматов ҳам Аллоҳ иноятидан баҳраманд адиб экан, унинг бор гапни борлигича айтишдан ўзга йўли йўқ эди...

А. Хонов: – Шубҳасиз, улуғ санъаткорлар ижодининг оламшумуллигини таъминлаган муҳим омиллардан бири – уларнинг адабий жасорати билан ҳам боғлиқ. Лекин Навоий ва Айтматов ижоди ўртасида жасурликнинг алоҳида, ўзига хос муштарак жиҳатларини ҳам кузатиш мумкин бўлади. Бу, энг аввал, иккала санъаткорнинг ҳам бир қадар мураккаб ижтимоий тузум бағрида туриб энг олий ижодий ниятларни амалга оширганликлари билан изоҳланадиган масала. Дейлик, Навоий яшаган ўзаро тахту тож талашлари авж олган феодализм даври ҳур фикр учун қанчалик душман бўлса, Айтматов камол топган ва асосий ижод маҳсуллари яратилган социализм деб номланган қизил империя тузуми ҳам зуғумкорликда ундан кам эмас эди.

Р. Воҳидов: – “Ижод аҳли ўз даврининг кўзи, қулоғи ва виждони”, – деган гапни тез-тез такрорлашади. Албатта, бу гап устод Айний ибораси билан айтганда, шоиртарошлар учун эмас, балки чинакам истеъдоди бор, бадиий ижодни ўзи учун қисмат билганларга тегишли. Иккинчидан, ижод даргоҳини шуҳрат, мансаб, унвону мукофотлар маскани биладиганлар халқ ғамидан бенасибдирлар. Ундайлар учун журъату жасорат раҳбарга ёқишдан иборат. Алишер Навоий ва Чингиз Айтматовлар эса бутунлай бошқа олам. Дунёни жўнгина тушунган пайтларим Алишер Навоий ва унинг дўсти Суҳайлийларнинг шеърларида доду фарёд, ғаму андух, мислсиз кўз ёшларини кўриб ҳайрон қолардим. Хуросон давлатининг вазири аъзами бўлса, бир кунлик даромади етмиш беш минг тилло динорни ташкил қилса, егани олдида, емагани ортида турса, Ҳусайн Бойқаро олдидаги мавқеига кўра, бир масалани тўққиз мартагача шоҳ муҳокамасига қўйиш ҳуқуқига эга инсонга яна нима етмас экан? Мен энди Ҳазрат Навоийни қалбдан ҳис қиляяпман. У зоти мукаррамнинг:

*Меҳр кўп кўргуздим, аммо меҳрибоне толмадим,
Жон бача қилдим фидо, оромижоне топмадим,*

аламли мисралари менга энди кундай равшан. Дунёда сен ишониб юрган одамларнинг сенга панд беришларидай оғир жазо бўлмас экан. Моддий омилларсиз ҳам турмуш татимайди. Бироқ руҳий-маънавий қашшоқлик ундан ҳам ўтиб тушади. Алишер Навоийни ана ўшалар зор-зор титратган. Юзида бир гап, изида бошқа гапни айтган кимсаларнинг

рафтори уни изтироб гирдобига тортган. Инсоннинг ашаддий руҳий душманларидан бири ҳасадгўйликдир. “Вақфия”даги мана бу сатрларни кўринг:

*То ҳирсу ҳавас хирмани барбод ўлмас,
То нафсу ҳаво қасри барафтод ўлмас,
То зулму ситам жонига бедод ўлмас,
Эл шод ўлмас, мамлакат обод ўлмас.*

Ҳазратминг карраҳақ. Ўша иллатлар бор экан, инсонлар ўртасида осойишталик бўлмайди. Энди у ёғи аён. Алишер Навоийнинг буюклиги шундаки, кўзи очиқ даврда ўшаларга қарши курашди, қанчалик қимматга тушишидан қатъий назар, рост гапни айтишдан, юрт ташвиши, тараддудларини тортишдан толмади. Дарҳақиқат, янги ижтимоий муҳитда навоиёна журъату жасоратни Чингиз Айтматов маънавий ворис сифатида юксак чўққига кўтарди. Тиш-тирноғигача даҳшатли аслаҳалар билан қуролланган, пўлат қўрғондай ҳайбат солиб турган СССРнинг ичдан зил кетганлигини ҳали мустаҳкам турган, мафкура жиловчи суловлар қўлида бўлган йилларда Айтматовчалик аниқ бадиий акс эттирган бошқа ижодкорларни топиш қийин. “Алвидо, Гулсари”, “Оқ кема”даги шиддат “Асрга татигулик кун” романида такомилни топди. “Кунда” ёхуд “Қиёмат”да жамиятни вабодек босаётган бошқа хавфу хатарлардан огоҳлик берди. Ҳаёт буюк адиб башоратлари фойдасига хизмат қилди. Кейинги тафсилотлар Сизга ҳам, муҳтарам ўқувчиларга ҳам кундай равшан. Айтилганлар Алишер Навоий ва Чингиз Айтматовларнинг адаб мулкининг пайғамбарлари эканлигига далолат эмасми?

А. Ҳонов: – Назаримда, адабий жасорат бадиий ижод оламининг мураккаб ва кўп қиррали нозик масалаларидан саналади... Насимий ва Машраб ҳақиқатни бор овозича, очиқ-ошкора жасорат билан айтганликларидан бошларини ўзлари дорга олиб боришди. Ибн Сино, Бедил, Фурқат каби мутафаккирлар эса ана шу қалбга сиғмаган жасоратлари сабабидан Ватандан жудоликда яшаб ижод этдилар. Бунга Хэмингуэй, Бунин, Нозим Ҳикмат, Солженицин каби сўз санъаткорлари тақдири ҳам Ҳамоҳанг ҳисобланади. Энди Навоий ва Айтматов ижодий оламига хос жасорат-чи? Икки улуғ адиб ҳам ҳур фикрни ҳар қадамда таъқиб қиладиган замонда яхши маънода муроса иш қилиб, унинг кўзга кўринмас тўғларига ўз қалбларини тутиб бериб, катта азоб билан яшаганликлари – улар ўртасидаги ўзига хос яқинлик эмасмикан?

Р. Воҳидов: – Аслида саволни сал бошқача йўсинда қўйиш керак экан. Сиз санаган шоиру адибларни ватангадо қилган бош омил улардаги истеъдоддир. Қобилияти бор, фаҳму фаросати жойида, ҳаромдан ҳазар қиладиган инсонларда ишонч кучли бўлади. Ишонч бор жойда ҳақгўйлик, адолатпешалик ғолиб келади. Масаланинг бу қирраси жаҳолат оламига хуш келмайди. Биласизми, яхши инсонларнинг бирлашуви жуда қийин. Уларнинг ҳар бири ўзича бир олам бўлиб яшайди. Бундан рафтор ғаламисларга, нафси ҳакалаётган кимсаларга қўл келади. Манфаат уларни бирлаштиради. Баҳамжиҳат ҳаракат ўз натижасини беради. Насимий фожиасини эсланг. Терисининг шилиниши ҳақидаги ҳукми унинг ўз тилидан эълон қилдирди. “Қуръон” сурасидан кўчирмани унинг патаги остига ким солиб қўйди? Бугун биз ўшандай гуруҳларни “мафия” деб атаяпмиз. Атама янги, моҳият эса ўша-ўша. Ёки Насимий истеъдодининг душманлари ўша қабоҳатни уюштирди. Машрабни ҳам руҳий изтироблар оламига ким солди? Унинг севишга ҳаққи йўқ эдими? Канизакка ишқ изҳори учун уни эрлик иқтидоридан маҳрум қилиш ваҳшийлик эмасми? Фурқат фожиаси эса айрича масала. У мустамлакачиларнинг қурбони бўлди, десак янглишмаймиз. “Гадонинг

душмани гадо бўлади”, деган ҳикматни кўп марта эшитгансиз. Мазкур мақолга юзаки қарасангиз, ҳайрон бўласиз. Ўзи бир гадо бўлса, унга душман нима қилади, деб ўйлайсиз. Мағзга жиддийроқ разм солсангиз, аждодларимиз заковатига тан бермай иложингиз йўқ: ажиб лутф қилинганлиги аён бўлади. Ахир, гадо битта бўлса, насиба кўп тегади-да. Иккита бўлса, ризқ бўлинади... Чингиз Айтматовнинг Ўрозқули соясида ҳам ўша маъно яшириндай. Оддий ўрмон қоровулининг босар-тусари шундай бўлса, катта курсида ўтирганлардан нима чиқиши аён. Иккинчидан, гадолар тақдирида кузатиладиган ғаразу низолар санъат, илму адабиёт майдонида янада ошиб тушади. Қодирий, Чўлпон ва Усмон Носирларнинг жаллодини излаймиз. Уларни жаллод кундасига рўпара қилганлар эса сояда қолиб кетади. Ўйлаб кулинг, бу ноёб қобилият соҳиблари дастлаб ўз касбдошларидан анчагинасига ёқмаган. Уларнинг борлиги кимларнингдир салобатига, шуҳратига соя солгандай бўла берган. Кўпнинг ичида кўринмай қолишдан кўра, ҳамманинг оғзида ва назарида бўлиб яшаш яхши-да. Албатта, бу ўткинчи ғалаба. Начора, инсон териси қаватларида яшириниб олган шайтоннинг васвасаси шунга ундаб туради-да! Алишер Навоий ҳасратларидан бир шингил эшитдик. Айтматовнинг ҳам бу “неъмат”дан бенасиб эканлигига эса ақл бовар қилмайди...

А. Хонов: – Мураккаб замон зуғумларини қалбларида сезиб, бу билан улар ўз дард-аламлари доирасидагина қолиб кетган эмаслар, албатта. Бу давр ҳақиқатини, ўз дард-аламларини ёрқин поэтик йўриқларда ифодалаш тарзида намоён бўлади. Бошқача айтганда, Навоий ҳам, Айтматов ҳам энг муҳим ижтимоий масалаларни, халқнинг туб дард-аламларини бутун қирралари билан ифодалашда санъатнинг сеҳрли бадий шаклидан ғоят устомонлик билан фойдаланганлар. “...Қуръони каримнинг таъқиқланган донишмандлиги, аянчли халқ турмушининг манъ этилган мавзулари, казарма-социализмнинг маданий орқага кетиши, услубий анъаналарнинг йўқолиб бораётгани, миллий тилларнинг фожиаси - ниманки ҳаддан ташқари қаттиқ назорат остида, матбустда муҳокама қилишнинг иложи бўлмаса – Ўрта Осиё адабиётларида зимдан бўлса-да ўз ташвишли ифодасини топарди” (Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1991, 9-август). Чингиз Айтматовнинг фикрлари ўзининг ҳам, унга сафдош жонкуяр адибларнинг ҳам қизил империя давридаги замон ҳақиқатини ифодалашга қаратилган ижодий жасоратлари моҳиятини англаш имконини беради. Қизил империя манъ қилган мавзуларни, халқ дилидаги долзарб масалаларни бадий шаклда жасорат билан талқин этишда Айтматовнинг ўзи ўрнак намунаси бўлиб келганлиги эътиборлидир. Бунини мен Навоийнинг мураккаб замонда давр ва инсон фожиаларини санъаткорона ифодалай олган устомонлигига ўхшатгим келади.

Р. Воҳидов: – Сиз ўртага қўяётган мазкур саволга ҳам биз юқорида қисман дахл қилдик. Айтилганларни янада муайянлаштириш ва чуқурлаштириш зиён қилмайди. Ҳаётда ажиб бир ҳолат кузатилади. Оилада нима танқис ва камчил бўлса, ўшанга иштиёқ баланд бўлади. Нимани яшириш, сир тутишга интилсангиз, унга қизиқиш кучаяди. Айтилганлар оддийгина ҳаётининг ҳақиқат. Қизил империя ва коммунистик фирқа бошида турган тўралар эслатганимиз ўша кунлик ҳақиқатнинг тубига етмай сиёсат юритдилар. Биздан ҳамма нарсаси сир тутилди. Аммо хориж учун шўро фуқароларидан пинҳон тутилган барча махфий нарсалар кундай равшан эди. Айни ҳақиқатни диний эътиқод, илоҳий китобларга муносабат бобида ҳам жорий қилиш мумкин. Бизда узоқ йиллар “Қуръон” ва унинг таълимотига қарши кураш олиб борилди. Ўша жараёни кўз олдингизга келтиринг. Даҳрийлик (атеизм) ҳақида берилган сабоқларни хотирангизда тикланг. “Қуръон” ҳақида умуман тасаввури йўқ бандалар унга қарши “жанг” олиб бордилар. Эркин Воҳидовнинг “Арслон ўргатувчи” шеъридаги манзара мафкура майдонида ҳам амал қилди. Ҳайвонлар оламининг подшоҳи

нон бандаси масхарабоз қўлида мутеъ, унинг фармонларини бажаришга мажбур. Шернинг шерлиги жазава қилган лаҳзаларда ҳамлага шайланади. У инсонни тилка-пора қилиб ташлашга қодир. Ожизлигини ҳис этган бандаи гумроҳ хушомадга ўтади... Шоир нима учун томошагоҳда кўрганларини шеърга кўчирди, унинг замирида зоҳиран мустаҳкам, ботинан шалвираган кўрғон – СССР фожиалари ётмасмиди? Шоирнинг ботиний туғени, тузум аравасига нафрати нишонаси ана ўша ишораларда қалқиб юзага чиқди, десак сира хато бўлмайди. 80-йилларда нафақат инсонлар, рост сўз, балки қабристонлик белгиси – туғлар, илоҳиётга дахли йўқ Наврўз ҳам зуғумга йўлиқди. Талаба қизларнинг ётоқхонасида лозимда юриши мафкура жilовини бошқараётган аёлга маъқул келмади. Дардлар қатор-қатор... Муҳими, адабиёт, зиё аҳли, холис одамлар қўл қовуштириб турмади. Тарафлар курашида эгилаёзган адолат тантана қилди. Шукрона айтишга ҳақлимиз. Аммо Алишер Навоийда ўша исён рамзларда, қават-қават ўровларда, рамзий либосларда берилди. Адабиётимиз тарихининг XVII асрдан кейинги даврида эса ўша пардалар йиртилди. Ошкоралик ёрқинроқ намоён бўла бошлади. Турди, Махмур, Гулханийларнинг асарлари бу йўналишда ибрат мактабидир. Чингиз Айтматов асарларида ана шу икки йўналиш ҳам омукта: рамзлар, пардалар, фикрга ундовчи жумбоқлар ёнида ҳижоблари йиртиқ тасвирлар ҳам учрайди.

А. Ҳонов: – Навоий ва Айтматов орасидаги руҳий-маънавий яқинлик силсиласида босқинчиларга қарши кураш, ёвузлик ва қабохатнинг, албатта, махв бўлишига ишонч ва умид уйғотиш маҳоратлари ҳам эътиборни тортади. Биз бунга кўплаб ёрқин мисоллар келтиришимиз мумкин. Мана, масалан, “Сабъаи сайёр”даги шоҳ Баҳром тақдирини олинг.

Р. Воҳидов: – Муқаддас тупроғига ифлос қадамини босган босқинчини бирон халқ ва адабиёт хуш қабул қилган эмас. Жумладан, Марказий Осиё халқлари ҳам. Тажовуз бошланган экан, унинг зиди ҳам Тўмарис, Широқ, Муқанна, Торобий ва Сарбадор бўлиб майдонга отилган. Ўша манзара XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX юз йиллик бошларида қайтарилди. Ўзлиги ва табаррук заминини ҳимоя қилганлардан анчаси майдонда жон берди, ноилож ватанни тарк этди, босқинчи ҳоким бўлиб, юрт ҳалоллиги учун, қувғину қурбонликка учраганлар “босмачи” номини олди. Фалакнинг бу чигал ўйинлари ниҳоя топди, истиқлол истиқболимизда турибди. Минг шукр, аммо барқарорликни бой бермаслик бурчимиздир. Ватан шайдоси Ҳазрат Алишер Навоий, умуман, урушга қарши. “Садди Искандарий”да ўша истак ёрқинроқ намоён бўлади. Баҳромга муносабат эса бошқача моҳият касб этади. Баҳром ошиқ қиёфасида айшга берилиб, ошиқликни, шоҳ сифатида эса юртни унутиб қўяди. Дилоромни қайта топгач эса, яна ишратга берилиб, эл-улусни эсдан чиқаради. Бундай шоҳликнинг қутби – инқироз. Алишер Навоийнинг овда юрган Баҳрому Дилором ва мулозимларини ботқоққа ютдиришининг замирида ўша юз-тубан кетиш ётади...

Алишер Навоийдан Ч. Айтматовгача бўлган замон ва макон масофасида қанча сувлар оқиб ўтди. Неча авлодлар дунёга келиб, уни тарк этдилар. Аммо икки куч – эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги кураш бир лаҳза ҳам тингани йўқ. Айтиш керак, муборизанинг шакл ва воситалари, атамалари ўзгарди. Ўзгармас мато бўлиб, моҳият авлоддан авлодга кўчиб, яшаб келмоқда. Инсоният ҳамон эзгуликка ташна, ёвузлик ва унинг кўринишларига эса шафқатсиз жангини давом эттирмоқда. Шу маънода туб моҳиятга муносабатда Алишер Навоий ва Чингиз Айтматов қарашлари якранг. Ўзгача бўлиши эса асло мумкин эмас. Изоҳ аён. Ҳар иккала адибнинг ҳам интилишлари замири, ўзагини табиатнинг энг олий онгли мавжудоти – инсон дарди ташкил қилади. Бадий ифода услубида тафовутларнинг беқиёслиги шубҳасиздир.

А. Ҳонов: – Чингиз Айтматовнинг “Асрга татиғулик кун” романидаги қадим Турон заминини қайта-қайта забт этиб, унинг халқу улусларини қонга ботирган келгинди

босқинчилар талқини шоҳ Баҳром қўшини қисматига жуда ўхшаш. Эдил (Волга) дарёсини кечиб келадиган жунг-жанглар деб аталувчи бу касофат душманлар даштдаги аждодларимизни аёвсиз қирганлар, куч-қувватга тўлган, халқнинг келажаги бўлган навқирон йигитларини эса энг даҳшатли қийноқларга маҳкум этганлар: Сочларини олиб, бошларига янги сўйилган туя терисини қоплаб, жазирама қуёш остида қолдирганлар, натижада бу йигитлар хотирасидан ажралган, ўтмишини, тарихини ва қадриятларини тамоман унутган манқуртларга айланиб қолишган. Аждодларимизни бўйсундириш учун шундай фожиаларга гирифтор қилган босқинчи жунг-жанглар бир гал Эдил дарёсидан ўтаётганида, муз ёрилиб, бариси сувга ғарқ бўлишади. Бу юрт босқинчиларига нисбатан Навоийга хос фалсафий ҳукм ва хулоса чиқариш сабоғи бўлиб туюлади.

Р. Воҳидов. – Чингиз Айтматов Алишер Навоий асарларини, жумладан, “Хамса”, унинг таркибидаги “Сабъаи сайёр”ни тугал назардан ўтказганми, йўқми, билмайман. Чунки улуғ шоир асарларининг аслиятдаги мукаммал наشري энди бошланди ва тўққиз жилди ўқувчилар қўлига етди. Назаримда, улкан адиб улуғ бобокалоннинг рус тилидаги ўн жилдлиги орқали таниш бўлса, ажаб эмас. Эҳтимол, у олдинроқ ҳам имкон топгандир. Ҳар ҳолда, бир одам имкониятлари доирасида мушоҳада юритмоқ маъқул. Юқорида айтганимдек, бу икки даҳонинг фалсафий умумлашмаларида занжир мавжуд. Бироқ уни ўзаро таъсир ҳосиласи дейишга тилим бормади. Мени тўғри тушунишга ҳаракат қилинг. Алишер Навоий ва Айтматов ўртасида ўзаро таъсирнинг содир бўлиши учун ҳамма шарт-шароит мавжуд. Хулоса чиқариш учун эса бу ҳали етарли эмас. Мавзуни жиддий тадқиқ этиш, қиёсий таҳлил, омиллар, адиб қайдлари ва шу йўналишдаги махсус суҳбатларни (бунинг учун ҳозир имконият мавжуд) бирлаштириб, ақл ва адабиётларнинг ички тараққиёт қонуниятлари мезонида тортилгач, яқдил ҳукмни айтиш жоиз бўлади. Яқранглик масаласига келсак, умуминсоний дардлар мавжуд экан, хулосаларнинг ўхшаш бўлиши (адабий алоқа ва ўзаро таъсирдан қатъий назар) табиийдир. Бугун жаҳоний кенгликларда ардоқланаётган Айтматов қаҳрамонларининг қозоқ ё қирғизларга мансублигидан қатъий назар, ўша тимсоллар барча инсониятга тегишли масалалар устида бош қотиради. Чунки бугунги даҳшатли қирғин қуроллари “тилга кирадиган” бўлса, унинг касридан бутун дунё озор чекади. Орол фожиаси фақат қорақалпоқнинг кулфати эмас. Алишер Навоий ҳам инсон ва дунё тақдирига яхлит бир мавжудот сифатида муносабатда бўлган. Кўрасизки, буюкларнинг панжаси панжага рост келаётир.

Манқурт масаласига озроқ дахл қилгим келди. Куллиётимизни олдинроқ битириб кетган Наззора Бекованинг дарс жараёнида менга йўлланган саволи бу ҳақда фикрлашга ундади. Чингиз Айтматов рўмон тўқимасига олиб кирган афсонанинг таянч манбаи бўлиши керак. Менинг бундай дейишимга сабаб Алишер Навоий “Бадойиъ ул-бидоя” девонидаги олтмиш икки рақами остида келтирилган ғазалдир. Ғазалнинг мана бу байтларига эътибор қилинг:

*Фалак бошингга қоплаб ит терисин,
Сен они жаҳлдин деб кишу синжоб.
Ажаб йўқ, одабийликни унутсанг.
Ўзунгни телба ит чармида асроб.
Навоий, ранж кўрма, оғзин истаб,
Ким ул бир жавҳаредур асру ноёб (I, 76-77-бетлар).*

Шеър имкониятлари чекланган. Шунинг учун улуғ шоир ишораларга мурожаат қилади “Бошга ит терисини қоплаш”, ундан ор этмай, ўқдону суловсин терисидан тикилган

пўстинлар билан безаниш, одамийликни унутиш, телба ит қиёфасига кириш ва ҳаракат қилишга шамаълар мағзи очилса, манқуртларга хос манзаралар юзага келмайдими? Дарвоқе, шундай бўлади. Байтнинг зоҳирий маъноларини ошиқу маъшуқа муносабатларига тўнкаш мумкин. Аммо унинг ботиний – тагдор жилолари, талмеҳнинг ишга солиниши жиддийроқ фикрлашга даъват этади. Мен буни адабий алоқа ва ўзаро таъсир ҳодисаси билан сира боғламоқчи эмасман. Бу ўринда сарчашма бирлиги мавжуд. Аммо далилни қўллашда ўхшашлик кўраман. Ҳар икки асарда ҳам одамийлик қиёфасини йўқотган инсон фожиаси нафрат манбаи сифатида ёритилади. Адабий оламдаги бундай лаҳзалар бизни ўзлигимизга қайтармоғи, аввало, ўз бадиий сўз санъатимиз ичида кечган мураккаб оқимларни теранроқ тадқиқ қилишга ундамоғи зарур...

А. Хонов: – Домла, шу мисол муносабати билан бугунги давримизга боғлиқ яна бир муҳим хулоса чиқаришимиз мумкин, шекилли. Навоий, инсон ёвузлик ва босқинчиликлардан, албатта, халос бўлади, дея бадиий йўсинда дадил башорат қила олгани каби, Айтматов ҳам жунг-жанглarning дарёдаги фалокати тасвири билан бошимиз узра қилич қайраб турган қизил империя босқинчилигидан халқларимизнинг, албатта, халос бўлишини поэтик башорат қилгандай таассурот қолдиради.

Р. Воҳидов: – Назаримда, оддий инсоннинг ҳаёт ва унинг воқеа-ҳодисаларига муносабати билан табъи назми бўлган қаламкашнинг қараши фарқ қилади. Бизга одатий кўринган ҳодисалар уларга қалам ушлатади, ногаҳоний фалсафий мушоҳадаларга келишлари учун асос бўлади. Инсон ва унинг тақдири ўша занжирда бош ҳалқадир. Инсоннинг эрки қўлида бўлмас экан, унинг бошқа махлуқотлардан фарқи қолмайди. Мустақил ҳаракат қилиш, тафаккурини ишга солиш, кашфиётлар билан юзма-юз келиш унга бегона бўлиб қолади. У оддий ишчи кучига айланади. Берилган нарсани ейди, буюрилган ишни бажаради. Эрkning баҳосини эрксизлик жафосини татиб кўргандан сўра, дея бежиз айтишмайди. Шу маънода эрку озодлик мавзуи бадиий ижоднинг доимий йўлдоши бўлиб келади. Ҳазрат Алишер Навоийнинг кичик шеърӣ асарларидан тортиб, “Хамса”си таркибидаги дostonларигача ўша мавзу ҳукмронлик қилади, ранг-баранг кўринишларда бадиий талқин этилади. “Садди Искандарӣ”да эрксизлик, зулму зўрлик манбаи – яъжуж-маъжужлар йўлини тўсиш учун қудратли девор барпо этилади. Девор – рамз, улуғ шоирнинг ширин орзуси, инсониятни хавфу хатардан озод кўриш воситаси. Аммо у китобда яшамоқда. Қачон амалга ошади? Мазкур савол ҳамон жавобсиздир... “Асрга татигулик кун” романида ўша бош мавзунинг мантиқӣ давомини кўраимиз. Энди гапнинг қизиғини эшитинг. Искандари зул-қарнайн саргузаштлари, яъжуж-маъжужлар фожиасининг манбаи Қуръони карим. Алишер Навоий баҳраманд бўлган бу сарчашмадан Ч. Айтматов ҳам таъсирланган бўлиши мумкин-ку! Бироқ бу рўманда инсон ҳалокатининг омиллари чандон кўп. Чунки биз инсон тафаккури мўъжизалар яратаётган замонда яшаяпмиз. Бунинг афзалликлари ёнида фожиалари қалашиб ётибди. Ёзувчи уларни нозик тасвирларда берган. Эдигейнинг космик кема учирилган пайтдаги руҳӣ ҳолатини кўз олдингизга келтиринг. Оғзаки ижод дурдоналарини йиққан муаллимнинг фожеей тақдири, колхозлаштириш, Сталиннинг ўлими, қабристон, чекист ва унинг ҳарбий ўғли – булар инсон эркининг ашаддий душманлари. Манқуртга айлантириш жараёни эса ўша мудҳиш ҳаракатларнинг чўққисидир. Боланинг онага ўқ отиши – ҳайвон ҳам қилмайдиган ёвузлик эмасми? Булар – даврнинг жароҳатлари, қизил империянинг инсон бошига солган қабоҳати! Унинг парчаланиши – ҳамма нарсанинг дарров жой-жойига тушишига олиб келмади-ку? Озару арман, гуржилару абхазлар ўртасида кечаётган қонли тўқнашувларни эслайлик. Ёхуд бир бутун тожик миллатини бўлак-бўлакларга ажратиб, уларни қонли фожиалар гирдобига тортганлар

кимлар? Минг-минглаб бегуноҳ инсонларнинг умр риштаси ана шу биродаркушлик уруши туфайли бемаврид узилди. Шу мудҳиш манзараларнинг сабабчилари – мансаб талошида юрган худбинларнинг Омонжўлни онасига қарши тезлаб, милтиқ ушлатган жаллоддан нима фарқи бор? Ер юзидан, инсоният авлоди ўртасидан ҳасад ва адоват уруғи буткул йўқолган куни Алишер Навоий ва Ч. Айтматовлар орзуси тўла ушалади....

А. Ҳонов: – Таниқли таржимашунос ва айни вақтда фаол айтматовшунос олим Ғайбулла ас-Саломнинг “Бўронли бекат”дан “Қиёмат”гача” номли мақоласидан бир парча ўқисак: “Улуғ Навоийнинг “Лайли ва Мажнун”даги чуқур рухий кечинмалари, Мажнуннинг одамлардан безиб тоғларга бош олиб кетиши, саҳроларда йирткич, ёввойи ҳайвонлар билан дўст тутиниши ҳақидаги ғоят таъсирчан манзаралар билан “Қиёмат”даги Акбара ва Тошчайнар тасвиридаги узвийлик, муштараклик, ворисийлик ва давомийликни кўрамиз”. Сиз мана шу таққос ҳақида нима дея оласиз?

Р. Воҳидов: – Кейинги йилларга қадар илмий ишда ҳиссиётли фикрлаш хуш кўрилмасди. Аксинча, академизм қўллаб-қувватланарди. Бугун, ҳатто, адабиёт тарихига доир ишларда ҳам бадиийнамо мушоҳада учрайди. Бундай услуб ўқувчиларга ҳам, илм оламига ҳам маъқул. Аслида бадиий асар ҳақида “ўлик” фикрлашни ақлга сиғдириб бўлмайди. Эслатганим равиянинг илм оламида муқимлашувида Ғайбулла ас-Саломнинг улкан улуши бор. Инсон ва олим сифатида ёқимли таассурот қолдиради. Агар у кишидаги асарлару шогирдлар айрим ўзига бино қўйган бандаларда бўлса, худо кўрсатмасин, анча-мунча одамни оёғи учи билан кўрсатарди. Ғайбулла аканинг Сиз эслатган тақризини мен тугал ўзидан эшитганман. А. Навоий номидаги Адабиёт илмий-тадқиқот институтида “Қиёмат” таржимасининг муҳокамаси уюштирилди. Мутаржим Иброҳим Ғафур ҳам қатнашди. Ўшанда Ғайбулла ака маъруза қилди. Таржима баҳонасида Ч. Айтматов ижодига доир кузатишларини яхлитгина умумлаштирган ўша ишида. Олимнинг хулосалари қизиқиш уйғотади. Адиб ижодидаги узвийлик, мавзу – дардларнинг ворисийлигига қайтадиган бўлсак, мен бошқача йўсинни тасаввур қилолмайман. Ижодда ҳам, илмда ҳам у қирғоқдан бу қирғоққа сакраб юрадиганларнинг яхшироқ бир нима яратганларини кўрмадим. Фикримча, Чингиз Айтматовнинг ижодий бахти ҳам ўз мавзуини топа олганлиги ва ўша бош йўналишнинг турли қирраларини бадиий тадқиқ қилаётганлигидадир. “Жамила”, “Сарв қомат дилбарим”, “Юзма-юз” асарларида давомлилик йўқ дейсизми? Айниқса, муҳаббат ва оила муаммосининг ёритилиши нуқтаи назаридан бу асарларни ягона мантиқ занжири бирлаштириб туради. Бироқ ўз-ўзини такрорлаш йўқ. Жамила ҳам, Асал ҳам оиласини ташлаб кетади. Аммо сабаблар бўлакча. Ёзувчи ана шу бағоят нозик масалани маромига етказиб бадиий таҳлил қила олган. Лўндаси, бу нотақрор инсоннинг бадиий сўз санъатида бўй кўрсатиши туркий халқларнинг бахтидир. Яна ҳиссиётли айтадиган бўлсам, XX асрда адиб ва жамоат арбоби қиёфасидаги ҳазрат Алишер Навоий ишнинг такроридай туюлади, менга!

А. Ҳонов: – Назаримда шу муносабат билан бир муҳим масала талқини пайдо бўляпти. Бу – севгини, ишқ-муҳаббатни илоҳий куч-қудрат маҳсули сифатида тушуниш ва шу йўналишда тасвирлаш маҳоратига тегишли гап. Шу асосда Сиз Навоий ва Ч. Айтматов ижодий олами ўртасида муштарак, ҳамоҳанг жиҳатлар кўрасизми?

Р. Воҳидов: – Чинакам ишқ чиндан ҳам илоҳий неъмат. Туркий адабиётда маърифий йўналишни бошлаб берган Хожа Аҳмад Яссавий “Ҳар не қилсанг, ошиқ қилғил, парвардигор”, – дея жар солади. Албатта, маънавий султоннинг нидосида илоҳий ишқ жазавази кўзда тутилган. Бундан қатъи назар, ишқнинг бўлгани яхши. Ишқсизликдан Аллоҳнинг ўзи асрасин. Ҳазрат Алишер Навоийда ҳам шиор даражасидаги қуйидаги байт мавжуд:

*Бўлмаса ишқ, икки жаҳон бўлмасин,
Дема жаҳон, жисмда жон бўлмасин.*

Ҳазрат ишқни инсон шарафининг тожи даражасида талқин этади. Бироқ бу зоти шариф талқинидаги ишқ дахлсиз майдондир. Яъни бу йўлда шоҳу гадо тенгдир. Қаранг, бағоят олижаноб мушоҳадалар. Айни мавзуда бундан ошириб бир нима айтиш қийин. Ч. Айтматов асарларида ҳам шунга уйқаш қарашлар устунлик қилади. Муҳаббатнинг ватани дилдир. Тилда қилинган ишқ изҳори – сохталик белгиси. Кўнгил кўнгилга талпинган жойдагина мўъжиза – безавол кўрғон вужудга келади. Зўрлик, зару зевар, молу мулк, баланд лавозимларга уни алмаштириб бўлмайди. “Жамила”ни варақлаймиз. Жамила Содиқни кутиши керак эди. Чунки у – жангчи. Аммо тескари ҳолат содир бўлди. Ўзи учун Дониёрни топа олган Жамила у билан кетиб қолади. Асал қиёфасида ўзгача манзарага дуч келамиз. Бу ўринда бефарқлик муҳаббатни барбод этади. Муҳаббат – жавҳар. Уни ардоқлаш, авайлаш шарт. Айни масалада икки адибнинг қарашлари яқрайдир.

А. Ҳонов: – Байналмилаллик – улуғ санъаткорлар фаолиятининг муҳим қиррасини белгилаши каби бу масала Навоий ва Айтматов ижодий фаолиятига ҳам алоқадордир. Демак, бу икки даҳо ижодкор байналмилалчилигидаги ўзига хос муштаракликнинг дастлабки белгисини уларнинг икки тиллилик адабий анъанасига муносабатларида кузатиш мумкин.

Р. Воҳидов: – Катта одамнинг гапи ҳам, хатти-ҳаракати ҳам катта бўлади. Улар бир маҳалла ёхуд халқ фикрий доирасига сиғмайдилар. Кенг майдон зарур. Алишер Навоий ва Ч. Айтматовлар ана ўшандай улуғлик шоҳсупасида устивордирлар. Академик В. А. Абдуллаев 40-йилларда Алишер Навоийга бағишлаб ёзган мақолаларидан бирида “Халқлар шоири” иборасини қўллайди. Аллома адабиётшунос умрининг охирига қадар ўша фикрида муқим қолди. Дарҳақиқат, Алишер Навоийнинг маънавий мероси яхшилик шиори бўлган халқларнинг мулкидир. Шундай гапни Чингиз Айтматов ҳақида ҳам айтиш жоиз кўринади. “Мажолисун-нафоис” – туркийгўйлар номини адабийлаштиришга мўлжалланган асар. Аммо унда тилга олинган 459 шоиру тарихий шахслардан атиги 32 таси туркийгўй ёхуд зуллисонан ижодкорлардир. Ёки улуғ шоирнинг форс-тожик адабиёти, маданияти, илму санъати равнақини кўзлаб қилган ибратли ишлари эътиборга лойиқдир. Далиллар кўп. Бироқ саналганларнинг ўзи ҳам Алишер Навоийнинг суяк-суягига қадар байналмилалчи ижодкор эканлигидан сўзлайди. Чингиз Айтматовнинг ҳам ижтимоий-сиёсий, адабий фаолиятида айни мавзуга доир намуна бўларли мисоллар бағоят кўп. Икки тиллилик масаласи бу йўналишнинг гултождир. Уни маромига етказиб удалаш эса ҳаммага ҳам насиб этмайди. Икки тиллиликни сунъий равишда шакллантириш қийин. Бунинг учун айрича қобилият, мўъжизий иноят зарур. Алишер Навоийда улар болалигидан муҳайё эди. У икки маънавий чашмадан – форсий ва туркий халқлар маънавий оламидан сабоқ олди. Ҳатто илк машқларини форсийда бошлади. “Чун шуур синниға етгач майли” туркийга қаратилди. Умр бўйи икки тилда асарлар ёзди. Унинг форсийда ёзганлари ўша халқлар маънавий хазинасини тўлдирди. Чингиз Айтматовнинг ижод йўли ва икки тиллиги эса адабиёт оламидаги ўзгача ҳодисадир...

А. Ҳонов: – Сиз “XV асрнинг иккинчи ярми XVI асрнинг бошларида ўзбек ва тожик шеърляти” номли монографиянгизда Чингиз Айтматовнинг икки тиллилик ҳақидаги чуқур мазмунли мулоҳазаларини келтиргансиз. Шу билан бирга бу масала Навоий ва Айтматов айрим ижодкорларнинг ўз тилларида эмас, бевосита ўзга тилда ёзишларига алоқадор равишда айтган танқидий фикрларини қайд қилиб, бунда иккала санъаткорга хос

эстетик қарашлар ҳамоҳанглигини кўрасиз: “Бундай ноёб қарашлар ўз миллий заминидан юксак инсоний интернационал ғояларни қоришиқ ҳолда давом эттира олган, ўзлигини унутмай, ўзгалар дардига шерик бўлган, уларнинг бахти учун курашган буюк истеъдод соҳибларидангина чиқади. Алишер Навоий ва Ч. Айтматовлар эса, шубҳасиз, ўшандай ноёб бахтга муяссар бўлган етук сўз санъаткорларидирлар” (Тошкент – 1983, 54-бет). Назаримда икки тиллилик ва унга амал қилишда ҳам ҳазрат Навоий ҳали ҳамон ижодкорлар учун ибрат намунаси ҳисобланади.

Р. Воҳидов: – Сиз эслатган саҳифаларда зуллисонайнлик анъанаси муносабати билан мен бу икки даҳо хулосаларига мурожаат этганман. Алишер Навоий “Муҳокаматул-луғатайн” асарида келиб чиқишлари жиҳатидан туркий қабилаларга мансуб, бироқ ижод оламида замона зайлига эргашиб, форсийда қалам тебратадиганлар ҳақида ички бир дард билан ёзади (XIV жилд, 118-бет). Бироқ шу ўринда ҳам Алишер Навоий бағрикенглик қилади. Улуғ шоирнинг таъкидлашича, бундай ижодкорлар “ўз она тилларини унутиб қўймасдан, унда ҳам асарлар ёзсалар, ва агар муболаға қилсалар, иккаласи тил биладен айтсалар эрди”, – дейди. Алишер Навоий тажрибасидаги ажиб бир фазилатни таъкидлаш зарур. Улуғ шоир фақат айтмади, балки амал ҳам қилди. Сўнгги нафасигача форсийда ҳам қалам юритди. Туркий масаласида эса муболаға қилди, кўпроқ ёзди. Алишер Навоийнинг “Фоний” таҳаллуси билан форсийда қолдирган мероси ўн уч минг мисрага яқиндир. Ёхуд бир умрга татигулик маънавий хазина... Ўша саҳифаларда Ч. Айтматов мулоҳазаларига ҳам мурожаат қилганман. Улкан адиб шўро адабиётидаги икки тиллилик ҳақида куйиниб гапириб, Ўлжас Сулаймоновни чимчилаб олган. Чунки ўша йилларда Ўлжас Сулаймонов нуқул рус тилида ёзарди. Чингиз Айтматовнинг танқиди қор қилдимиз ёхуд ҳаёт ва ички миллий туйғу ўз гапини айтдимиз, ҳар қалай, Ўлжас Сулаймонов ҳам қозоқ тилида ёзадиган бўлди. Айни масалада, икки ижодкор ўртасида ётган вақт масофасидан қатъи назар, қарашлари ўхшашдир. Аммо бундан ўн йил олдин ҳам, ҳозир ҳам мен бу ҳодисани адабий алоқа ва ўзаро таъсир маҳсули сифатида қараш тарафдори эмасман. Буни адабиёт оламидаги таворуд бир-биридан беҳабар ҳолда икки шоир томонидан эгизак мисраларнинг яратилиши ҳодисасига ўхшатгим келади. Аслида илм олами учун айни ҳолатлар тасодифий ҳам эмас. Кимё, физика, риёзиёт ва фаннинг бошқа тармоқларида маълум бир қонуниятнинг бир-биридан беҳабар равишда, турли мамлакатларда, ҳатто, бошқа-бошқа даврларда икки олим томонидан кашф этилиши тан олинган ҳодисадир. Бу ўринда таъсир эмас, табиатдаги маълум қонунлар ҳар икки олим учун ҳам туртки бўлиб хизмат қилади. Назаримда, шу жараёни адабиётга ҳам татбиқ этиш мумкин. Чунки у ёки бу халқ қайси тилда сўзлашуви, қаерда яшашидан қатъий назар, у табиатнинг онгли мўъжизаси ва жисмида бошқалар учун ҳам бегона бўлмаган орзу-ҳаваслар, дардлар яшайди. Ўшаларни дастлаб ижод аҳли илғайди ва адабиётга олиб киради. Кўрасизки, бундай вазиятда таъсир эмас, ҳаётнинг ўзи доя вазифасини ўтайди...

А. Хонов: – Икки тиллилик муносабати билан XX аср адабиётида, аниқи қизил империя даври ижодкорлари фаолиятида шаклланган бир хусусият ҳақида тўхталиб ўтсак. Бу икки тиллилик анъанасига бир ёқлама муносабат билан боғлиқ масала. Сиз юқоридаги монографиянгизда Чингиз Айтматовнинг икки тиллилик ҳақидаги фикрларини келтирар экансиз, унинг қозоқ шоири Ўлжас Сулаймоновнинг ўз она тили билан ёндош ҳолда эмас, балки фақат рус тилида ёзиши мисолини айтганлигини, Айтматов буни адабий байналмилалчилик намунаси, дея маъқуллаш билан бирга агар Сулаймонов икки тилда ҳам ёзса эди, янада яхши бўлишини таъкидлаганлиги ҳақида ёзгансиз. Мен айтмоқчи бўлаётган гап мана шунга алоқадор. Дарвоқе, фақат Ў. Сулаймонов эмас, яна қатор ижодкорлар ҳам нуқул рус тилида ёзишни касб қилдилар: ўзбек ижодкорлари Темур

Пўлатов, Раим Фарҳодий, Собит Мадалиев, О. Шеров, Раҳим Эсенов, озарбайжон – Анор, Аждар Иброҳимбеков, молдован Ибн Друце, авар Фозил Искандар... Сиз мана шундай икки тиллиликка бўлган бирёқлама муносабатга Навоий ва Айтматовнинг танқидий қарашларини тўғри қайд қилгансиз. Энди шундай савол пайдо бўлади: бу ижодкорлар нега ўз она тилларида эмас, балки рус тилида ёзишни касб қилишган? Бу қизил империя мажбуриятими? Ёхуд рус тилида ёзмаса, тор миллий доирада қолиб кетиш хавфидан чўчишими? Сиз мана шу жараёнга нима дейсиз?

Р. Воҳидов: – Ижод олами ўзига хос даргоҳ. Бунда такрорланмас маназараларни кузатиш мумкин. У ерда чинакам эркинлик бўлмаса, кутилган натижани қўлга киритиш қийин. Эркинлик эса кенг маънода: мавзу танлаш, қалб майлларига қулоқ тутиш, тил... Ижодкор қайси тилда ўзини бамайлихотир ҳис эта олса, бадий тафаккури имкониятларининг рўёбга чиқишига кўзи етса, ўша забонда ёзгани маъқул. Асрлар давомида эслатилган ҳодиса амал қилиб келади. Мансур ас-Саолибийнинг “Йадимат ад-дахр” тазкирасига кўзингиз тушганми? Шу асарнинг тўртинчи қисми, айниқса, аҳамиятли. Ўша саҳифаларда 415 ўрта осиелик арабийнавис шоирлар ҳақида қизиқарли маълумотлар берилган. Муҳими шундаки, ўша табъ аҳлининг аксарияти Бухоройи шарифнинг закий фарзандлари ва уларнинг араб миллатига дахли йўқ. Асарлари эса араб тилида ёзилган. Уларнинг бу тилда ёзишлари, шубҳасиз, қалб эҳтиёжи. Бошқача манзарани эса мен тасаввур қилолмайман. Аммо шундай муҳитнинг яратилганлиги рост. Араб тилини ўрганувчиларга қулайликлар муҳити вужудга келтирилгани, имтиёзлар берилгани тарих ҳақиқати. Аксинча ҳаракат қилганларга эса мажбурий солиқлар солингани маълум. Сочилган уруғ зоеъ кетмади, ўсди ва самара берди. Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний каби алломалар маънавий меросини бугун биз таржимада ўқимоқдамиз. Рус тили билан ҳам шунга ўхшаган манзара содир бўлди. Мактаб ва олий ўқув юртларида кўп соат ажратилди. Рус тили ва адабиёти факультетида ўқийдиганларнинг стипендияси, шу тилни ўқитадиганларнинг маоши оширилди. Болалар боғчасида тарбия шу забонда олиб борилди. Рус тилини билишга қараб мансабга тайинланди. Миллий болаларни рус мактабларида ўқитиш (хусусан, оёғи узангида бўлганлар) урфга кира бошлади. Натижада исми шарифи шарқона, аммо тили ва удумлари ғарбона оилалар кўпайди. Аслини олганда, тилга ғараз билан қараш увол. Кўп тил билиш фазилат. Аммо меъёр бузилмаслиги, она тили ривожига соя тушмаслиги лозим. Ижод оламида бугун кузатилаётган ажабтовур далилларнинг изоҳларини мен ана шундай тушунаман.

А. Ҳонов: – Маълумки, Ч. Айтматов асарларини дастлаб қирғиз тилида, сўнгра рус тилида яратган, сўнгги қиссалари ва романларини эса тўғридан тўғри рус тилида ёзган. Ҳатто романларини қирғиз тилига ўзи эмас, балки махсус таржимонлар ўгирганлигига гувоҳмиз. Аммо қайси тилда ёзишидан қатъий назар, Айтматов барибир миллий жиҳатдан шарқона тафаккури юксак санъаткор эканлиги шубҳасиз. Лекин шунга алоқадор ҳолатда масаланинг бошқа бир жиҳати бор: адабий жамоатчиликда баъзан, агар Айтматов рус тилида ёзмаганида бу даражада жаҳоний шуҳратга эга бўла олмас эди, деган фикрлар юради. Сизнингча, бу ҳақиқатдан ҳам шундаймикан?

Р. Воҳидов: – Йўқ, мен ундай дея олмайман. Яъни Чингиз Айтматовдаги юксак истеъдоднинг тилгагина боғлаб қўйилиши адолатдан эмас. Тарих қаватларида бунга кўпгина мисоллар мавжуд. Бир жиҳатини тан оламан. Рус тилида ёзилган асарларнинг дарсхонаси, миллий забонларда бунёд қилинган яратмаларга нисбатан кенгроқ ва шуҳрат тезроқ келади. Ёки вақтдан ютилади. Чинакам бадий асар эса мангулик мулки. У замонларнинг синовидан эмин ўтиб яшашда давом қилади. Тилнинг катта-кичиклиги эса

тўсиқ бўлолмади. Кайковуснинг “Насиҳатнома”, Шайх Саъдийнинг “Гулистон”, “Бўстон” асарлари. Бу рўйхатни яна давом эттириш мумкин. Эртами-кечми шу асарлар тилга тушиб жаҳон кезмоқда. Алқисса, Чингиз Айтматовнинг жаҳоний нуфузини тайин этган омил унинг илоҳий нур билан йўғрилган ноёб истеъдодидир...

МУЛОҲАЗАЛАР ВА ХУЛОСАЛАР АСОСЛИ БЎЛСА...

Алишер Навоийнинг умр дафтари хусусида ҳиссиётга берилиб фикр юритиш асло мумкин эмас¹. Негаки, ўша саҳифаларнинг ҳар бир сатри бир олам. Уларга сиртдан қаралганда, сокин кўринади. Аммо туби тўлқинли, бағоят теран, нодир. Жавоҳиротларни бағрида тутати. Шундан бўлса керак, Алишер Навоий биздан узоқлашгани сайин жумбоқлар ҳам ортиб бораётир.

Алишер Навоий маънавий оламимизнинг порлоқ қуёши, туркий ва форсий тиллардаги бадий каломнинг ҳар қандай мақтовлардан баланд турадиган умр боқий даҳосидир. Унинг буюклиги шундаки, ўзи ҳақида ҳамиша паст овозда, хоксорона “фақир ул-ҳақир”, – дея сўз юритди. Бухоро давлат дорилфунуни ўзбек адабиёти тарихи ва қардош халқлар адабиёти минбаргоҳи мудир филология фанлари доктори, профессор Раҳим Воҳидов билан “Бухоро ҳақиқати” рўзномаси адабиёт ва санъат бўлими мудир Жаҳонгир Исмоилов қуйидаги мусоҳабасида улуғ бобомизнинг оила муҳити, унинг жонсўз ва чигил жумбоқларга тўла муҳаббати ҳақида мулоҳаза юритадилар.

Жаҳонгир Исмоилов: – Кейинги пайтлар вақтли матбуот саҳифаларида улуғ шоирнинг оиласи, наслу насаби хусусида кўп ёзилмоқда. Аммо уларнинг баъзиларини ишонарли дейиш қийин. Алишер Навоийнинг ўз асарлари, замондошларининг ёзишмаларида эслатилган масалаларга ойдинлик киритадиган қайдлар учрайдими?

Раҳим Воҳидов: – Ўтмишда яшаган донишманд аждодларимиз ўз вазифаларини уддалаб кетганлар. Бироқ нўноқлик биздан ўтмоқда. Хусусан, араб алифбосини билмаслик, тарихан қисқа муддатда ёзувнинг уч маротаба ўзгариши бизнинг катта фожиамиз. Айни иллатлар навоийшуносликда ҳам ўзини кўрсатмоқда. Манбалар билан ишлайдиганлардан кўра, унинг атрофида юрадиганлар, алифбони танимайдиганлар кўп. Ўз-ўзидан равшанки, бундай ҳолат қайтариққа, бир жойда туриб депсинишга олиб келади. Навоийшуносликда вужудга келган ишларни чоғиштириб кўздан кечирсангиз, бунга қаноат ҳосил қиласиз. Кайсидир бир жафокаш биринчи манбадан олган адабий ва далил маълумот юзлаб мақолаларда “сайр” этиб юради. Борди-ю дастлабки мақола муаллифи иштибоҳга йўл қўйган бўлса, бу ёғи ўзингизга маълум. Мулоҳазаларимни асослаш учун бир мисол келтирай. Хондамирнинг “Макоримул-ахлоқ” асарида Алишер Навоий ҳаётининг Самарқанд даврига доир бир ҳикоят бор. Унда баён этилишича, шаҳарнинг машҳур тикувчиси улуғ шоирга қабо – устки кийим тикиб берар экан, ундан ўз номи келиб чиқадиган бир муаммо ўргатишини илтимос қилади. Улуғ бобомиз хотираларида ўрнашган:

*Қабо бар қадди ту медўзад айём,
Барор аз қоф то қоф эй писар ном*

муаммосини айтиб юборадилар. Хондамирнинг “айб”и шундаки, Бобир номи келиб чиқадиган бу муаммо муаллифини келтирмаган. Аммо Алишер Навоий ҳам мазкур шеърни

¹ Суҳбат “Бухоро ҳақиқати” рўзномасининг 1991 йил 8 август сониди босилган.

ўз асари сифатида эсламайди. Қисқаси, асли Абдурахмон Жомийнинг Абулқосим Бобир Мирзога бағишлаган бу асари қирқ йилдан зиёдроқ улуғ ўзбек шоирининг ижоди намунаси сифатида талқин этилади. Профессор Б. Валихўжаев мақолаларидан бирида бор ҳақиқатни айтди. Мазкур мақолани ўқимаганлар эса ҳамон олдинги фикрда...

Кўнгилга тасалли берадиган томони шундаки, кейинги йилларда Навоий шажарасини ўрганиш борасида ҳам ижобий силжишлар юз бермоқда. Профессор А. Ҳайитметовнинг “Ҳаётбахш чашма” (1974), “Табаррук излар изидан” (1976) китобларидаги шу масалага доир саҳифалар ва П. Равшановнинг “Тарих бадийяти” мажмуасидан жой олган “Алишер Навоий авлодлари” (Тошкент – 1989, 48-66-бетлар) каби ишлари катта қизиқиш уйғотади. Иккинчидан, бу ҳақдаги айрим ишончли маълумотлар Алишер Навоий ва унинг замондошлари асарларида учрайди. Гапни мухтасар қилмоқ учун “Мажолис ун-нафосат”даги маълумотлар билан чекланай. Ана шу тазкирадан маълум бўладики, улуғ шоирнинг анча нуфузли оғаси бўлган. У давлат идора ишларига фаол аралашган. Хоразмда ҳокимлик қилган, илм-маърифат ҳомийси бўлганлиги учун ҳам “Низомиддин” шарафли унвони билан сийланган. Унинг тўла номи Амир Низомиддин шайх Баҳлулдир (XII жилд, 149-150-бетлар). Шайх Баҳлулнинг Амир Камолиддин Султон ҳусайн унвонли ўғли “Ҳотамий” тахаллуси билан ижод қилган, шунингдек, набираси Мир Иброҳим ҳам бадий ижод билан шуғулланган. Ота-ўғил бу ижодкорларни Алишер Навоий ўз фарзандлари сифатида эъзозлаган. Дарвишали эса улуғ шоирнинг инисидир. Муҳаммад Али Ғарибий, Мир Саид Қобулий, Мир Ҳайдар Сабухий (Қобулийнинг ўғли), Мир Хусайн бинни Али Жалойир Туфайлий, Муҳаммад ибн Али Жалойир Насорий (Алишер Навоийнинг амирул-умаро унвони билан давлат идора ишларига аралашган тоғаси Али Жалойирнинг ўғиллари) улуғ ўзбек шоирининг бадий ижоддарди билан нафас олган тоғаю тоғаваччалари саналади. Яна ўша асарда Мавлоно Фаҳриддин, Мавлоно Мақсуд (Фаҳриддиннинг иниси), Мавлоно Шох Али каби ижод аҳлининг номлари тилга олинадики, Алишер Навоий уларни ақраболари ва истеъдод соҳиблари тарзида эслайди. Хондамир улуғ шоирнинг мотам маросимлари бошида турган Хожа Жалолиддин Муҳаммадни тилга олади. Кўринадики, Алишер Навоийнинг ўндан зиёд аждодлари Хуросоннинг ижтимоий-сиёсий, адабий-маънавий тақдирини ўз елкаларига олганлар. Эндиги вазифа эса буюк бир даҳони улғайтирган ана ўша оилавий адабий муҳитни ўрганишдан иборат бўлмоғи зарур, деб ўйлайман.

Ж. Исмоилов: – Яқинда “Ўқитувчилар” газетаси рўзномасида “Алишернинг оиласи” сарлавҳали мақолани кўриб қолдим. Уни ўқиб ҳайратга тушдим. Шу ҳақда сизнинг фикрингизни билмоқчи эдим.

Р. Воҳидов: – Сизни чулғаган ҳайрат мени ҳам четлаб ўтгани йўқ. Ўша мақолани ўқиб муаллимлик касби ҳақида ўйлаб кетдим. Таътилдан кейинги биринчи дарсларни ҳаёлан тасаввур қилдим... Чунки талаба халқи бунақа нарсаларга ўч бўлади. Уларни қитиқлайдиган яна бир гап. Тошпўлат Аҳмаднинг рўзномада эълон қилинган “Маънавий гултож” (“Бухоро ҳақиқати”, 26 январ, 1991 й.) мақоласида мавжуд. Жумладан, унда ўқиймиз: “Хуллас, она бешиги Ҳиротдан қадим Самарқандга сафар қилаётиб Ҳазрати Баҳовуддин Нақшбандий хоки пойини зиёрат қилган етти иқлимга маълум ва машҳур бўлган Бухорои шариф шаън-шавкати юрагига инкишоф этган Алишер Навоийнинг табаррук тўйи тобора улуғворлик касб этиб, қалбларимизда акс садо бермоқда”. Таассуфлар бўлсинки, улуғ зотнинг Хуросондан Мовароуннаҳрга ва аксинча йўли Бухорои шарифни четлаб ўтган. Т. Аҳмад ҳиссиёт билан ўртага қўйган фикр ҳақлиги учун эса тарих ҳозирча шаҳодат бераётгани йўқ. Маълумки, Алишер Навоий ва Бухоро мавзуи кўпдан бери ҳаммамизни қизиқтириб келади. Шундай улуғ зотнинг она шахримизга қадам ранжида қилганлигини жуда-жуда истаймиз. Бунинг учун етарли маънавий асослар бор. Ўшалардан инкор

қилиш қийин бўлган Хожа Баҳоуддин Нақшбанднинг Алишер Навоийга пири маънавий, бизга эса ҳамон етарли кадрларини тополмай келаётган улуғ бобо эканликларидир. Улуғ ўзбек шоири қўлига қалам ушлаб, ёзишга жазм этар экан, дастлаб унинг кўз ўнгига буюк Хожанинг нуроний сиймоси гавдаланади. Мен буни етарли журъат билан айтаяпман. Улуғ Навоий бадий каломининг ибтилоси ўша “Ҳақиқат асрор” донишманднинг номи поки, руҳи мубораки билан бошланади. “Хамса”да унга махсус боб бағишларкан, бисотидаги барча мақтовга яроқли сўзу ташбеҳларни ишга солди. “Насойимул-муҳаббат” асарида эса уни янада юксакроқ эъзозлайди. Хожанинг табаррук мангу оромгоҳини юзма-юз тавоф этган инсон сифатида аниқ тафсилотини чизади. Яна бошқа шунга ўхшаш таянса бўладиган жумлалар топилади. Аммо ҳамма нарса бору, асосийси йўқ. Яъни Алишер Навоийнинг Бухорода бўлганлигини қувватловчи на ўз иқрори ва на замондошларининг эътирофи сақланмаган. Ҳақиқат аччиқ, бироқ унинг кўзларига тик боқа олиш лозим. Акси сизга аён. Айтганларим филология фанлари номзоди, доцент Валижон Мирзаевнинг эслатилган мақоласига ҳам тааллуқлидир. Олимнинг нияти яхши. Улуғ бобомизнинг таги водийдан, аниқроғи, Аравондан демоқчи. Унинг ота тарафдан бобоси Исомиддин полвон Ҳиротга бориб ўтроқлашиб қолган ва шу хонадонда Ғиёсиддин Кичкина дунёга келган экан, иддаони тарихий ҳужжатлар кафиллигида асослаш зарур. Ҳолва дейиш билан оғиз чучимаслиги бор ҳақиқат. Мақоладаги тўқималар Алишер Навоий таржимаи ҳолига мослаштирилган, тўғрироғи ўша қолипга солинган. Шоирнинг онаси – Ҳалимабону ҳақидаги ривоятлар ҳам ишончли далиллар кафолатига муҳтож. Хуллас, мен фикрлар хилма-хиллиги, баҳсу мунозараларга монەълик қилмоқчи эмасман. Аммо асоссиз, шов-шуф уйғотиш учун ўртага қўйилган сохта тўқималардан фанга фойда келади, деб ўйламайман. Бундай уринишлар ўқитувчиларни чалғитиши, ортиқча тортишувларга сабаб бўлиши мумкин, холос.

Ж. Исмоилов: – Гап Алишер Навоий хонадони ҳақида кетар экан, шу занжирда ўта чигал бир тугуннинг борлиги кўзга ташланади. Менинг назаримда, бу улуғ бобокалон шоиримизнинг оила қурган ёки қурмаганлиги масаласидир. Эсимни танибманки, шу савол жавобсиз келади. Баҳслар эса ҳозирга қадар давом қилаётир. Шу масалада бирор қўнимга келиш мумкин деб ўйлайсизми?

Р. Воҳидов: – Жаҳонгиржон, жуда нозик мавзуга дахл қилдингиз. Дарҳақиқат, Алишер Навоийдай улуғ зотнинг дунёдан танҳо ўтиши унинг ворислари дилидаги оғир дард. Аслида бу кўҳна тугун ва улуғ шоир замонидан бизга мерос бўлиб келган дарддир. У билан Алишер Навоийнинг замондошлари ҳам шуғулланишган. Бизнинг навоийшунослигимиз эса шоир ва унинг муосирлари қайдларига таяниб, мунозарани оловлантириб келади. Бу зоти мукаррамнинг умр тўйи арафасида бу масалада ҳам ким ўзарга мусобақалар авжига чиқди. Ажойибу ғаройиб мақолалар чоп қилинмоқда. Шундай чиқишлардан бирини «Ёш ленинчи» рўзномасида ўқиб қолдим. “Улусдин танлагоним” (1990 йил, 12 декабрь) сарлавҳали бу мақола филология фанлари доктори, профессор Эргашали Шодиев қаламига мансуб. Унда баҳслашиш мумкин бўлган ўринлар талайгина. Аммо ҳозир уларнинг ҳаммаси ҳақида тўхталиш мавриди эмас...

Ж. Исмоилов: – Қечирасиз, гапингизни бўлдим. Шу мақолани мен ҳам ўқидим. Унда “Алишер Навоийнинг ўз севгиси фожиаларига бағишланган достони, Султон Ҳусайн Бойқаро ҳақидаги китоби, “Юсуф ва Зулайҳо” асарлари ҳалигача аниқланмаган” жумласи мавжуд. Сиз бунга жавобан нима дея оласиз?

Р. Воҳидов: – Ҳар бир ижодкор тажрибасида бўлганидек, Алишер Навоий фаолиятида ҳам ушалган режалар билан ёнма-ён дилда кетган орзуларининг борлиги табиийдир. Мен бу ўринда “Юсуф ва Зулайҳо” достонига доир баҳсни мустасно қилмоқчиман. Дастлабки икки ишора эса шоир гулшанида етилмай сўнган ва дил мулкида қолган орзулардир.

Алишер Навоийнинг ўзига хос ҳаёт йўли бизни қизиқтиргани каби унинг замондошлари диққатини ҳам ўзига жалб этган. Унинг шаънига қалбга таскин берувчи мушоҳадалар билан бирга, ножоиз маломатлар ҳам айтилган. Буларнинг барчаси улуғ шоир қулоғига етиб турган. Аммо у тақдирнинг найрангларига, замондошларининг барча дашномларига ҳам бардош берган. Ниҳоят, “Лисонут-тайр” достонида кўнгил эшигини қия очган. Ўз муҳаббатига тегишли калаванинг учини кўрсатиб қўйган. Мазкур асарда Шайх Санъон шеърӣ қиссаси мавжуд. Шу қисса интиҳосида шоир мана бу мисраларни ҳам илова қилган:

*Ишқ мулкида гадову шоҳ бир,
Дайр ичида раҳбару гумроҳ бир.
Ишқ аро дарду балодин ўзга йўқ,
Зулму бедоду жафодин ўзга йўқ..
Кел, Навоӣ сўзни ҳоло хатм қил,
Ишқ аро изҳори даъво қилмагил.
Бир неча кун умрдин тобсам амон.
Шарҳи ишқим назм этай бир достон.
Анда билгай кимга ким инсофдур,
Ким сўзум чинмудурур ё лофдур.*

(XI жилд, 102-бет)

“Лисонут-тайр” улуғ шоирнинг энг охирги йирик асарларидан бири. Унга 1500 йилда нуқта қўйилган. 1501 йил ҳисобидан эса ҳазратга атиги уч кунгина яшаш насиб этди. Аммо шу кунларда ҳам Алишер Навоӣ беҳуш эди ва янги йил ёғдусини очиқ кўз билан кўролмади. Алқисса, умр бевафолик қилди ва ваъда қилинган достон ёзилмади. Бас, шундай экан, ўзи йўқ нарсани излашга даъват этиш мантиқсизликдир.

Ж. Исмоилов: – Сиз келтирган шеърӣ парчани Алишер Навоӣнинг оилавий ҳаётига ҳам дахлдор дейиш мумкин-ку!

Р. Воҳидов: – Жуда ўринли илғадингиз. Ахир, улуғ шоир оила қурганда эди, унда ўз севги саргузаштлари ҳақида достон ёзишга зарурат қолармиди? Йўқ, албатта. Шунингдек, ишқ достони фожиавий якун топган. Шайх Санъон бахшида буюк мутафаккирнинг ўз алами, дардини ошкор қилиши ортиқча бўлиб қоларди. Энди Ҳусайн Бойқаро ҳақидаги асарга қайтиб, шуни айтишим мумкинки, Алишер Навоӣ уни ҳам ёзишга улгурмади. Аниқроғи, ўлим шитоб қилгани учун якунлай олмади. Мактабдош ва кўкалдоши Ҳусайн Бойқаро салтанати тарихини бафуржа ёритишга мўлжалланган “Зубдат ут-таворих” (“Тарихлар қаймоғи”) асарининг дастлабки қисмлари “Тарихи ҳукамо ва анбиё”, “Тарихи мулуки Ажам” номлари билан ёзилди, холос.

Ж. Исмоилов: – Мен ҳам бобокалон шоир шеърӣятининг муҳиби сифатида уларни узлуксиз мутолаа қиламан. Шоирнинг ҳар бир шеъри, менинг назаримда, бир ишқ достонига тенг. Уларнинг рангин сатрлари меҳр, вафо, садоқат, назокат билан йўғрилган. Шундай жонсўз асарлар ижодкорининг шахсий муҳаббати ҳақида ўйлаб қоламан... Наҳотки...

Р. Воҳидов: – Мен сизни тушундим. Агар янглишмасам, шундай ҳароратли мисралар муаллифининг ишқ “дардидан йироқ бўлиши сизни ажаблантиради. Ва шундай ҳолат улуғ шоирнинг кўпгина мухлислари дилига ҳам оташ ташлайди. Алишер Навоӣ ва муҳаббат пўртанаси, туғёни эгизак тушунча. Улар ўртасига девор нари турсин, қилни ҳам сиғдириб бўлмайди. Аммо муҳаббат интиҳосининг муҳри – оила бобида ҳазрат тақдирида кемтиклик бор. Мунозаларга сабаб ҳам ўша нуқтадир. Мен яна диққатингизни проф. Э. Шодиев

мақоласига жалб қиламан. У ёзади: “...Аммо кўпчилик олимларимиз Алишер Навоий уйланганми?, деган саволга “йўқ уйланмаган” (!) деб жавоб берадилар. Алишер Навоийнинг ўзлари эса “бор эди ул ҳамки бир чоғ бизда ёре бор эди”, деб жавоб беради. Таниқли олим ўз фикрини далиллаш учун Алишер Навоийнинг “Бадойиъ ул-васат” девонидан жой олган ғазални кўчиради. Муштарийларимизга қулайлик туғдириш, улар учун эркин мулоҳаза юритиш имкониятини яратиш ниятида ғазалнинг тугал матнини келтирай:

*Қилган эрмиш нотапон сарви равонимни мараз,
Зор ўларменким, қилибтур зор жонимни мараз.*

*Чу топар озор жононим мараздин, йўқ ажаб,
Айласа озурда жони нотапонимни мараз.*

*Гар маразнинг лозими дард ўлди, билмон, эй кўнгул.
Дардман этгайму, оё дилситонимни мараз.*

*Садқаси айланг мени мардудни, эй дўстлар,
Ким, заиф этмиш улустин танлагонимни мараз.*

*Дардлиғ кўнгулм ҳалокин истарамким куйида,
Йиқмиш ул овораи беҳонумонимни мараз.*

*Ва Юз туман мендек, куҳан пир ўлса анинг садқаси
Қилмасун озурда; ё Раб, навжувонимни мараз.*

*То мариш ўлмиш нигорим-қон тўкар гирён кўзум,
Эй Навоий, дей олурмен-тўкти қонимни мараз.*

Ж. Исмоилов: – Агар мен адашмасам, “Ёш ленинчи” рўзномасида радиф “мариш” тарзида келтирилади. Шунингдек, ўша мақола хулосасида “севгига чинакам садоқатли бўлган Ҳазрат Навоий улус ичидан танлагани” вафот этгач, умрининг катта бир қисмини танҳоликда ўтказди”, жумласи бор. Кўчирилган ғазал матнидан ўшандай якун келиб чиқадими?

Р. Воҳидов: – “Мараз” ва “мариш” маънодош сўзлар. Ноширлар 5-жилдда “мараз”ни қўллашган. Аввало, мен матнни ўша китобдан кўчирганим учун мавжуд талабларга риоя қилдим. Иккинчидан, “хаста”, “касал” маъноларини англатувчи “мариш”дан кўра, ғазал руҳиятига “касал, бемор, хаста, дардчил, нохуш кайфият” сингари талқинлари бор “мараз” сўзи мос тушади. Ғазалнинг ғоявий йўналиши ҳам шуни тақозо этади. Проф. Э. Шодиевнинг хулосаси эса кафилликка тортилган ғазал табиатидан “эркин” келиб чиқмайди. Чунки ошиқона бу ғазалнинг бирон-бир мисрасидан ўлим хабари эшитилмайди. Ғазалда ошиқ фаол. Барча тафсилотлар унинг тилидан ифодаланмоқда. Маъшуқанинг қиёфаси сатрларда кўринмайди. Унинг аҳволи руҳияси ҳақида ошиқ зорланмоқда. Мараз уни заифлаштирди, озурда қилди. Аммо заифлик ва озурдалиқнинг қутби ҳамиша ҳам ўлим эмас. Халқимиз башорат қилади: дард бошқа, марг (ўлим) бошқа! Ғазалда анъанавий тасвирий услуб ҳукмрон: Маъшуқа сийҳатлиги йўлида жафокаш ошиқ ўлимга ҳам тайёр! Хуллас, хотимада айтилган фикрга мен қўшила олмайман.

Ж. Исмоилов: – Модомики, мавжуд фикрларга қўшилишга майлингиз йўқ, унда сизнинг ҳам баҳс этилаётган мавзуга доир ўз нуқтаи назарингиз бўлиши лозим. Мунозара табиати шунга ундайди.

Р. Воҳидов: – Тўғри, мен ҳам улуғ шоир ижодининг бир мухлиси сифатида унинг асарлари ва у ҳақдаги ишларни кузатиб бораман. Бундай уриниш айрим хулосаларнинг шаклланишига замин ҳозирлаши шубҳасиздир. Аввало айтай, Алишер Навоий нафақат ошиқ, балки шу қавмнинг устои ва пиридир. У – ҳазрат амал қилган ва талқин этган ишқ тўла серқирра туйғу. Аҳду паймонига устиворлик, лафз ҳалоллиги учун кураш, айтилган сўзига эгалик қилиш улуғ шоирнинг ибрат олса арзигулик фазилатларидир. Гулнинг ёнида тиканнинг бўлиши ҳеч кимни ажаблантирмайди, албатта. Ҳар қандай яхши одамда ҳам қусурлар учрайди. Ана шу қонуният Ҳазратни ҳам четлаб ўтмаган. “Бобурнома”да ўқиймиз: “Алишербекнинг мижози нозук билан машҳурдир. Эл назокатини давлатининг ғуруридин тасаввур қилур эдилар. Андоқ эмас экандур, бу сифат анга жибиллий экандур. Самарқандда эканда ҳам ушмундоқ нозук мижоз экандур” (233-б). Шоир табиатидаги бу хислат ҳамиша ўзини кўрсатиб турган. Замондошлари учун унинг қалбига йўл топиш ҳамиша ҳам осон кечмаган. Баъзан иккита гап кўплик, биттаси камлик қилган. Алишер Навоийга яқинлашишнинг қулай йўли эса муаммо билан мурожаат этиш бўлган. Шунинг учун ҳам XV асрнинг иккинчи ярмида муаммо адабий жанр сифатида тараққий қилди. Аслида шундай улуғ даҳо қалбини нозикликдан ташқари тасаввур этиш қийин. Афсуслар бўлсинки, мижоз билан боғлиқ жиззакилик ҳазратнинг ойлавий ҳаётига ҳам таъсир этди... Дарвоқе, инсоний ишқ бобида унинг тиниқ туйғуларига ғубор қўнди. Ваъда берган маҳбуба сўзи устидан чиқа олмади. Ўзга бир ёр этагини тутди. Юрак дарз кетди, муҳаббат номурод қолди. Ваъдахилофлик гирдобидан қутула олмаган шоир чинакам садоқатни амалда кўрсатиш учун қасд қилди ва умрини танҳоликда ўтказди. Улуғ шоирнинг туркий тилдаги 2600 дан зиёдроқ ғазалларининг аксариятидан гулзорини йўқотган булбул ноласига монанд мунг овози жаранглашининг изоҳи ҳам ўша аянчли воқеалардир.

Ж. Исмоилов: – Алишер Навоий замондошлари асарларида биз баҳслашаётган мавзуга доир ишоралар бор бўлса керак. Уларнинг қайдлари қандай хулосаларга олиб келади?

Р. Воҳидов: – Ҳақиқатдан ҳам улуғ шоирнинг ғаройиб – умр йўли ҳаммани қизиқтирган ва юқорида неча бор – таъкид этганимиздек, шеърят мулки султони замондошларини ҳам. Мен бу ўринда уч мўътабар манбага мурожаат этиш билан чекланаман. Олдиндан айтиб қўяй, ҳар уч муаллиф ҳам Алишер Навоийнинг кичик асрдошлари ҳисобланади. Улардан бири Хондамир. Бу зот улуғ ўзбек шоири ҳақида илк йирик асар яратган инсондир.

Унинг “Макорим ул-ахлоқ” китоби Алишер Навоий тирик бўлган даврдаёқ ёзила бошланган. Муаллифнинг ўзи улуғ ўзбек шоири раҳнамолигида вояга етган. У бизнинг мавзуимизга доир лўнда фикрни ўртага қўяди.

*Дардоки, покбози чаҳон аз чаҳон бирафт,
Пок ончунон ки омада буд, ончунон бирафт.*

Яъни: пок келиб, пок кетди-уйланмади!

Иккинчи манба – “Бобурнома”. Асар муаллифи гарчи Алишер Навоийни юзма-юз кўрмаган, аммо мактуб орқали мулоқот қилган. Улуғ шоир вафотидан сўнг 1505-1506 йилларда йигирма кунча унинг Ҳиротдаги ўша табаррук ҳовлисида яшаган. Яна бир томони шундаки, Бобур ўзининг ўта ростгўйлиги билан ҳам адабиётимиз тарихида ажралиб туради. “Бобурнома”да ўқиймиз: “Алишербек назири йўқ киши эди. Туркий тил

била то шеър айтубтурлар ҳеч ким онча кўп ва ҳўб айтқон эмас... Ўғул ва қиз ва аҳлу аёл йўқ, оламини тавре фард ва жарийда ўткарди” (233-бет). Бундай аниқ ва дадил гаплардан кейин ҳар қандай тусмолларга ўрин қолмайди, деб ўйлайман. Мен кўзда тутган учинчи манба Зайниддин Маҳмуд Восифий қаламига мансуб. У Ҳирот фарзанди ва Алишер Навоий суҳбатларига мушарраф бўлган эди. Боз устига, унинг тоғаси Соҳиб Доро ҳазратнинг ишончли мулозимларидан ҳисобланади. Восифий ёзганларига кафил сифатида шу забардаст шоир ва жамоат арбобини кўрсатади. Хуллас, “Бадойиъ ул-вақоеъ” саҳифаларини варақлаймиз. Мазкур асар йигирма йилдан зиёдроқ давр ичида шарқшунос А. Болдирев томонидан тадқиқ этилган. Шу олимнинг заҳмати туфайли асар араб алифбосида икки жилдда нашр этирилган. Биринчи китобнинг 581-592-саҳифаларида биз баҳс этаётган мавзуга тегишли ҳикоят келтирилади. Суҳбатимиз давомида такрор қайд этганимиз каби улуғ шоирнинг уйланмай юриши турли миш-миш ва шубҳаларга ҳам асос бўлган. Жумладан, мазкур масала билан Хуросон давлатини бесув силкитиб турган Хадичабегим ҳам шуғулланган. Султон Ҳусайн Бойқаронинг бу суюкли хотини Алишер Навоийнинг эркаклик иқтидорига шубҳа билан қарайдиганларга майл билдирган ва синов ўтказиш режасини тузган. Алқисса, ўзининг ҳусну жамоли ва назокати билан Алишер Навоий назарига тушган Давлатбахт исмли канизагини Ҳазрат даргоҳига юборади. Катта топшириқ олган канизак уни ууддалаш учун йўл ва пайт пойлайди. Ўта зийрак Ҳазрат муддаони илғайди. Бекасининг тахмини асоссиз эканлигига ишонч ҳосил қилган Давлатбахт муродига етмай, Хадичабегим даргоҳига қайтади. Масаланинг бу томонини Ҳазратнинг ўзлари ҳам таъкидлайдилар ва Хондамир айтганидек, покликка доғ туширишдан сақланадилар. Алишер Навоийдаги бу жасорат Ҳусайн Бойқаро ва Хадичабегимни ҳам ҳайратга солган. Ҳатто “Хамса” хатмидан кейин Ҳусайн Бойқаро барча ақидаларни бир чеккага суриб қўйиб, ҳазратни ўз пири сифатида эътироф этади...

Ж. Исмоилов: – Раҳим ака, баҳс йўналишини бадий адабиётга бурмоқчиман. Маълумки, Алишер Навоий ҳақида жуда кўп бадий яратмалар вужудга келган. Ўшаларда Алишер Навоийнинг оилавий ҳаёти қай йўсинда ёритилади?

Р. Воҳидов: – Мавзу кўп қиррали. Батафсил мушоҳада юритиш имконияти йўқ, албатта. Алишер Навоий образини яратишда Ойбек, Миркарим Осим, Лидия Батъ ва яна қатор шоиру носирларимиз ибрат кўрсатдилар. Бошқа масалаларда бўлгани каби ҳазратнинг оилавий можароларига ҳар бир ижодкорнинг ўз нуқтаи назаридан ёндашганлиги маълум. Сўзни мухтасар қилмоқ учун мен икки асарни эслаш билан чекланаман. Булардан бири ёш ёзувчи Қўлдош Мирзонинг “Мубтало бўлдим санго” қиссасидир. Ёш ёзувчи яхши гап топа олган. Муҳаббатнинг номуродлиги сабабларини бадий кашф этган ва бизнинг қарашларимизга мос тушади. Мен эслатмоқчи бўлган иккинчи асар ленинградлик адиб Б. А. Вадецкий қаламига мансуб. Роман “Простой смертный” деб номланади ва у 1950 йилда ёзиб тугалланган. Адиб кўпроқ Хуросон ва Русия давлати муносабатларини ёритишга урғу беради. Аммо ҳазратнинг танҳоликдаги ҳаёти Б. А. Вадецкийга хуш келмайди ва Алишер Навоийни Гули исмли чўпон қизига уйлантириб ҳам қўяди. Романдаги тасвирга биноан бу оила тақдири эса фожиа билан якун топади.

Хуллас, Алишер Навоий ижоди ва ҳаёти бетакрор, серқирра олам. Кашф этган ўрганган сари бу олам уфқларининг кенлиги, сержилолиги янада тўлароқ намоён бўлиб бораверади.

Ж. Исмоилов: – Мароқли суҳбатингиз учун раҳмат!

КАМАЛАКНИНГ РАНГПАР СИЙРАТИ

(Профессор раҳим воҳидов билан журналист дилмурод жаббор мусоҳабаси)

Д. Жаббор: – Муҳтарам домла, ҳазрат Алишер Навоий таваллуд топган кунининг 552 йиллиги ҳам яқинлашмоқда. Айтингчи, сиз бир навоийшунос олим сифатида шоирнинг бултур бўлиб ўтган 551 йиллик тантаналаридан кўнглингиз тўлдими? Менимча, Бухорода унинг акс садоси унча кўтаринки руҳда бўлмади.

Р. Воҳидов: – Саволингизни эшитиб, учқур хаёл оғушида ғарқ бўлдим. Кўз ўнгимда бундан тўрт йил муқаддам дарсхонада содир бўлган воқеа жонланди. Ўзбек тили ва адабиёти бўлимининг II курс талабаларига Навоий ҳақида сабоқ айтардим. Минбарга кетма-кет қоғозлар ёғила бошлади. Талабалар ўзларини қизиқтирган саволлар билан мурожаат этар эдилар. Паст бўйли, кичик жуссали Ойдин ҳам савол йўллабди. “Туржистонда Шота Руставелидан улуғ сиймо йўқ. Ҳатто Худо номи билан қасам бўлганидек, Шота номи билан ҳам аҳд қилинади. Нега бизда Навоий ўша чўққида эмас?”. Тан оламан, анча ҳаяжонландим. Толиба қизнинг армонли сўроғи мени ҳам ўз домига тортди. У ҳақ эди. “Муаллим”да “Навоий номига қасам” сарлавҳали чиқиш қилдим. Гўё унга жавоб бердим. Аммо ҳали кўнгил тўладиган даражада ишлар қилаётганимиз йўқ. Тўй тантаналари муносабати билан савоб ишлар бўлди. Менга айрича таъсир этган тадбир – миллий боғнинг барпо қилиниши, унинг тўрида Ҳазрат нурли сиймоларининг салобат тўкиб турганлигидир. Ўша савоб тадбир уйғотган ҳайратни мен шу кунларда талабчан ўқувчилар қўлига етган “Навоийнинг икки дурдонаси” китобимда қуйидагича ифодалашга уринганман: “... Истиклолимиз рамзи сифатида Ватан пойтахтида шарқона боғ барпо қилинди. Аллоҳ иноятига мушарраф бўлган Ҳазрат Алишер Навоийнинг нуроний сиймолари эса бу муҳташам нилгун гўшанинг файзига файз қўшаётир. Гуё улуғ бобомиз адлу амният тарафдори бўлмиш ворисларига қодир Эгамдан рўшнолик тилаётгандай. Эзгу истакларингиз мустажоб бўлсин, покдомон бобожон!”

Навоий – бизнинг миллий ифтихоримиз, шарафимиз, ўзлигимиз тимсоли. Уни тўйдан тўйгача унутиб қўйиш эса гуноҳи азимдир. Улуғ шоирнинг маънавий мероси китоб жовонларида эмас, қалбимиз тўрида бўлиши зарур. Бухорода ҳам нималардир қилинди. Акс садо авжининг пастроқ бўлгани рост. Бунинг ўз изоҳлари бор. Ижод аҳли ўртасида уюшув сезилмайди. Қачонлардир тузилган рўйхатлардан жой олган “буюк”ларга сиғиниш ҳамон кучли. Ҳар бир тадбир ўшалар иштирокида ҳал бўлади... Айрим мутасадди ташкилотлар эса жон койитишдан кўра, бурчак-бурчакларда бажарилган ишлар рўйхатидан иборат ҳисоботлар ёзиш билан банд. Бундай рафтор – кимларгадир яхши. Аммо вилоят илмий-адабий муҳити бундан наф кўрмайди. Ақидапарастликдан воз кечиб, соғлом кучларни бирлаштирсак, Бухоройи шариф маънавий доираси гуллайди. Шундай бўлмас экан, истиқбол ойнасини ғубор босади...

Д. Жаббор: – Кўнглингизга малол олманг-у, сизнинг матбуот битикларингизда негадир “Хом сут эмган бандамизда”, дегандек бир ўкинч сезаман. Катта бир профессор бўлсангиз, бу ёғини қандоқ тушунсак бўлади?

Р. Воҳидов: – Бугун ҳам мен ўзимни Арши аълода ҳис қилаётганим йўқ. Табиатнинг кичик бир зарраси – “хом сут эмган банда” эканлигимдан тонмайман. Аллоҳдан ягона ўтинчим ҳам мени ўша неъматдан бенасиб этмаслигини сўрашдир.

Унвонлар, даражалар, шуҳрат тожлари ўткинчи. Улар билан ғурурланиш одамни занглатиб қўяди. Мақтову хушомадлар эса ҳар қандай инсонни ҳам ўз комига тартади.

Одам ўзлигидан жудо бўлади, сохта қиёфага киради, тўғри гапдан ҳазар қилади. Бундай кунларнинг кутби зил кетиш. Мен шундай кўйга тушишдан қўрқаман. Инсон ўз фаолиятдан қаноат ҳосил қилган кун маънавий жиҳатдан ўлади, бамисли ҳайкалча қомат кўтариб юради, холос. Бу жиҳатлар ҳам мени хушёр торттиради. Ўкинч масаласига қайтайлик. Халқда “Туя катта, яғири ундан ҳам катта”, – деган ҳикмат бор. Қулоққа дағал урилади, лутф, назокат йўқ. Аммо ҳаёт аталмиш тегирмоннинг аччиқ ҳақиқати бор унда. Инсон улғайгани, фикри тиниқлашгани сайин ундаги қоникмаслик туйғуси кучая борар экан. Маълум бир вазиятда ўзингдан ҳам нафратланишга мажбур бўларкансан. Тан олишим лозим, айрим пайтларда тирикчилигинг манбаи машғулотинг ҳам кайфиятингнинг у ёки бу томонга тебранишига таъсир кўрсатаркан. Классик шеъриятда ҳалоллик, покизалик, қаноат, ростлик, садоқат сингари юксак инсоний фазилатлар бот-бот улуғланади. Шуларни ўқийсан, тарғиб қиласан. Кундалик турмушингда эса ўша айтганларингнинг зиддига дуч келасан. Ҳатто сен садоқат қўйган, ишониб юрган одамларда ҳам дил ва тил бирлигини сезмайсан. Дастурхон атрофида қадаҳ кўтарганда сидқ, меҳр-оқибат хусусида баландпарвоз гаплар айтилади. Амалда ўша айтилганларнинг тескарисига дуч келасан. Сен қалбингда ардоқлаб юрган бандалар ўз “қудрати”ни намойиш қилиш, қайсидир нобакор ғаламислар олдида қадрини юксалтириш учун сени бугун гугурт ҳам берилмайдиган сариқ чақага сотиб турса, фиғонинг фалакка ўрламайдими?

Д. Жаббор: – Мен сизнинг олимлик салоҳиятингизни тарозига тортишга кучим етмас-у, аммо журналистикангиздаги тиниқлик, аниқроғи, сўзга “хасис”лигингиз менга ёқади. Бунинг устига мақолаларингизда қанақадир ўктамлик сезаман. Бу камолот чўққисига етганликдир, балким. Илмийлик йўғрилган журналистикангиздаги ўша ўктамликни мен сочлари силлиқтаралган зиёлига курашчи полвоннинг кучи берилгандек тасаввур қиламан. Ҳар қандай иқтидорли муҳаррир ҳам ярим қоғоз, бир қоғоз “узиб” олиши учун анча-мунча тер тўкиши керак. Сир бўлса ҳам айтсангиз, бадий ижод билан ҳам шуғулланганмисиз?

Р. Воҳидов: – Назаримда, мулоҳазаларингизда жиддиятдан кўра, мақтов кучайиб кетди. Камолот поғонасидаги тадқиқотчи фан ва авлодлар учун анчагина меҳнат қилиб қўйиши лозим эди. Менинг сиз айтган поғонага кўтарилишим учун ҳали йиллар, умрлар керак. Шаъмаларингиз менинг услубимга тегишли. 60 – 70-йилларда бу услуб учун ҳатто ўз устозимдан ҳам кўп танбеҳ эшитганман. Лекин танланган йўлимдан тонганим йўқ. Устозимнинг буюклиги шундаки, ўз гапида қатъий туриб, мени академизм қолипига туширишга ҳаракат қилган эмас. Шунинг учун ҳам у буюк инсонга қуллуқ қилишга тайёрман. Адабиётшуноснинг ўрганиш манбаи – бадий асар. Эҳсосотдан ҳоли бадий асарни тасаввурга сиғдириш душвор. Сиз энди менга айтингчи, ҳиссиёт билан йўғрилган мўъжиза – бадий яратма ҳақида завқсиз, ўлик гапириш мумкинми? Йўқ, албатта. Шундан бўлса керак, мен ўз изланишларимда бақадри ҳол бўёқдор фикрлашга ҳаракат қиламан. Устоз Садриддин Айний ижод аҳлини иккига ажратиб тасниф қилади: шоир, шоиртарош. Баъзилар қомусийлик даъвоси билан ўзларини ҳамма соҳага уриб кўрадилар. Менинг эса шоиртарошлик қилгим йўқ. Урфиятда “чумчуқ сўйса ҳам қассоб сўйсин”, – деган нақл бор. Мен ўша ҳикматга шак келтиришдан ҳазар қиламан. Аллоҳнинг менинг насибамга битгани муаллимлик экан, шуни ҳалол уддалашни ўзим учун шараф ҳисоблайман.

Д. Жаббор: – Раҳим Жўраевич, бултур элик йиллигингиз муносабати билан “Бухоро университети”да берилган махсус саҳифада “Дўстлар даврасида айтилмаган қадаҳ сўзи” сарлавҳали хташаккурномазнгиз ҳам бе-эрилган эди. Сўз айтилиши шарт эди, айтилди. Салобатингиздан ман-ман деган талаба ҳам олдингизга эркин боришга чўчиса-да, битикларингиздан “Бири кам дунё бу”га кўникиб яшаётган кўринасиз. Ўқиган, қалби

бор одам сизга яқинроқ боришга, сизни тинглашга мойиллик сезади. Мен гумонбарлик қилаётганим йўқми?

Р. Воҳидов: – Ижодкор сифатида эслаётганингиз мақоламда айтилган дардлар моҳиятини илғаб олган бўлишингиз керак. Менда мени “қўллаб-қувватлаб” турадиган таянч кучлар йўқ. Интилиб, курашиб шу ергача етиб келдим. Юқорида ҳам эслатдим. Инсонни руҳий изтироблар гирдобига тортадиган омиллар ниҳоят кўп экан. Бировга сенинг юришинг, бошқаларга нимагадир эришганинг ёқмаскан-да. Учинчи тоифадагилар ўзларини осмон гумбазини тутиб турган устунлар билишади. Улардан ўзиб кетиш мумкин эмас. “Олға босгин, аммо менинг ортимдан”, – дейишади. Кўрмайсизми, йўқ жойдан чанг чиқади. Пинҳоний найзалар булоқ бўлиб қайнайди. Азалдан қисқа умр “эгов”лар қуршовида яна қиркила боради. Ўтмиш аждодларимиз нега маърифий-тасаввуфий адабиётни ўйлаб топишган? Унинг замирида нима ётади? Уларнинг жавоблари теран. Аммо лўнда моҳиятга келсак, худбинлик ва нафс устидан ғолиб келинса, олам гулистон. Ҳаётда, кунда кузатиладиган асаббузарликлар, адолатсизлик, ғаламисликнинг пайи қирқилади. Ёзишмаларим ичида кўзга ташланадиган армонларимнинг изоҳи ойдинлашди, деб ўйлайман. Салобат ҳақида гап борди. Ҳозиргача мен сабоқ айтган талабаларнинг мендан “хуркиб” юришганини сезмадим. Эҳтимол, сиз ҳақдирсиз. Айбсиз Аллоҳдир. Мен эса унинг бир бандаси. Нуқсонларим, шубҳасиз, бордир... Кўникиш ҳақидаги фикрингиз баҳсли. Тақдирига тан берган одам “шаккок”лик қилмайди. Катталарнинг айтганини қонун билиб, итоаткор бўлиб яшайди. Мен эсам, ундай “лаззатли” яшашдан нафратланаман. Инсон учун катта бадбахтлик – танҳолик, дард тинглайдиган кимсанинг йўқлигидир. Менинг эса дардлашадиган дўстларим, талабаларим бор. Мавзуни чуқурлаштириш мен учун одобдан эмас. Эҳтимол, мавриди келиб “хуркович” талабаларнинг ўзлари рост гапни айтишар...

Д. Жаббор: – Адабиётнинг географияси кенг, у сарҳад билмайди. Турли миллат халқлари ҳам ундан маънавий руҳ оладилар. Аммо бир пайтлар адабиёт қолипига айланган В. И. Лениннинг “Партия ташкилоти ва партия адабиёти” мақоласи, “социалистик реализм методи” сингари йўналишлар адабиёт аҳлини узоқ муддат чалғитгани энди сир бўлмай қолди. Сиз ҳам бу йўлда озми кўпми “хизмат” қилгансиз. Ҳарқалай, бугун одил фикрингизни айтсангиз керак, деб ўйлайман.

Р. Воҳидов – Адабиётни мафкурадан, замондан ажратиб тасаввур қилиш қийин. Боз устига, бошинг узра сиёсат қиличи қайралиб турган бир шароитда қаёққа чекинишинг мумкин? Мен ва менинг авлодимнинг ёшлиги уруш ва қатағон зуғумлари давом этган йилларга тўғри келди. Ҳадик тарк этмаган муаллимлар бизга сабоқ айтди. Замон руҳи билан йўғрилган дарсликлар йўлдошимиз эди. Қисқаси, қизил бўёқлар қозонида қайнаганмиз. Ўша ҳақиқатни инкор қилиш эса ғирромликдир. Илмий қизиқишларим мавзуи XV аср бўлганлиги учун ҳам маълум маънода “изм”ларга камроқ мурожаат этганман. В. И. Лениннинг маданий мерос ҳақидаги мақолалари руҳи менинг ҳам ўша йилларда ёзилган ишларимда ҳукмронлик қилади. Яна бир жиҳатни айтай. Ҳаётимнинг маълум бир поғонасигача мен “хурлик” ҳақидаги ўша ёлғон гапларга ишониб келганман. 60-йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб кўз олдимни тўсиб турган парда кўтарила бошланди. Ана ўшандан кейин ҳаётимнинг руҳий азоблар исканжасидаги босқичи кеча бошлади. Узоқ йиллар бир қиёфадаги икки одам сифатида яшаб келдим. Ўша таассуротлардан айрим лавҳалар “Эзгулик – умр мазмуни”да берилган. Айтилган манзаралар ҳаётимиз 70 йиллик босқичининг аччиқ сабоқларидир. Улардан буткул кечишнинг ҳам иложи йўқ.

Д. Жаббор: – Паҳлавон Маҳмудда ажойиб бир рубой бор:

*Албатта топиб бир доно ўлтир.
Ёки гул юзли раъно ўлтир.
Топилмаса сенга гар иккиси ҳам,
Беҳуда кечирма вақт: танҳо ўлтир.*

Домла, сиз қайси бирини хуш кўрасиз?

Р. Воҳидов: – Инсон қалбини қолипларга сиғдириб бўлмайди. Ҳазрат Алишер Навоий рост айтганлар: Одам Ато фарзандлари мўъжизалар олами ичра ажиб мўъжизадир. Унинг бадбахтлиги эса ўзидаги ана ўша илоҳий қудратни ҳис этолмаслигида кўринади. Инсон руҳий оламини ирмоқда оқаётган сувга қиёслагим келади. Маълумки, оқимда сокинлик ва тўлқин ёнма-ён ҳаракат қилади. Руҳимдаги туғёнга кўра, қондаги майллар жунбушга тушади. Дунёга сиғмаган пайтларим дарддошлар суҳбати кўнгилга тасалли беради.

Машойихлар айтмишлар: одамнинг захрини одам олади. Ҳазин дақиқаларда ширин хаёллар бағридаги танҳолик менга хуш ёқади.

Д. Жаббор: – Қардош халқлар адабиёти минбаргоҳи мудирисиз, илмий даражалар етарли, юқорироқ лавозимга майлингиз қандай?

Р. Воҳидов: – Ўзбек адабиёти тарихи ва қардош халқлар адабиёти кафедрасида хизмат қиламан. Ишхонамни, касбимни соғинаман. Машғулотларим мароқли ўтган кунлар ҳаётимнинг бахтли онларидир.

Мансаб курсисида ўзининг фуқаролик давридаги асл қиёфасини сақлай олган амалдорларни деярли учратмадим. Мен эса ўзлигимни мустаҳкамлаб яшашни истайман. Бунинг учун Қодири қудрат мансабга интилишни эмас, китоблар саҳифасида кечган умрга ошуфталикни насибамга битса, минг қатла шукроналар айтардим...

ДЎСТЛАР ДАВРАСИДА АЙТИЛМАГАН ҚАДАҲ СЎЗИ

(Хотима ўрнида)

Менга хайрихоҳ касбдош акаларимдан бири ҳамиша ҳазиллашиш, “мўмин-қобил бола”нинг “инжиқ одам”га айланганидан ҳайратда эканлигини айтишни хуш кўради. Ростини айтсам, мен бундан ранжимайман. Аммо шу беғараз мутойиба замирида умрим саҳифалари ётганига имон келтираман. Ҳаётнинг бешафқат, завқли, залворли мактаб эканлигига ўз тақдирим мисолида бот-бот тан бераман. Кечган умрим давомида фақат ёмон одамларга дуч келдим, “инжиқ”лигимга ўшалар сабабчи десам, ўта инсофсизлик бўларди. Тақдир мендан жафо ва вафосини ҳам дариг тутгани йўқ. Йўргакдаги, қирк кунлик чақалоқни мангуга падари бузрукворидан жудо этди. Ном ва қирқ олти йилдан кейингина бир сиқим бегона юртларда қолган тупроқни менга насиб кўрди. Ярим асрдирки, “дафтари аъмол”даги битикларда қайд топган синовлар мени тарк этгани йўқ... Қодир Эгамдан беҳад вафолар ҳам кўрдим. Мени жуда кўп саховатли инсонлар билан юзлаштирди. Улар ўксик бошимни силадилар, ҳиммат ва раҳнамолик кўрсатдилар. Бугун фоний дунёга видо айтганларнинг муборак қабрлари кўксимда, насибасини териб юрганларнинг қайноқ меҳри юрагим тубида муқимдир. Аллоҳдан ўтинчим, мени ўша пок муҳаббатдан бенасиб этмасин... Қалбимда жўшқин туйғуларим ҳам беҳисоб. Шукронам шундаки, мустақиллик йўлида дадил одимлаётган диёримнинг икки отахон олий даргоҳи мени балоғатга

эриштирди. Инсон, ота, муаллим ва бобожон бўлишим кафолатини берди. Самарқанд дорилфунунидаги таҳсил йилларим ҳаётим ва илмий-муаллимлик фаолиятимнинг таянч нуқтасидир. Шу муқаддас даргоҳда мангуликда саксонинчи баҳорини қаршилаган улўф инсон, академик В. Абдуллаев назарига тушдим, унинг мактабида сабоқ олиш шарафи муяссар бўлди. Кейинчалик номзодлик ишим шу даргоҳда хатм қилинди. Докторлик ишимнинг илк фотиҳасини ҳам ўша устозларим беришди. Инсон ҳаётидаги маълум нуқталарда яхши одамларнинг ҳиссаси бўларкан. Ана шундай илтифот туфайли иккинчи муқаддас даргоҳ ўзбек адабиёти кафедрасига “келиб қўшилдим”. Бу йил шу масканда йигирма еттинчи сентябрь ойини қаршиладим.

Агар муаллимлик ва илмда нимагадир эришган бўлсам, тақдир мени юзлаштирган ўша хайрихоҳ инсонларга ташаккур айтишга бурчлиман. Босиб ўтга йўлим, касбдошларим билан муомала-муносабатим “хамирдан қил суғирилган”идек силлиқ кўчди деёлмайман. Бошқаларни айблаб ўзимни фаришта кўрсатишим ҳам мақбул эмас. Аждодларимиз минг карра ҳақ: айбсиз ёлғиз Аллоҳдир. Мен эса шунчаки хом сут эмган, баъзан босар-тусарини билмай, ўзини Арши аълода ҳис этадиган бандаман. Аслида барча иллатларнинг дояси инсон табиатидаги ўша худбинлик, ўзини муаллақ осмоннинг устун, ернинг гумроҳ худчаси билиш эмасми?! Соянг ўзингдан чандон йирик кўринганда ўша туйғулар жазавага келмайдими? Дарвоқе, шундай бўлади. “Илҳом” тошади, “мен бу ерда фалон йил ишлаганман”, “шу манзилнинг хўжасиман” дегинг келади. Ҳолбуки, умр мазмунини фақат ўзингни ва мансабингни ҳимоя қилиб, келиб-кетганингдан иборат йилларнинг миқдори белгиламайди-ку! Ортингда қолган яхши ишлару ширин хотиралар ҳар қандай ёрлиқ мукофотлардан қадрли кўринади... “Мўмин, қобил”ликдан “инжиқ”ликка қадар масофа анча олис. Ахир, деҳқон қўлидаги қадоқлар ҳам бир куннинг каромати эмас-ку! Хуллас, йилларнинг қувончу армонлари юракка нақшланган қадоқлар бўлса керак, деб ўйлайман. Бундан қатъи назар, ҳар бир инсоннинг фақатгина ўзига ўхшашини қадрлайман. Юксак чўққиларга интилиш, яхши одамлар марҳамати ва ишончини оқлаш учун курашиш панд бермайди. Босиб ўтилган йўл марра эмас. Ёзилган, нашр бўлган ишлар тарихнинг мулки. Юрак эса янгилари иштиёқида ёнмоғи зарур. Моддий бойликлар, мансабу лавозимлар, шуҳрату дабдабаларнинг умри фонийдир. Сен эса чинакам маънавийёт, поклик, эзгулик, инсонийлик ва нурли чўққилар сари олға бориш иштиёқида толмагин, “инжиқ”, армонли юрагим!

Азиз ўқувчим! Варақлаганингиз рисола саҳифалари орқали оз бўлса-да сирлашдик. Ёзганларим Сизга бақадриҳол ҳарорат бахш этса, муродимга етгумдур. Сизга айтадиган яна нимадир гапларим бор эди. Ҳазрат Алишер Навоий бундан неча юз йиллар олдин гўё ўшаларни шеърга солган эканлар. У зоти мукаррамнинг руҳларидан изн сўраб, ўша мисралар билан битикларимга хотима қилиш маъқул кўринди:

*Табъима тушса хато бирла зилол,
Килкима саҳв ўлди эрса ё халал,
Лутф ила, ё рабки, борин авф қил,
Номаи аъмолидин ҳам маҳв қил.
Ҳар паришон сўзни ёздим, ё Карим,
Барчадин астағфириллоҳ, ал-Азим.*